

48-44
252/17

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЕНТОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА 17

Др ВУЈАДИН Б. РУДИЋ

СТАНОВНИШТВО
ТОПЛИЦЕ

БЕОГРАД
1978.

Др ВУЈАДИН Б. РУДИЋ

СТАНОВНИШТВО ТОПЛИЦЕ

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE

MONOGRAPHIES

Nº 17

Dr VUJADIN B. RUDIĆ

POPULATION DE TOPLICA

Accepté à la séance du Conseil scientifique de l'Institut ethnographique le
23. mai 1977.

Recommandé par
Dr Vidosava Stojančević i prof. dr Srećko Nikolić

R é d a c t e u r
Prof. dr Milorad Vasović

Comité de rédaction
Prof. dr Milorad Vasović, dr Miljana Radovanović et dr Milka Jovanović

B E O G R A D
1 9 7 8 .

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЕНТОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА 17

ВУЈАДИН Б. РУДИЋ

СТАНОВНИШТВО ТОПЛИЦЕ

Примљено на седници Научног већа Етнографског института САНУ од 23. маја 1977. на основу реферата др Видосаве Стојанчевић, вишег научног сарадника и проф. др Срећка Николића.

Уредник

Проф. др Милорад Васовић

Чланови Редакције

Проф. др Милорад Васовић, др Миљана Радовановић
и др Милка Јовановић

БЕОГРАД
1978.

ПРЕДГОВОР

Топлица се убраја у оне крајеве Србије који су непроучени, посебно са друштвено-економског аспекта. Значајне научне резултате у проучавању њених физичко-географских карактеристика дао је Т. Ракићевић, док се до сада нико није конкретно бавио проучавањем њеног становништва у целини, мада је и из те области било појединачних радова који су се односили на поједине њене делове (К. Ристић, И. Радуловић, Д. Павловић). Гледано са друштвено-економског аспекта, становништво Топлице су последњих двадесетак година захватиле крупне квалитативне и квантитативне промене, које се манифестишу смањењем броја становника, емиграцијом, миграцијама село — град, променама у структурата становништва, и слично. Због ових и других одлика Топлица се у много чему разликује од осталих суседних региона. Ови разлози су и утицали да узмем проучавање становништва Топлице за докторски рад иако сам знао да је недовољно проучена, да нема литературе и да је конфигурација терена условила велику дисперзију насеља, што отежава истраживање.

У току рада обишао сам скоро свако насеље у Топлицама. Истраживања су вршена у току 1973., 1974. и 1975. године. На терену сам непосредно упознао живот и рад њеног становништва. Резултати истраживања указују да се у Топлицама одвијају такве друштвено-економске промене које обавезују да се нешто ефикасно предузме у усмеравању и санирању тих процеса.

Рад о становништву Топлице не иссрпљује ову тему јер је она, по својој сложености и проблематици, неиссрпна, те ће представљати само основу стручњацима различитих специјалности за даља истраживања.

Приступајући овом послу, рачунао сам на помоћ грађана, друштвено-политичких заједница и организација, радних организација и појединача. У томе се нисам преварио, те им овом приликом свима најсрдачније захваљујем. Жао ми је што немам могућности да поменем имена свих људи из града и села који су ми пружили несебичну и драгоцену помоћ, посебно при прикупљању података о пореклу становништва и миграцијама. Посебну захвалност дугујем др Срећку Николићу, ванредном професору Природно-математичког факултета у Београду, и др Видосави Стојанчевићу, научном саветнику САНУ, који су ми као рецензенти знатно помогли у припремању студије за штампање.

Овај рад је моја докторска теза коју сам одбацио 30. IX 1976. године, пред комисијом у којој су били: др Милован Радовановић, ванредни професор Природно-математичког факултета у Београду, др Томислав Ракићевић, редовни професор Природно-математичког факултета у Београду, др Јован Ђирић, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу, др Срећко Николић, ванредни професор Природно-математичког факултета у Београду и др Косовка Ристић, доцент Природно-математичког факултета у Београду.

А у т о р

ИМЕ, ПРОСТРАНСТВО И ПОДЕЛА ТОПЛИЦЕ

Пре доласка Словена на Балканско полуострво Топлица није имала јединствено име. Данашње име је вероватно добила после насељавања словенског становништва. Сигурно је у прво време, а „и касније, у току успостављања и изграђивања насеља дуж речног тока, из економских и политичких разлога, чвршћег повезивања племенских савеза у јединствене друштвено-економске целине, према имену реке назvana и котлина кроз коју она противе. Највероватније да је етимолошки корен речи у словенском пријеву „топал“, јер дуж реке има извора топле воде, који су давно пре насељавања Словена коришћени као лечилишта“ (1, 8). Познато је да је Куршумлија, пре него што је добила данашње име, такође била позната под именом Топлица. После ослобођења Топлице од Турака 1878. године, тражено је да јој се врати старо име (2, 84), како би и именом рапчишила са дуговековним ропством под Турцима.

Због различитих мишљења становника поједињих делова Топлице, као и научних радника који су писали о Топлицама или у вези са њом, тешко је одредити њено територијално пространство и разграничити је од осталих суседних крајева. Становници Косанице сматрају себе Косаничанима, док их други сматрају Топличанима. Неки кажу да је Куршумлија највеће насеље Косанице, док историјска чињеница показује да је Топлица прво словенско име Куршумлије, што наводи на закључак да и Косаницу треба сматрати Топлицом.

Различита су мишљења о територијалном пространству Топлице, као и о њеним границама према осталим крајевима. Неки поистовећују Топлицу са Топличком котлином, а други — са сливом реке Топлице укључујући горњи и средњи део слива Блаташнице. Неки Топлицом називају подручје од Копаоника до Јужне Мораве, а други Прокупље сматрају последњим насељем према истоку. Оваква различита и доста опречна мишљења аутора о територијалном пространству Топлице уследила су због једностраних критеријума које су узимали при решавању овог проблема и нису се дубље упуштали у анализу физичко-географских, друштвено-економских и етнолошких фактора који Топлици дају индивидуалност. Потребно је напоменути да између равничарског и брдског дела Топлице постоје битне разлике.

Према С. Милојевићу (који је писао о геоморфолошким проблемима долине реке Топлице), Топличка долина је композитна и у њој се могу јасно издвојити четири морфолошке целине: клисураста долина горње Топлице од изворишта, на северној страни централног Копаоника, до села Влахиње, које се налази западно од Куршумлије; Топличко-косаничка котлина (котлина средње Топлице) од села Влахиње до Губетина; кратка пробојница између Губетина и Прокупља и долина доње Топлице, која је усечена у језерски под Добрича (3, 110).

Према М. Марковићу, Топлицом се од давнина називао цео онај крај који се простире у котлини, између Копаоника и његових огранака — на западу, Јастрепца — на северу, а Радана, Соколовице и Пасјаче на југу. Од извора реке Топлице до Куршумлије ова котлина је уска, те се у старије време називала „Тесном Топлицом“, а од Куршумлије, пак, котлина се шири у плодну топличку равницу, па се називала „Топлица Равна“ (2, 7).

Према Б. Илићу, Топлицом се назива долина дуж корита реке Топлице, која извире испод највишег врха Копаоника (Суво рудиште) и тече, с незнатним променама, према истоку до свог ушћа у Јужну Мораву, недалеко од Ниша. Долина се налази између Јастрепца — на северу, Пожара и Копаоника — на западу, Ђака, Соколовице, Арбанашке планине, Видојевице и Пасјаче — на југу (1, 7).

Према С. Маринковићу, Топлицом се назива долина реке Топлице опкољена планинама Јастрепцом са севера, Пожарима и Копаоником са запада, Раданом, Соколовицом и Пасјачом са југа (4, 12).

Према Т. Ракићевићу, Топлицом треба сматрати подручје од изворишта реке Топлице до Прокупља (5, 5).

Сви ови аутори се углавном слажу у одређивању границе Топлице према северу и западу и, углавном, према југу, док је спорно питање њене границе према истоку.

С. Милојевић истиче да је доња Топлица усечена у језерски под Добрича, али овоме треба додати да он у свом раду говори о долини реке Топлице, а не о Топлици као посебном крају, са пуно сличних физичко-географских, друштвено-економских и етнолошких карактеристика. На једном месту он каже да је Топличко-косаничка котлина одвојена од Добрича дугом косом која спаја Велики Јастребац са Пасјачом (3, 110). Из овога јасно произлази да С. Милојевић у свом раду и није имао намеру да се бави проблематиком територијалног разграничења Топлице од осталих крајева, већ да прикаже геоморфолошке карактеристике долине реке Топлице, без обзира на то кроз какве крајеве она пролази, а посебно не упуштајући се у њихове друштвено-економске и етнолошке карактеристике. Осим тога што поменути научник није имао намеру да се бави територијалним разграничењем Топлице од осталих крајева, он је ипак Топличко-косаничку котлину назвао котлином средње Топлице, из чега се може извести закључак да је сматрао да Топлица обухвата

С. Милојевићу (који је писао о геоморфолошким долинама реке Топлице), Топличка долина је компонована са четири морфолошке централне области: горња Топлица од изворишта, на северу и централног Копаоника, до села Влахиње, које се удаљено од Куршумлије; Топличко-косаничка котлина (средња Топлица) од села Влахиње до Губетина; кратка између Губетина и Прокупља и долина доње Топлице усечена у језерски под Добрича (3, 110).

М. Марковићу, Топлицом се од давнина називао цео басен реке и се простира у котлини, између Копаоника и Јадранског мора — на западу, Јастрепца — на северу, а Радана, Соколовице и Пасјаче на југу. Од извора реке Топлице до Куршумлије котлина је уска, те се у старије време називала „Топлицом“, а од Куршумлије, пак, котлина се шири у равничку равницу, па се називала „Топлица Равна“ (2, 7).

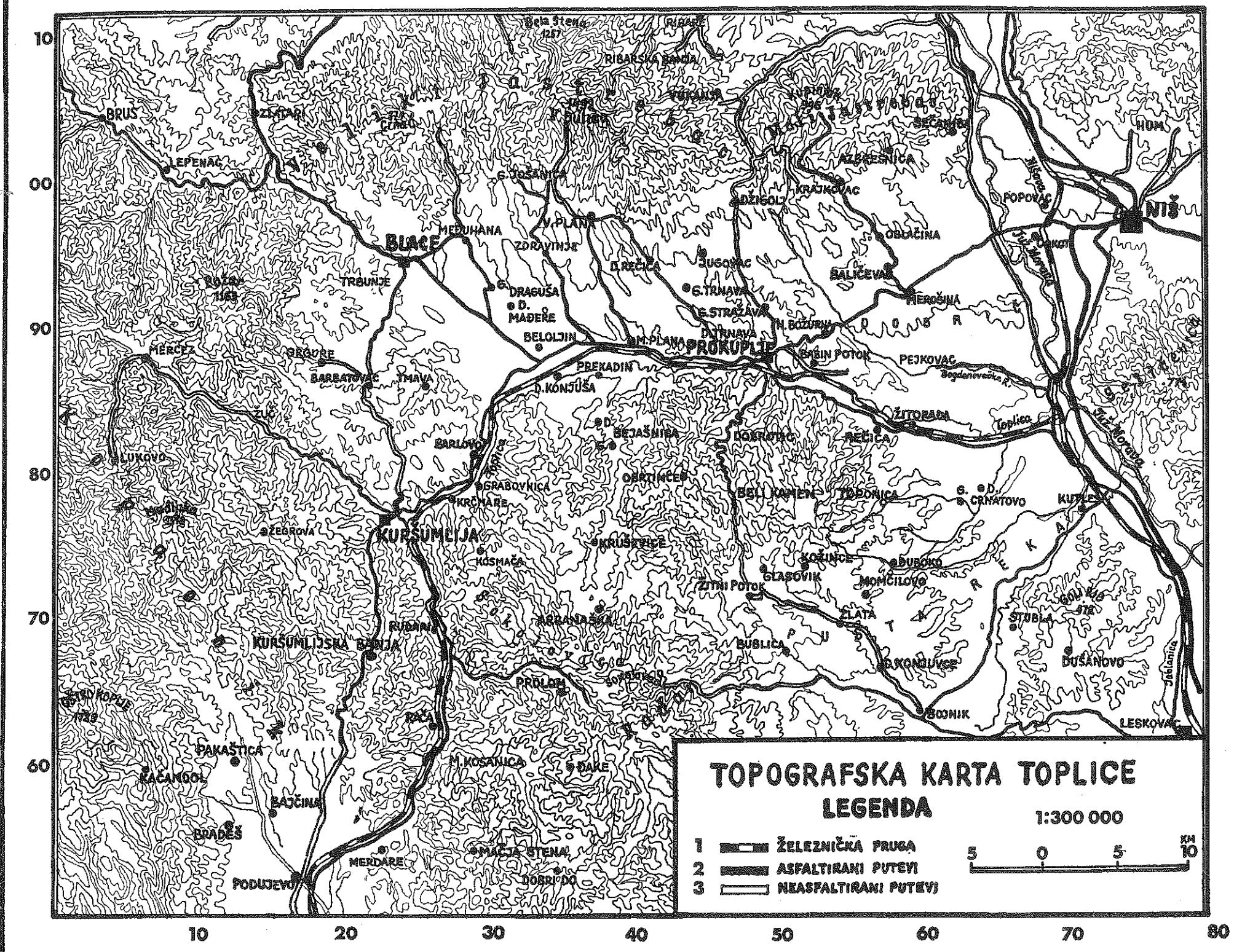
Б. Илићу, Топлицом се назива долина дуж корита реке, која извире испод највишег врха Копаоника (Суве планине) и тече, с незнатним променама, према истоку до Јужне Мораве, недалеко од Ниша. Долина се налази између Јастрепца — на северу, Пожара и Копаоника — на западу, Соколовице, Арбанашке планине, Видојевице и Јадранског мора на југу (1, 7).

С. Маринковићу, Топлицом се назива долина реке Топлице, која извире испод највишег врха Копаоника (Суве планине) и тече, с незнатним променама, према истоку до Јужне Мораве, недалеко од Ниша. Долина се налази између Јастрепца — на северу, Пожара и Копаоника — на западу, Соколовице, Арбанашке планине, Видојевице и Јадранског мора на југу (1, 7).

Г. Ракићевићу, Топлицом треба сматрати подручје између извора реке Топлице до Прокупља (5, 5).

Други аутори се углавном слажу у одређивању границе Топлице на северу и западу и, углавном, према југу, док је неједнака њене границе према истоку.

С. Милојевић истиче да је доња Топлица усечена у језерски подлогу, али овоме треба додати да он у свом раду говори о целотој Топлице, а не о Топлици као посебном крају, са својим физичко-географским, друштвено-економским и другим карактеристикама. На једном месту он каже да је доња Топлица котлина одвојена од Добриче дугом косом према истоку Јастребац са Пасјачом (3, 110). Из овога јасно је да С. Милојевић у свом раду и није имао намеру да дефинише територијалног разграничења Топлице и Косаничке котлине, већ да прикаже геоморфолошке карактеристике реке Топлице, без обзира на то кроз какве крајеве тече и посебно не упутијући се у њихове друштвено-етнолошке карактеристике. Осим тога што поменута граница не има наведену намеру да се бави територијалним разграничењем Топлице од осталих крајева, он је ипак Топличко-косаничку котлину назвао котлином средње Топлице, из чега се стиче закључак да је сматрао да Топлица обухвата

1. Топографска карта Топлице, R=1 : 300000

слив реке Топлице, односно простор између Јастрепца — на северу, Копаоника — на западу, Рударске планине, Ђака, Соколовице, Видојевиће и Пасјаче — на југозападу и југу, а према истоку — до долине Јужне Мораве.

Према теренским истраживањима која сам извршио у Топлици, а која су се, углавном, састојала у разматрању физичко-географских и друштвено-економских карактеристика, најприхватљивије и истовремено најдетаљније мишљење о територијалном пространству Топлице, изнео је Б. Илић. Он је дуго живео у Прокупљу и, као професор и директор гимназије, имао је веома повољне услове да упозна како природне, тако и друштвено-економске и етнолошке карактеристике Топлице. Већ сам навео који простор захвата Топлица према поменутом аутору, али је још потребно напоменути да он сматра да је Прокупље последње насеље у Топлици према истоку (1, 7), а са овим закључком слаже се и Т. Ракићевић (5, 5). Оваква њихова мишљења могу се потврдити на терену, како при анализи физичко-географских, тако и друштвено-економских карактеристика простора слива реке Топлице западно од Прокупља.

Према мишљењу које сам стекао на основу теренских истраживања, граница између Топлице и Добрича не може се јасно повући, како на основу физичко-географских тако и на основу друштвено-економских карактеристика, јер постоји једно подручје прелазног карактера. Такође сам на терену установио да постоје знатне разлике између Топлице и Добрича, и то не само у геолошкој грађи и конфигурацији терена него и у начину приређивања и обичајима становништва. Разлике су битне и у погледу начина градње кућа и помоћних зграда, начина и структуре исхране, у гостопримству и другим особинама из живота и рада становништва.

Наведене разлике представљају основне критеријуме за одређивање условне границе између Топлице и Добрича, који је, према својим физичко-географским и друштвено-економским карактеристикама, сличан долини Јужне Мораве. На основу изнетих критеријума — природних и друштвених — повукао бих условну границу између Топлице и Добрича; она би се налазила на линiji: Пасјача — Бериље — Бабин Поток — Нова Божурна — Ђуровац — Балиновац — Петровац — Клисура и Јастребац. Она би се, углавном, поклапала са границом општине Прокупље према Житарађи и Мерошини. У последњих десетак година поменуте општине се све чешће удружују у друштвено-економском погледу. Општине: Блаце, Куршумлија, Прокупље, Житарађа и Мерошина, због своје многоструке и близске сарадње, стварају услове да поменуте разлике друштвено-економског карактера постепено нестану и да Топлица постане јединствено подручје — од Копаоника до Јужне Мораве — што би у сваком погледу имало велики друштвено-економски значај. За сада под Топлицом треба подразумевати територије општина: Блаце, Куршумлија и Прокупље (изузев подручја Житног Потока, које по физичко-географским особинама припада Лесковачкој котлини).

Топлица није јединствена, како у физичко-географском, тако ни у друштвено-економском и етничком погледу. Према конфигурацији терена, Топлица се у „старије време“ делила на „Топлицу Тесну“, од извора реке Топлице до Куршумлије, а одатле се Топличка котлина шири у „Топлицу Равну“ (2, 7). У Топлици постоје две котлине, и то Топличка и Косаничка, које чине средњу Топлицу (3, 100). Топличка котлина је смештена у средњем току реке Топлице, а налази се између Јастрепца — на северу, подгорине Копаоника — на западу, и планинске групе Соколовица, Арбанашка и Видојевица — на југу. На истоку је, косом која се спушта са Јастрепца и пресеца долину Топлице код Прокупља, одвојена од Добрине (6, 51). Ова би котлина, ако се има у виду слив реке Топлице, одговарала средњој Топлици, док С. Милојевић сматра средњом Топлицом подручје од села Влахије до Губетина, рачунајући и Косаничку котлину (3, 110). К. Ристић истиче да под средњом Топлицом треба сматрати слив Топлице од Плочника до Прокупља (7, 12). Мислим да би под горњом Топлицом требало подразумевати слив Топлице са Косаницом до Коршумлије, а источно од Куршумлије је Топличка котлина, или доња Топлица.

Због различитих физичко-географских и етничких карактеристика становништва, у Топлици се јављају велике разлике између начина живота и рада становника брдског и равничарског дела. После ослобођења Топлице од Турака, брдско подручје претежно су населили становници из Црне Горе, Херцеговине, Новог Пазара, Сјенице и Косова, а равничарско подручје — из околине Лесковца, Власине, границе према Бугарској и чак и из Бугарске, те су се због тога, што је и нормално, јавиле извесне разлике у начину живота и рада, у обичајима и слично, јер је становништво дошло из различитих географских средина. Ове разлике се и данас испољавају у разним видовима. Досељеници из Црне Горе, Херцеговине, околине Пећи и Сјенице задржали су ијекавски говор, своје обичаје и ношњу. Веома су мобилни. Интензивно се исељавају, тако да је трећа генерација ових досељеника скоро расељена и велики део њихових домова је угашен. Нерадо одлазе на рад у иностранство, што је карактеристично и за становништво Црне Горе.

Становници досељени из околине Јужног Поморавља, Власине и граничних подручја према Бугарској такође су задржали свој говор, обичаје, ношњу; они су добри грађевинари (ова се особина постепено губи) и радо одлазе на рад у иностранство и поред тога што већином поседују плодну земљу у топличкој равници. Највећи део те земље је запуштен и необрађен. Ово су само неке карактеристичне разлике између становника појединачних делова Топлице; она је, међутим, условно јединствен регион у физичко-географском, друштвено-економском и етничком погледу.

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ

Како је географски положај променљива категорија, то је и Топлица, током историјске прошлости, мењала свој географски положај зависно од места и улоге коју је имала у одређеном раздобљу; та улога зависила је од њеног средишног или граничног положаја у држави којој је припадала, као и од друштвено-економских и политичких односа држава које је раздавала или спајала.

Не постоје поузданiji историјски извори о томе какву је улогу Топлица имала пре пада под власт Римљана, али се са доста сигурности тврди да је била насељена илирским племеном Дардани, а касније Келтима. У доба римске управе, Топлица је добила веома значајан положај, јер се нашла на главном путу који је спајао Јеш са Нишом. Тада је повезивао следећа насеља: Lissus — Theranda — Ulpiana — Vicianum — Vidensis — ad Fines — Hammieum — ad Herculem — Naissus (Јеш — Призрен — Липљан — Приштина — Подујево — Куршумлија — Прокупље — Житараћа — Ниш). Поред овог главног друма подизана су утврђења да би се обезбедио саобраћај и роба, као и војне формације које су се њиме кретале. Једно од утврђења је Хисар, код Прокупља. Није било детаљних археолошких истраживања у Топлици па се не може са сигурношћу тврдити каква је била у насеобинском и привредном погледу, али је сигурно да је, поред онога што је откривено и историјски установљено, било још много чега интересантног за њено проучавање из времена римске управе.

Поред онога главног друма који је повезивао Ниш са Јешом, преко Косова и Топлице, постоје поузданi докази да је у Топлици у римско доба било и споредних путева, који су је повезивали са суседним крајевима. Такви путеви полазили су из Прокупља као главног економског, саобраћајног и војно-политичког центра тадашње Топлице. Један такав пут полазио је из Прокупља преко Беле Воде, Бучинца, Добротића, Житног Потока, Злате и даље према југозападу, ка Јадранском мору (2, 13). Куда је пролазио овај пут не може се тачно утврдити, али се на основу археолошких налаза претпоставља да је пролазио преко набројаних насеља. Други пут, такође локалног значаја, полазио је из Прокупља преко Добротића, села Власе, Ђака, Иван-Куле, Трпезе, Васиљевица, Подујева и даље главним друмом (2, 14) који је повезивао Ниш са Јешом.

У време формирања Рашке државе Топлица се налазила у оквиру граничног подручја према Византији; Стеван Немања је ову област припојио својој држави, а касније саградио свој дворац код Куршумлије, из чега се види да је Топлица постала важан део државе Немањића. Падом Србије под турску власт, Топлица ће дуго, све до данашњих дана, бити неразвијено подручје. У време турске владавине највише је од свих топличких насеља напредовало Прокупље, у коме су Дубровчани имали своје трговачке колоније, тако да је оно са Новим Пазаром било најважније средиште овог дела тадашње турске империје.

У доба турске владавине Топлица се налазила такође на једном главном друму који је повезивао Дубровник са Цариградом. Тај друм је повезивао Дубровник са Новим Пазаром, где се рађао у два правца: први је водио од Новог Пазара, преко Вучитрна, Новог Брда, Скопља, Ђустендила, Једрене до Цариграда; други је водио од Новог Пазара, преко Копаоника, Куршумлије, Прокупља, Ниша, Софије до Цариграда (2, 7). Овај пут је, као што сам напоменуо, пролазио преко Топлице, која је у то време била обрасла густим шумама, где су се скривале пљачкашиke чете, које су често нападале трговачке караване и отимале им робу. Због тога је и данас остала изрека у Топлици: „Да те бог сачува Љуше, Коњуше, Крчмаре и Мађаре“ (2, 47). Ова села су, према овој изреци, била главна упоришта друмских разбојника и отимача трговачке робе.

Топлица данас има повољан географски положај и поред тога што се не налази на важним међународним путевима. Њен положај се у почетку XX века знатно поправио, јер је 1925. године изграђена железничка пруга од Прокупља до Дољевца, а 1948. изграђена је железничка пруга Прокупље — Куршумлија — Приштина, те је Топлица саобраћајно повезана са суседним регионима. Преко Јанкове клисуре повезана је асфалтним путем са индустријским басеном Крушевца. Топлица је такође повезана асфалтним путем са Нишом преко Дољевца, а затим и преко Мерошине. Године 1974. завршен је пут од Куршумлије до Мердара, па је асфалтним путем повезана и са Косовом. Овај пут има велики туристички значај, јер Топлица располаже природним лепотама и културно-историјским споменицима који су до сада, баш због слабих саобраћајних веза, били неискоришћени.

У току је модернизација пута Прокупље — Житни Поток — Лесковац. Изградњом овог пута стећи ће велики економски значај, јер ће се у туристичком погледу активирати Бели Камен, који за то има природне услове. Такође ће се подручје Житног Потока јаче повезати са Прокупљем и Лесковцем, према коме углавном и гравитира. Поред ова два главна пута који се граде у Топлици и ван ње, у току су радови на повезивању топличких градских средишта са сеоским насељима. Ради се на модернизацији макадамских путева. Може се истаки да је саобраћајна повезаност села у Топлици повољна ако се има у виду њена конфигурација терена.

ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

а) Геоморфолошке карактеристике

Основе геолошке грађе и рељеф Топлице постали су у време алпског набирања. Средином олигомиоцена дошло је до разламања старе родопске масе, а као последица тих процеса формирале су се громадне планине и котлине. Оне су раздвојене редима. У том геолошком периоду формирана је и Топличко-косаничка котлина са својим ободом. Топличко-косаничка котлина смештена је између Малог (946 m) и Великог (1942 m) Јастрепца — на северу, Копаоника (2017 m) и Пожара (1193 m) — на западу, Проломских планина (1271 m), Соколовице (1014 m), Арбанашке планине (1127 m), Видојевице (1154 m) и Пасјаче (901 m) — на југозападу и југу. Најнижа тачка на развођу између слива Лаба и Топлице је код села Мердара, чија надморска висина износи 647 m. Велики Јастребац везан је са Пасјачом (дугом око 15 km) ниском косом, којом је Топличко-косаничка котлина одвојена од Добрича (3, 110), али се ипак може закључити да је Топличко-косаничка котлина, преко Добрича, широко отворена према истоку, ка долини Јужне Мораве.

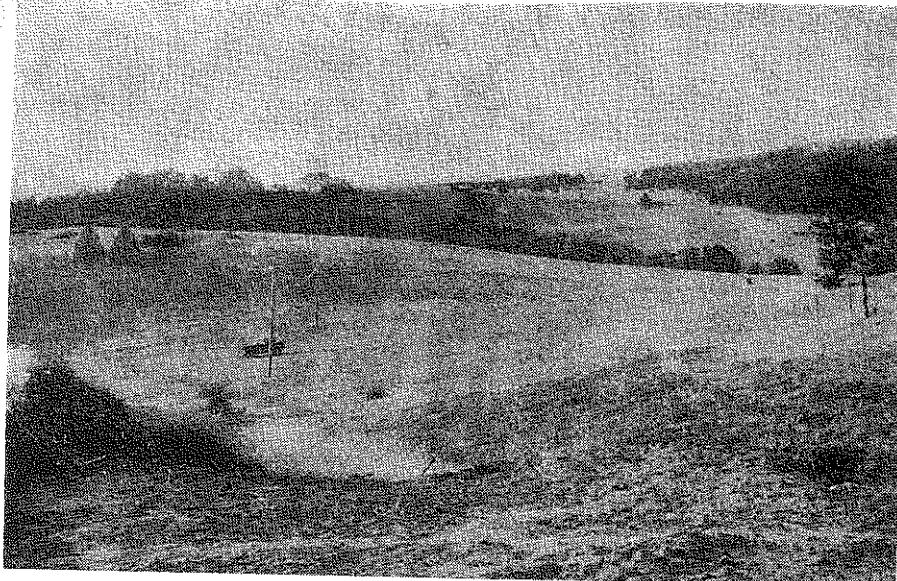
У време неогена један залив Панонског језера продро је у Топличко-косаничку котлину и испунио је водом, чији је ниво достигао 760 m надморске висине. Топличко-косаничко неогено језеро било је најужнији залив великог Панонског језера. Неогено језеро Топличко-косаничке котлине било је у вези, преко Малог Косова, са најсевернијим заливом Егејског неогеног језера (8, 933 — 934). Постоје претпоставке да је Топличко-косаничко неогено језеро, језероузинама између Радана и Видојевице, било повезано са Лесковачким, и преко Јанкове клисуре, са Крушевачким језером.

У Топличко-косаничко неогено језеро уливали су се речице и потоци са околних планина и брда и носили еродирани материјал и акумулирали га у језерски басен. Апсолутна висина централне језерске равни не може се тачно одредити, али, судећи по епигенији на Хисару (358 m) код Прокупља, она је лежала на 380 m надморске висине (6, 53).

Геолошки састав Топлице доста је једноставан. Геолошка основа састављена је од кристаластих шкриљаца (нарочито гнајса и микашиста), кроз који су се местимично пробиле еруптивне масе гранита и габра (3, 110), а кристалasti шкриљци су пале-

озојске старости, набрани пре перма, за време варисцијског или херцијског набирања (9, 21).

Преко геолошке основе Топличко-косаничке котлине насталожене су разноврсне седиментне стене. Кредни седименти насталожени су на западном ободу Топличке котлине и на подгоринама Копаоника и Соколовице, а представљени су базалним конгломератима, кварцним и глиновитим пешчарима и лапор-

Мотив са планине Пасјаче

цима (6, 51). Топличка котлина је испуњена језерским седиментима Нишке и Лесковачке котлине, што нас наводи на закључак да су настали у исто време и у истом језерском басену (3, 110). Њихова граница према Јастребцу није јасно изражена због плавинског материјала који су акумулирали речице и потоци и измешали га са језерским седиментима. Млади језерски седименти у Рачанској (Косаничкој) котлини налазе се на 590 m надморске висине, док су седиментне стene кретацејске старости заступљене у доњем току Косанице (10, 30—31). Покрај реке Топлице, у Топличкој котлини, пружа се пространа алувијална раван, чија ширина достиже и до 2 km, док је у долини Косанице знатно мањег пространства.

Обод Топличке котлине састављен је од кристаластих шкриљаца. Соколовица, Радан, Мејанске и Арбанашке планине изграђене су искључиво од вулканских стена (10, 31), те су због тога богате разним рудама. Подручје Луковске Бање саграђено је углавном од серпентина, кречњака и кварца (11, 62).

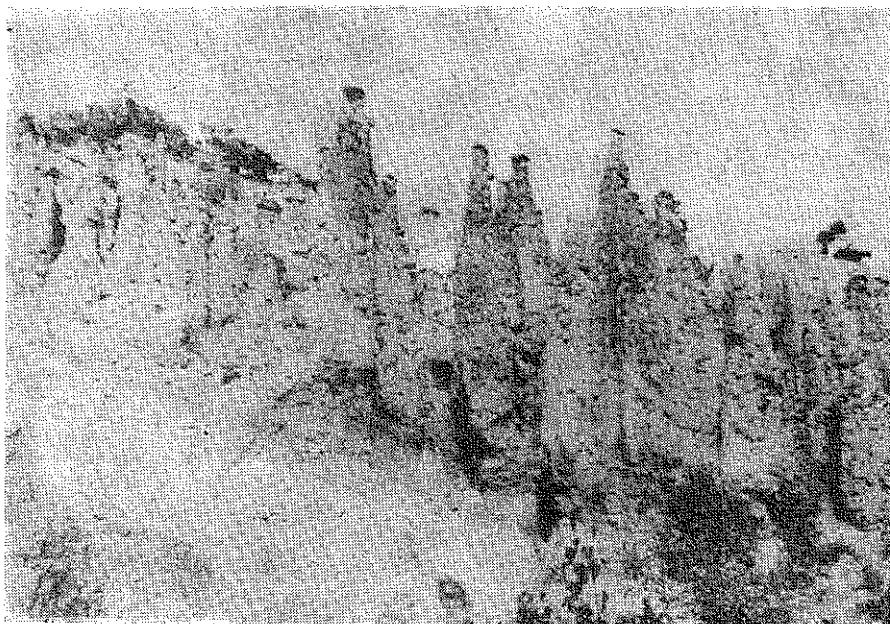
Долина Топлице је композитна јер се састоји од више проширења и клисуре. Према С. Милојевићу, састављена је из четири морфолошки различита дела: клисурастог дела долине

Топлице — од изворишта до села Влахиње, које се налази западно од Куршумлије; Топличко-косаничке котлине (котлина средње Топлице) од Влахиње до села Губетина; кратке пробојнице између Губетина и Прокупља, и долине доње Топлице, која је усечена у језерске седименте Добрича (3, 110).

Као што видимо, Топлица није јединствена ни по геолошкој грађи ни по конфигурацији терена. У оквиру Топлице могу се издвојити две котлине: Топличка и Косаничка, као и више мањих проширења и клисура у долинама притока реке Топлице.

Са дна Топличке котлине местимично се уздижу узвишења која представљају делове геолошке основе са којих су денудационим процесима спрани језерски седименти. Надморска висина таквих усамљених узвишења износи до 500 м, а међу њима су најпознатија: Губа (341 м), Велика чука (461 м), Умац (472 м), Шанац (423 м), Боровњак (460 м), Хисар (358 м), која представља ртну епигенију реке Топлице код Прокупља. Ове усамљене чуке саграђене су од кристаластих шкриљаца архајске или палеозојске старости, а они су најчешће представљени гнајсевима, микаштистима, филитима, мермерима и другим.

По странама речних долина могу се приметити местимично сачуване абразионе терасе, које су дисециране речним долинама и углавном деформисане и скоро уништене. Једна од таквих тераса је и она у којој је формирана „Ђавоља варош“, код села Ђака, недалеко од Куршумлије. То је у ствари скупина више од стотину пирамида (земљаних), које су саграђене од лапора, глине, крупнозрног пешчара и незаобљених андезитних комада. На њиховим врховима налазе се стene различите величине, које их

„Ђавоља варош“ код Куршумлије

штите од разарања. Пирамиде су обложене природним цементом (гвожђевито-лимнолитским), који штити пирамиду од распадања. Пирамиде представљају специфичне облике рељефа који су формирани у посебним условима, а главни агенс у њиховом формирању је киша (12, 139).

У сливу Косанице јављају се најчешће вулкански, флувијални и абразиони облици рељефа. Око 70% рељефа Косанице је вулканског порекла (10, 31), а на тај закључак наводе нас прилично добро сачуване купе угашених вулкана, као што су: Голак (1073 m), Мачја стена (870 m), Матаровачки вис (761 m), Иван кула (900 m), Трпежанска главица (1045 m), Велики чукар (726 m), Бранково кале (211 m), Лубнички вис (626 m) и други. Школски пример угашене вулканске купе је Иван кула, на којој се налази средњовековно утврђење, где се, према народном предању, налазила кула косовског јунака Косанчић Ивана.

С обзиром на вулканску активност, која је карактерисала Топлицу у далекој геолошкој прошлости, ова област је богата разним рудама, а посебно лискуном, фелдспатом и гвожђем. Потребно је напоменути да Топлица са својим ободом није доволно испитана у геолошком погледу али се са сигурношћу може тврдити да планине које је окружују, у својој утроби крију веће резерве различитих рудних богатства која до сада нису откривена.

Дно котлине је плодно и погодно за гајење жита, винове лозе и воћа. Као што видимо, геоморфолошке и друге природне карактеристике пружају могућности да се у Топлици развију скоро све врсте делатности — од пољопривреде до туризма.

6) Климатске карактеристике

Клима Топлице није проучена у доволној мери због веома ретких метеоролошких станица и недовољних климатских посматрања и проучавања. На њену климу веома јак утицај има планински обод, који је затвара са свих страна изузев са истока. Топлица има умереноконтиненталну климу, са већим утицајем жупине климе, али постоје мишљења да Топличка котлина има умереноконтиненталну климу са изразитим континенталним карактером (13, 56). На климу Топлице делује и вертикална разуђеност копна, тако да простори на надморској висини већој од 600 m имају субпланинску и планинску климу. Лета су доста топла и сува, а зиме умерено хладне. Догоди се да зиме буду доста хладне, и то када у котлини дође до стабилизације хладних ваздушних маса, чије је извориште у источној Европи. Овакве појаве су доста ретке.

Из табеле 1 се види да се јављају извесне мање разлике у температури ваздуха у Прокупљу, Куршумлији и Блацу, и то због различитих положаја ових места у односу на планински обод и надморске висине. Најтоплији месец је јули, а најхладнији су јануар и фебруар. Просечна годишња температура ваздуха износи $10,6^{\circ}\text{C}$. Средња годишња температура ваздуха у

Прокупљу је виша за 1°C од средње годишње температуре ваздуха у Куршумлији и Блацу због тога што се Прокупље налази на нижој надморској висини и удаљеније је од Копаоника, под чијим се климатским утицајима налазе Куршумлија и Блаце. Температура са висином опада, тако да се жетва на планинском ободу обавља 15 — 20 дана касније него по дну котлине. У Топлици су у летњим месецима 1931, 1950 и 1952. године забележене веома високе температуре, док су необично хладне зиме биле 1929. и 1937. године (14, 11). Јесен је топлија и сувља него пролеће, што посебно погодује сазревању грожђа и скупљању летине.

Топлица, као и читава југоисточна Србија, оскудева у падавинама. Максималне количине падавина су у мају и октобру, а минималне у септембру и фебруару. Просечна годишња количина падавина у Топлици износи 580 mm. Просечна годишња количина падавина у Прокупљу је 516 mm, Куршумлији 597 mm и Блацу 628 mm (14, 14). Максимална количина падавина у Прокупљу у периоду од 1960. до 1967. године била је 1964. од 544 mm, а минимална (1967) 455 mm. Од 1960. до 1967. године најкишовитији месец био је мај, а најсувљи септембар. У поменутом периоду максимална количина падавина у једном месецу (168 mm) забележена је у мају 1961. године, а минимална у октобру 1965. године, када уопште није било падавина (15, 2). Због недовољне количине падавина услови за развој пољопривреде, посебно за

Табела 1

Средње месечне и годишње температуре ваздуха за период 1925 — 1970. године ((14, 10))

Месец	Прокупље	Куршумлија	Блаце	Топлица
Јануар	-0,4	-0,8	-0,6	-0,6
Фебруар	0,6	0,7	0,5	0,6
Март	5,7	5,6	4,4	5,6
Април	11,6	10,4	9,2	10,4
Мај	16,1	15,0	13,2	14,8
Јуни	19,8	17,8	16,8	18,1
Јули	22,6	20,3	20,8	21,3
Август	21,7	19,8	19,7	20,4
Септембар	18,2	15,7	14,2	16,3
Октобар	12,3	10,8	9,8	11,0
Новембар	7,4	5,3	4,0	5,6
Децембар	1,3	2,7	1,6	1,9
Средња годишња	11,4	10,3	10,1	10,6

гајење кукуруза и поврћа, ван алувијалних равни реке Топлице, нису повољни. Падавине у току године нису равномерно распоређене те то наноси велике штете пољопривреди.

У Топлици преовлађују северни и североисточни ветрови, који прориду из Поморавља, преко Добрича. У Топличку котлину, између Великог и Малог Јастребца и Јанкове клисуре, прориду у току зиме хладне ваздушне масе (13, 25). Ветрови који

допиру са југа и југозапада су топли и имају фенски карактер, јер се налазе под утицајем медитеранских ваздушних маса, које се пробијају уз Вардарско-моравску долину. Ови ветрови углавном доносе повишење температуре.

Терен Житног Потока је одвојен Пасјачом, Видојевицом и Арбанашком планином од Топлице. Ово подручје се налази под утицајем топлих ваздушних маса, које продиру уз Вардарско-моравску долину. Баш због утицаја тих ветрова Житни Поток има умереноконтиненталну климу и поред тога што се налази на прелазу између умереноконтиненталне и планинске климе, на 560 m надморске висине. У селу Мачини, код Житног Потока, успевају смокве. У време топлих јесени плодови сазре и имају добар укус. Просечна годишња количина падавина од 1931. до 1960. године износи 747 mm. Најсувиљи месец за последњих осам година (од 1962) био је октобар, са просеком од 39 mm, а најкишовитији — мај, са просеком 78 mm. Највећа количина падавина у току једног месеца од 1960. године забележена је у мају 1961. године (234 mm), док у октобру 1969. године уопште није било падавина (16, 118).

Може се извести закључак да Топлица има умереноконтиненталну климу, са малим примесама жупне, што се јавља као последица њене надморске висине и затворености планинским масивима. Климатски услови и остали природни фактори пружају могућност за развој воћарства, виноградарства, ратарства, повртарства, као и туризма.

в) Хидролошке карактеристике

Највећа река у Топлици је Топлица, по којој је читав крај добио име. Њен хидролошки систем образован је тек крајем плиоцена, кад је отекло језеро из Топличке котлине (17, 43). Топлица је највећа лева притока Јужне Мораве, како по дужини, тако и по количини воде. Просечни протицај при ушћу у Јужну Мораву износи 13 m^3 воде у секунди. Њен слив обухвата простор од $2\,180 \text{ km}^2$, што чини 14% слива Јужне Мораве, а у њеном протицају она учествује са 10,90% (18, 64).

Топлица постаје од две реченице: Ђерекаруше, која извире изнад села Равништа (1650 m) на Копаонику, и Луковске реке, која извире у Великим ливадама изнад села Штаве, па се у горњем току назива Штавска река. Код села Мерћеза, Ђерекаруша и Луковска река се састају и чине Топлицу, чија дужина износи 130 km. Није усамљено мишљење да се доњи ток Ђерекаруше назива Топлицом, што значи пре уливавања у Луковску реку. У свом горњем току, при средњем водостају, Топлица је широка 10 — 15 m, а дубока од 0,70 до 0,90 m. У свом средњем току, од Куршумлије до Прокупља, њена ширина се повећава до 20 m, а дубина од 1 до 1,50 m (18, 65). Због отапања снега на околним планинама, највећу количину воде има у марту, а најмању у септембру, јер се у току летњих топлих месеци, који су

утглавном без кише, цео терен Топлице јако исуши и њене притоке скоро пресахну, те се у тим месецима појави и проблем снабдевања становништва водом, како у сеоским тако и у градским насељима.

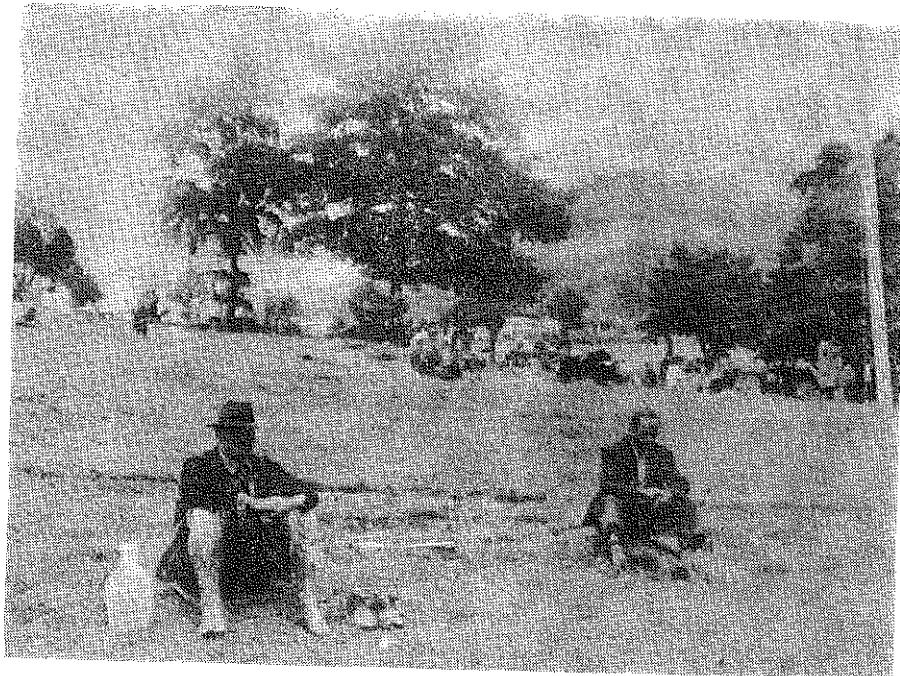
Табела 2
Преглед важнијих притока Топлице (18, 65)

Име притоке	Дужина (у km)	Површина слива (у km ²)	Средња количина воде
Богдановачка река (левा)	25	145	0,60
Црнатовачка река (десна)	26	127	0,25
Речичка река (левा)	12	86	0,40
Планска река (левा)	20	46	0,20
Бресничка река (левा)	25	98	0,55
Арбанашка река (десна)	24	126	0,85
Драгушка река (левा)	25	84	0,40
Барбатовачка река (левा)	134	127	0,75
Грабовничка река (десна)	9	49	0,30
Косаница (десна)	34	389	3,00
Бањска река (десна)	22	153	1,30
Луковска (изворишни крак)	26	116	1,00
Ђерекаруша (изворишни крак)	27	174	1,55

С десне стране најважније притоке Топлице су: Бањска, Грабовничка, Косаничка, Арбанашка, Растовничка и Црнатовачка река, а са леве стране — Барбатовачка, Драгушка, Јошаничка, Планска и Богдановачка река. Ако се погледају дужине притока Топлице са леве и десне стране, може се констатовати да јој је слив доста симетричан. Највећа притока Топлице је Косаница, која постаје од Мале и Велике Косанице. Косаница нешто раније од Топлице носи максималне количине воде, јер долази из низких терена, где се раније отапа снежни покривач, а изворишни делови Ђерекаруше и Луковске реке, које чине Топлицу, налазе се на већим надморским висинама. Леве притоке потисле су Топлицу према југу те тече јужним ободом Топличке котлине. Ове реке су акумулирале плавински материјал са Јастребицом на северном ободу котлине, па је нејасна граница између овог материјала и језерских седимената.

У близини Блаца налази се Блачко језеро, чија површина износи око 12 ha, дужина око 800 m, а ширина до 200 m. Језеро се налази јужно од Блаца. Оно представља напуштено корито реке Блаташнице, па се по настанку може сврстати у групу речних ерозивних језера (17, 44). Ово језеро је у ствари бара, обрасла трском и осталим барским биљем, а настањена змијама и жабама. Некада је Попова река текла према Сувом Долу и уливала се у Топлицу. Блаташница (притока Расине), због спуштања нивоа Панонског језера, пробила је развође између Расине и Топлице, ушла у слив Топлице, обезглавила извориште Сувог Дола, образујући велики адаптациони лакат и увукла га у слив Расине (17, 44). На тај начин дошло је до познате пирамидије Блаташнице.

Према Т. Ракићевићу, у Топличкој котлини и поред једноставног геолошког састава (углавном вододржљиве стене) разликујемо више типова издани (обични, или фреатски, субартешки, локални, разбијенопукотинска издан и сложена издан) и извора: ерозивни (код села Горња Речица, изнад села Велике Плане и Шиљомане, извори Језеро и Мост код Лазаревца, извор Дуб у Горњој Коњуши, Черкеска чесма у Прокупљу), контактни (извори Бумбуречког и Рашевског потока, Губетинске реке, извори у Гојиновцу, Прекадину и Смрдану), пукотински гравитациони (извори на падинама Јастрепца: Добра вода, Савина вода, Ајдановац, Бела вода, Ајдучка вода, Краљева вода итд., а на јужном ободу Топличке котлине Милошева и Војничка вода), пукотински узлазни (Бела вода у Белој Води, Чесма у Чуковцу, Сува чесма између Прокупља и Мале Плане) и минерални или узлазногасни извори, као што су Вички, Барутана и Умац (6, 54 — 57).

Мотив из Пролом бање

Вичка минерална вода је алкално кисела, а температура износи $19,2^{\circ}\text{C}$ и даје 15 l воде у секунди. Извор Барутана садржи сумпора па се њеним блатом лече различите кожне болести. Температура воде Умца износи 23°C , а издашност — 2 l у секунди. Све изворе у Топличкој котлини, према месту где се појављују, можемо свrstати у три зоне: пукотинско-гравитационе изворе, који се јављају на падинама Јастрепца, контактне — на завршетку алувијалне плавинске равни, и пукотинско-

узлазне — на јужном ободу Топличке котлине (6, 60). На по-дручју Топлице постоје најзначајнији термални извори у Луковској, Куршумлијској и Пролом-бањи. Изворе Луковске бање можемо поделити у две групе: изворе Горње бање, који миришу на сумпор-водоник, а садрже веће количине угљен-диоксида. Извори Доње бање имају нешто већу минерализацију, а у свом саставу нешто мању количину угљен-диоксида. Температура извора Горње бање износи 38 — 56,3°C, а Доње 36 — 55,2°C. Температура хладних вода извора Горње бање износи 24°C, а Доње 22°C (19, 72). У Луковској бањи се лече различита реуматична и нервна оболења. Њена лековитост била је позната још у античко доба.

Термалне воде Куршумлијске бање убрајају се у ред сумпоровитих алкалних киселих хипертреми. Температура воде извађене са 2 — 3 м дубине износи 45 — 55°C (20, 48). У термо-минералним водама Куршумлијске бање лече се реуматична оболења, упаде зглобова, нервна оболења (купањем у води и облагдањем минералним блатом), затим оболења желуца, носа, грла, бронхија, мокраћне бешике, јетре и жучне кесе. Бања се модернизује и стварају се повољнији услови за лечење и одмор у њој. Њена лековита својства била су позната и Римљанима.

Пролом бања се налази на јужном ободу Соколовице, на надморској висини 600 м. Геолошка грађа околног терена, као и лековитост њених вода нису дововољно испитани, те је у том погледу она скоро непозната. Међутим, њена популарност у народу је велика. Приликом моје посете Пролом бањи, из разговора са пациентима сазнао сам да се њеној води дају различити епитети („света вода“, „чаробна вода“, итд.). О њој су испеване песме у којима се сатирично говори о минералним водама Врњачке Бање. У лето 1973. године боравило је у њој просечно 1 300 гостију дневно. Њена вода има ниску минерализацију. Убраја се у ред алкалних вода. Температура воде износи око 26°C. У њој има амонијака, па је треба детаљно лабораторијски испитати, јер се амонијак јавља као продукт распадања органских материја, што указује на потребу њеног филтрирања. О њеној радиоактивности нема дововољно сигурних података. Пре-ма причању Радована Танасковића, управника бање, као и пацијената, она лечи следеће болести: оболења желуца (гастритис, катар и чир), дебело црево (колитис), различита неуротична оболења, оболења бубрега и мокраћних путева (пацијент дневно попије и до 15 литара воде), болести дисајних органа, и слично. Потребно би било клинички проверити лековитост ове бање, јер сам из разговора са пациентима закључио да сигурно лечи оболења бубrega и коже. Но без обзира на то да ли је њена вода лековита или није, Пролом бања се у урбаном погледу веома брзо развија и већ је у њој, осим хотел, изграђено око 300 грађевинских објеката прилагођених туризму. Урбанистичким планом је предвиђено око 15 хиљада становника. Она постаје јако туристичко средиште Топлице, без обзира на то што лековитост њених вода стручњаци нису признали.

Кад се говори о водама Топлице, потребно је дати краји преглед снабдевања становништва пијаћом водом, пре свега сеоског, јер ће се о овом проблему градских насеља говорити када буде речи о питањима њихове урбанизације. На основу посматрања и разговора са становништвом, може се закључити да је довођење воде у станове или дворишта, поред велике потребе, постало и мода. Просто се села и домаћинства у томе такмиче. Домаћинства се удружују поема просторној близини и родбинским везама, те изграђују делимичне водоводе, али има села која имају комплетне водоводе.

На основу теренских истраживања, може се закључити да села у равничарском делу Топлице углавном користе воду из бунара. Она немају услова да изграде водоводе због велике удаљености од планинских извора, као и услед недостатка финансијских средстава. Села на ободу Топличке котлине углавном имају делимичне водоводе. Вода је изазвала праву хигијенску револуцију у селима. У сеоским насељима се интензивно ради на изградњи водовода и скоро свако домаћинство имаје у кући или у дворишту воду, па ће убрзо скоро сва топличка села имати здраву воду за пиће и поред тога што се средства обезбеђују из различитих врста самодотриноса и удруживањем грађана.

г) Флора и фауна

Како су флора и фауна у непосредној зависности од конфигурације терена и климе, у Топлици се из тих разлога јављају извесне разлике по појединачним њеним подручјима. Равничарски део Топличко-косаничке котлине, у погледу флоре и фауне, у много чему се разликују од планинског обода.

Топлица је пре ослобођења од Турака 1878. године била обрасла храстовим и буковим шумама, које су после досељавања новог становништва почеле нагло да се крче ради стварања обрадивог земљишта. Становништво досељено са Косова насељавало је равничарски део Топлице и у њему крчило шуме, а досељеници из Црне Горе — брдско-планински део (21, 111). Каткада су власти присилно исељавале досељенике из Црне Горе са планине, јер су уништавали шуме. То се, на пример, десило на планини Пасјачи са городицом Павловића (22, 94). Данас су се густе и квалитетне шуме задржале само на Јастрепцу, Копаонику, Радану, Соколовици, Видојевици и Пасјачи. Ако би се шумска богатства ових планина упоредила са богатствима босанских планина, онда су оне сисомашне, како по квалитету тако и по квантитету дрвета. Шуме су углавном крчењем, нерационалном сечом и испашом уништене и деградирале. Таквих терена има на целој територији Топлице. На поменутим планинама најзначајније су букове и храстове шуме. На Соколовици има лескових шума. На терену се запажа (Селиште код Про-купља, Горња и Доња Бејашица, Зебица, Гојиновац, итд.) да се масовно суше брестови, било да су млади или стари. У разго-

вору са мештанима сазнао сам да се суше због недостатка влаге. Међутим, ово дрвеће се суши и поред реке Топлице и њених потока, где има влаге у изобиљу. Шумска газдинства и школе пошумљавају голети у Топлици. Таквих комплекса шума има код Житног Потока, Прокупља, на Соколовици, Белом Камену, Копаонику и другим теренима. Најчешће су то шумски комплекси, засађени боровим шумама. Такође се запажа да се у Топлици, посебно у њеном планинском и брдском делу, повећавају комплекси шума у односу на оранице, воћњаке, ливаде и пашњаке. Многи поседи су напуштени, нема ко да их обрађује, па их постепено осваја вегетација. Из истих разлога велики број винограда је напуштен (Горња и Доња Бајашица). Ливаде остају непокошене због недостатка радне снаге и одсуности власника. Зато нема опасности интензивирања ерозивних процеса, већ се они санирају природним путем.

Због комплекса природних и друштвених фактора, Топлица ће постепено постајати све шумовитија и све богатија у дивљачи, што ће повећавати њену атрактивност и могућности за одмор и разоноду и створити услове за развој туризма, који је у овом подручју доста неразвијен иако постоје потенцијалне могућности.

ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКЕ И СОЦИО-ЕКОНОМСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Према резултатима археолошких истраживања, Топлица је била насељена у праисторијско доба. За ову тврђу има више доказа на терену, који се манифестишује археолошким налазиштима у Прокупљу, Вичи, Бацу и Плочнику. Ова насеља припадају старчевачкој и винчанској културној групи (1, 8).

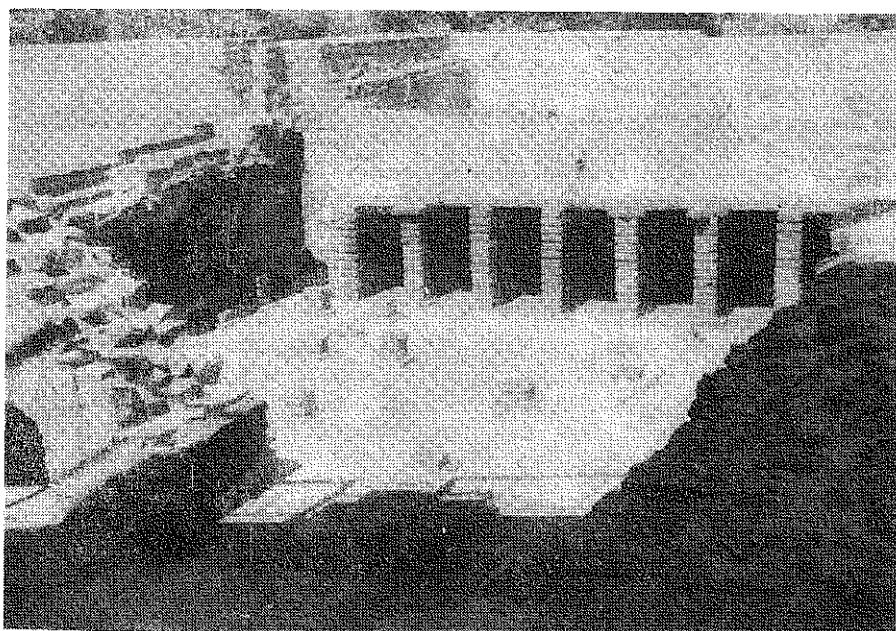
Приликом кантаже минералне воде у Вичи, код Прокупља, 1928. године, индустрисалац Никола Ђорђевић нашао је на два купатила из римског доба. У ископинама су нађени следећи остаци материјалне културе: дрвено абоносирено корито, алат од углачаног камена, округло камење, остаци јеленског рота, итд. Ови остаци материјалне културе говоре да је у Вичи или у њеној непосредној околини постојало насеље у неолиту. Ако би се установило да је ово насеље у неолиту постјало, онда би у Вичи била најстарија кантажа минералне воде у свету (2, 10).

Приликом изградње железничке пруге Прокупље — Куршумлија, у Плочнику, на месту данашње железничке станице, откривени су остаци насеља из бронзаног доба. Том приликом су у ископинама пронађени следећи предмети којима се тадашњи човек служио: керамичке посуде, бронзане секире, длета, статуе од глине, камене секире, различито оружје од костију, и слично (2, 10).

Топлица је пала под римску власт око 85. године пре наше ере, када је савладан отпор келтског племена Скордиска. Због ширења територије Римске Империје, унутрашња административна подела стално се мењала. Према првој административној подели новоосвојеног Балканског полуострва, Топлица је припала Мезии (Maesia), која је обухватала некадашњу земљу Дардана, Скордиска, Трибала и Меза (2, 11), а неки делови Далматији. За време владавине цара Диоклецијана (284 — 305. г.) извршена је нова подела Балканског полуострва према којој је Топлица, вероватно, припадала Дарданији. После поделе Римске Империје (395) на Западно Римско Царство — са седиштем у Риму, и на Источно Римско Царство — (Византија) са седиштем у Константинопољу, Топлица је припадала Византији.

Из времена владавине Римљана овим крајевима постоје многи остаци материјалне културе, као и писани историјски извори. Археолошке остатке у Топлици, из доба римске владавине, налазимо у следећим насељима: Великим и Малим Пупав-

цима, Иван-Кули, Куршумлији, Вичи, Пестишу, Плочнику, Про-купљу, Мађерима, Крњем Граду и другим. У Прокупљу су про-нађене римске опеке, римско купатило, различити бронзани пред-мети, а на Хисару је било римско утврђење — кастел (1, 13). У Бацу је пронађено римско купатило, чији су доњи делови скоро у потпуности сачувани. Према начину градње и величини купатила, може се закључити да је припадало неком богатом робовласнику.

Остаци римског купатила код Баца

Под византијском влашћу, у односу на римски период, Топлица је назадovala, а посебно у културном погледу. При фор-мирању Рашке, прве српске државе, Топлица се нашла у погра-ничном појасу према Византији; овде се водила стална борба све док је нису освојили Немањићи. За време Самуилове државе (976 — 1018. г.) Топлица је била у њеном саставу (2, 21). Нема-њићи су придавали посебну пажњу овом подручју, тако да је Стеван Немања (1168 — 1196) саградио у близини данашње Кур-шумлије свој дворац, а познато је да српски средњовековни вла-дари нису имали сталне престонице, него су их премештали у оне просторе који су имали изузетно важан положај у одређеним историјским тренуцима. Из описа поменутог Немањићног двораца, који је дао византијски писац Никита Акоминату, види се да је био „опасан дрвеним плотом“ (1, 15), а познато је да су Срби у то доба били веома добри грађевинари.

Најважнији споменици српске средњовековне културе подигнути су у доба владавине Стевана Немање, и то између 1168. и 1172. године. Манастир Св. Богородица подигнут је на ушћу реке Косанице у Топлицу и манастир Св. Никола на ушћу Бањске реке у Топлицу, оба код Куршумлије.

Кад је Топлицу преузео од Византије, Немања је дао на управу најстаријем сину Вукану, који није био његов главни наследник, из чега се види да је Топлица изгубила стратегијску улогу коју је имала кад се налазила на периферији српске средњовековне државе према Византији.

Са осамостаљењем Рашке у односу на Византију, српска средњовековна држава достигла је свој врхунац у доба владавине Душана Немањића (1331 — 1355), како у економском тако и у културном и војном погледу. Баш у то време на Балканском полуострву су се појавили Турци Селџуци. Први оружани сукоб између Срба и Турака био је 1344. године код Стефанијане, други 1352. код Демотика, трећи 1371. на Марици, четврти 1386. на Плочнику, код Прокупља, и пети, одлучујући, 1389. на Косову, где су Срби били поражени. Године 1439. Топлица је пала под турску власт и поред жестоког отпора које је пружило њено становништво (23, 21). После наредног рата са Турцима, у коме је учествовао и угарски феудалац Јанко Хуњади, Сегединским миром 1444. године Топлица је поново враћена деспоту Ђурђу Бранковићу. Клисура која се налази између Јастребца и Копатоника назива се Јанкова клисура, по поменутом угарском феудалцу, који је кроз њу провео своју војску. Јанко Хуњади познат је и опеван у народним песмама као „Сибињанин Јанко“. Турци су 1454. године поново освојили Топлицу и она ће остати под њиховом влашћу све до 1878. године, до коначног ослобођења од турског ропства. У историји Топлице у време робовања под Турцима међу најзначајније датуме треба убројати учешће Топличана у аустро-турским ратовима 1683 — 1699. и 1737 — 1739. године. После ових ратова, Топлица је остала скоро пуста, јер се српско становништво повлачило са аустријском војском испред Турака бојећи се освете због учешћа у ратовима против њих. На место исељеног српског становништва насељавају се Албанци, који су се задржали све до 1878. године и дали посебно обележје економском, културном и етничком развоју Топлице.

Године 1876. отпочео је српско-турски рат. Потлачено топличко становништво прихватило га је са одушевљењем. Обе зараћене стране пљачкале су и убијале цивилно становништво. Због тога је командант српске дивизије издао наредбу о неприкосновености свакије слободе и приватне имовине и забранио растурање спахијске и турске државне имовине (1, 68). Какав је био однос српске војске и владе према албанском и турском становништву видимо из наредбе коју је у име краља Милана издао у Прокупљу, после ослобођења, потпуковник Стеван Бинички. Цитирам један њен део: „Браћо, ми нисмо дошли овде да угњетавамо, арамо и отимамо, него да вас ослободимо па да сви заједно после, без разлике вере и порекла, као браћа и по-

штени људи живимо“ (2, 69). Из садржаја овог цитата видимо да је свима био загарантован живот без обзира на веру и етничку припадност.

Међународна комисија је дефинитивно разграничење новоослобођених територија српске државе у односу на Турску завршила 5. новембра 1879. године, те је завршетком рада ове комисије реализована новонастала политичка промена на Балканском полуострву (2, 81) и отпочео је нов живот у Топлици.

После присаједињења новоослобођених територија Србији, српска влада је ужурбано радила на организовању живота у њима, те је у том смислу донесено више закона, међу којима су најважнији: Закон о подели присаједињеног земљишта на окруже и срезове (17. XII 1878), Закон о уређењу аграрних одношаја у новоослобођеним пределима (3. II 1880) и Закон о насељавању (3. I 1880), који је за нас најбитнији, јер је омогућио насељавање Топлице становништвом из Црне Горе, Косова, Санџака, Војводине (2, 90).

Албанци и Турци, без обзира на раније изнете ставове српске владе, ипак су морали да напусте Топлицу, јер нису били усамљени случајеви њиховог насиљног растеривања, посебно Албанаца (2, 90).

Захваљујући тадашњим политичким приликама, оваква мера српске владе, због расположења потлачене сиротиње, била је једино могућа, мада се уз веће и комплексније залагање владе и војне команде могло и другачије поступити, што би било реалније и хуманије. Тешка је историјска истина потпуно расељавање једног народа јер се он у целини није јављао као експлоататор, већ само појединци.

Топличани су учествовали у балканским ратовима 1912 — 1913. године. У Прокупљу је било седиште Друге пуковске окружне команде, а у целој Топлици је мобилисано 64 хиљаде војника.

Топлица је преживљавала тешке дане за време првог светског рата (1914 — 1918). Какав су терор завели бугарски окупатори може се закључити и по натписима на вратима свих надлештава: „Овде је забрањено говорити српски“. На свим занатским радњама презимена власника која су се завршавала на-ић, морала бити замењена завршетком -ов и -ев. У једној циркуларној наредби коју је издала бугарска окупаторска команда каже се: „Реч Србин треба потпуно да се изгуби и нико не сме да је изусти, сви треба да је забораве“. Циљ оваквих мера окупаторске команде био је да убију сваку наду у национално ослобођење (23, 94).

Осим у Прокупљу, овакво стање било је и у осталим насељима у Топлици, тако да је 17. фебруара 1917. године дошло до познатог топличког устанка, који су бугарски окупатори на веома свиреп начин, у крви угушили. Кад је устанак угашен, у знак освете, бугарски окупатори починили су права зверства над топличким становништвом.

Половином 1938. године формирана је прва ћелија КПЈ у Топлици, која је касније бројчано нарасла, стекли велике симпа-

тије код народа и подигла 1941. године народ Топлице на устанак против окупатора. С туним правом Топлицу можемо назвати херојском, јер је њено становништво у другом светском рату издржало велики терор окупатора, посебно бугарских. Топлица је у народноослободилачком рату дала око 20 народних хероја (Ратко Павловић Тијико, Обрад Лазовић Живко, Никодије Стојановић Татко, Драгољуб Радосављевић Топлица, Саво Ерковић Страхиња, Славољуб Вуксановић Јојко, Дринка Павловић, Јелисавета Андрејевић и други).

После ослобођења наше земље 1945. године, у Топлици, као у осталим крајевима, настале су значајне друштвено-економске промене. Нови друштвено-економски односи интензивно су утицали на развој становништва Топлице, тј. на његове квалитативне и квантитативне промене. Због овога је неопходно пре детаљне анализе карактеристика становништва дати кратак преглед социо-економских карактеристика Топлице.

Развој школске мреже у Топлици до стварања социјалистичке Југославије био је веома спор, али 1908. година треба свакако да уђе у историју Топлице. Тада је, на залагање Захарија Хациарсића, отворена приватна нижа гимнзиј у Прокупљу. Године 1910. гимназија је престала да буде власништво Захарија Хациарсића указом министра за просвету Србије и од тада се назива Прокупачка окружна гимназија (1, 79). Године 1926. нижа гимназија је прерасла у потпуну (вишу). Она је од 1926. до 1935. године радила са прекидима, а касније, до другог светског рата, радила је као потпуну државну гимназија. После рата наставила је рад и имала је важну улогу у културној историји Топлице. Године 1928. у Прокупљу је формирана пољопривредна школа, која и данас ради, и још три средње школе: медицинска 1954, средња техничка 1964. и школа за квалификоване раднике 1967. године. У Блацу су после рата отворене две средње школе: гимназија 1961. и школа за квалификоване раднике 1968. године. У Куршумлији је 1954. године почела да ради средња економска школа, а гимназија 1961.

Основне школе постоје у свим већим селима у Топлици: Малој Плани, Прекадину, Тулару, Житном Потоку, Крушевици, Великој Плани, Доњој Речици, Ћиголју, Барбатовцу, Доњој Драгуши, Међухани, Лукову, Жучу, Куршумлијској Бањи, Рачи, Добром Долу, Грабовници, затим у градским средиштима — Прокупљу (3), Куршумлији и Блацу по једна. Све основне школе, како градске тако и сеоске, имају у оближњим селима своја истурена одељења, која похађају ученици прва четири разреда.

Није са сигурношћу утврђено када је и где отворена прва библиотека у Топлици, али свакако је међу најстаријима она која је 1910. године отворена у Прокупљу под називом „Грађанска читаоница“ (1, 83). Данас постоје матичне библиотеке у Прокупљу, Куршумлији и Блацу. Оне имају своја истурена одељења у свим већим селима у Топлици. Библиотеке имају све школе првог и другог ступња, као и веће радне организације.

Године 1974. одржано је у Топлици 2 114 биоскопских представа које је гледало 338 000 посетилаца, што значи да је сваки становник Топлице гледао просечно по три биоскопске представе годишње. Исте године је у Топлици било 12 828 радио- и 17 911 телевизијских претплатника.

У послератном развитку, у Топлици је посвећена велика пажња подизању здравствене службе, тако да у Прокупљу постоји медицински центар, а домови здравља у Куршумлији, Блацу и Житном Потоку. Године 1974. поменуте здравствене установе располагале су са 381 постельом; у овим установама било је запослено 88 лекара. Медицински центар и домови здравља имају своје истурене амбуланте у већим селима, која су, у ствари, сеоска централна насеља.

Топлица је до краја другог светског рата имала чисто пољопривредни карактер. После стварања социјалистичке Југославије и настанка нових друштвено-економских односа, у Топлици почињу да се подижу индустријска предузећа, која су у почетку била искључиво оријентисана на домаћу сировинску базу, која је доста богата. Обод Топличке котлине у својој утроби крије велика богатства разноврсних минерала: фелдспата, кварца и мусковита у пегматиту. Резерве ових минерала на територији општине Прокупље су установљене: фелдспата 3 000 000, кварца 1 500 000 и мусковита 500 000 тона. Претпоставља се да су резерве још веће. Осим ових руда, у Топлици су откривене следеће сировине: барилијум, титан, азбест, злато, бакар, уран, магнетит, доломит и мрки угљ. За сада се експлоатишу азбест и фелдспат. Досадашња геолошка истраживања на подручју Топлице су нездовољна, тако да се не зна којим сировинама располаже. Сигурно је да на планини Пасјачи постоје разноврсне руде, као и у подручју Косанице, где је у давној геолошкој прошлости била јака вулканска активност. Неке од данашњих великих фабрика које запошљавају више од 500 радника израсле су из занатских радњи. Индустрија се најпре развила у Прокупљу, затим у Куршумлији и Блацу.

Тако су у Прокупљу, као највећем градском насељу Топлице, у послератном периоду почела да ничу индустријска предузећа: Штампарско предузеће „Графика“, 1945 (штампана и нештампана амбалажа од папира, штампане папирне тисканице и обрасци); Погон за обраду дувана „ДИН“, 1956 (ферментисани дуван); Топлички рудници метала и неметала „Фелдспат“, 1956 (производи и обавља експлоатацију сировог фелдспата и лискуна, млевеног фелдспата и лискуна и кварцног камена); Фабрика за производњу шупљег и украсног стакла, 1958 (чаше и пепељаре); Предузеће за производњу алкохолних и безалкохолних пића „Прокупаш“ (вино и ракија); Фабрика намештаја „Наш дом“, 1959 (све врсте намештаја); Индустрија азбестних производа „Фиаз“, 1961 (све врсте азбестних производа); Индустрија филца и гребена „Никодије Стојановић Татко“, 1961 (филц и гребен); Индустрија памучног предива „Топличанка“, 1963 (памучно кардинирано предиво); Прехрамбено-индустријски ком-

бина „Инка — Дунђерски“, 1964 (воћне прерађевине, сушено и конзервисано воће, конзервисано поврће, полупрерађевине, какао производи, бомбоне и слаткиши); Фабрика обојених метала, 1954 (ваљање траке од олова и бакарних легура, електроде за заваривање и друго). Осим ових предузећа, у Прокупљу се налази седиште Грађевинског предузећа „Бериље“, које изводи грађевинске радове широм земље. Предузеће за производњу сокова и минералне воде „Милан Топлица“ формирано је 1973. године (сокови и минерална вода); до тада је радило у саставу „Прокупца“.

Највећа радна организација Топлице је Шумско-индустријски комбинат „Копаоник“, у Куршумлиji. Ради као самостална радна организација од 1960. године, до када је била у интеграцији са „Металцем“, предузећем за производњу грађевинских конструкција. Шумско-индустријски комбинат „Копаоник“ запошљава око 1 300 радника. Производи: резану грађу, паркет, шперплочу, класичан и оплемењени лесонит. Развој Куршумлије је у непосредној зависности од ове радне организације. Може се рећи да је она подигла савремену Куршумлију. Конфекција „7 јули“ у Куршумлиji формирана је 1960. године, а производи мушки и женску конфекцију.

Блаце се последњих година дosta интензивно развило у индустријском погледу. У граду постоје следећа индустријска предузећа: Металско предузеће „5 децембар“, 1965 (производи млинове, сталаже, метална врата, тегове трговачке класе, електричне роштиље, дворишне ограде, челичне и кровне конструкције); Конфекцијско предузеће „Напредак“, 1961 (кравате, пижаме, радна одела); Индустриска трикотажа „Блачанка“, 1959 (џемпере, женске јакне, бунде, пулovere, дечју трикотажу, женске комплете); Гумарско предузеће „Браћа Вуксановић“, 1961 (гумени ћонови, кедар, отирачи за аутомобиле, а у плану је производња гума за бицикле, специјалних лепила и брукса за ципеле) и Ткачница „Ратко Павловић — Нитекс“, 1965. године.

Од укупне површине Топлице ($1\,937,79 \text{ km}^2$), на пољопривредне отпада $1\,023,50 \text{ km}^2$ (52%). Најквалитетније пољопривредне површине налазе се по дну Топличке котлине и у долинама речица и потока. Најбоље пољопривредно земљиште има општина Блаце, затим Прокупље, па Куршумлија. Структура пољопривредног земљишта у Топлици (1970) била је следећа: ораница и башта 52%, воћњака 13%, винограда 2% и ливада и пашњака 33%. Евидентне су разлике по општинама. Тако, оранице и баште заузимају 62% пољопривредног земљишта у општини Блаце, 55% у Прокупљу и 42% у Куршумлији. У Блацу је 18% пољопривредног земљишта под воћњацима, Прокупљу 7% у Куршумлији 6%, а под виноградима у Блацу и Прокупљу по 3%, а Куршумлији 0,22%. Ливаде и пашњаци у Куршумлији заузимају 52%, Прокупљу 35% и Блацу 17% пољопривредних површина.

Године 1973. приноси по једном хектару за пшеницу износили су око 25, а за кукуруз 20 метричких центи. Разлике се

јављају између општина због разлике у квалитету обрадивог земљишта и његове природне погодности за обраду. Услови за ратарство су повољни у равничарском, а за сточарство и воћарство у брдско-планинском делу Топлице. Винова лоза се гаји по брежуљцима дна и обода котлине.

Од укупног броја домаћинстава у Топлици 1971. године (28 190), приходе из пољопривреде остварило је 12 912 (45,80%); непољопривредних делатности 10 451 (37,09%); од других делатности и пољопривреде (мешовита) 4 827 (17,11%). У градским насељима у Топлици (Прокупље, Куршумлија и Блаце) од 9 042 домаћинства приходе из пољопривреде остварило је свега 337 (3,72%), а од ванпољопривредних делатности 8 389 (92,79%), док је 316 (3,49%) остварило приходе из пољопривреде и других делатности. На територији општине Блаце 61% домаћинстава остварило је приходе из пољопривреде, у Куршумлији 44% и у Прокупљу 41,47%.

Народни доходак у Топлици 1964. године остварен је 56% из пољопривреде и шумарства. Разлике су биле знатне по општинама: у Блацу 71%, Куршумлији 57% и Прокупљу 42% (58, 96). Остали део народног дохотка остварен је у другим делатностима. Према подацима којима располажу сконцентриране општине Прокупља, Куршумлије и Блаца, структура дохотка у 1974. години за Топлицу је изгледала овако: од индустрије и рударства 44%, пољопривреде 30% и од осталих делатности 26%. Велике су разлике у структури народног дохотка по општинама. Тако је општина Прокупље 66% народног дохотка остварила у индустрији и рударству, 4% у пољопривреди и 30% у осталим делатностима; Куршумлија 40% у индустрији, 37% у пољопривреди и 23% осталим делатностима, а Блаце 27% у индустрији, 49% у пољопривреди и 24% у осталим делатностима.

Кратак преглед школства, просвете, културе, здравства, темпа и структуре развоја индустрије, структуре домаћинстава према извору прихода, затим структуре народног дохотка за 1964. и 1974. годину, јасно нам указује да су се у Топлици за последњих тридесетак година догађале значајне друштвено-економске промене, а посебно је био јак процес индустријализације.

a) Етничке промене

Први становници Топлице о којима постоје писани документи било је илирско племе Дардани. Они су насељавали пределе око Вардара, Белог Дрима, Косова, Ниша и Западне Мораве. Отац историје Херодот каже да кроз земљу Дардана теку две реке: Антрос (Западна Морава) и Бронгос (Јужна Морава) (2, 11). Може се са сигурношћу тврдити да је пределе између Јужне и Западне Мораве, којима припада и Топлица, насељавало илирско племе Дардани, који су били познати као добри сточари и ратници.

Продирањем Келта на Балканско полуострво настају велике етничке промене, јер су они заузели његове северне делове и угрозили сигурност Византије. Илире су потисли Келти из „земље Дардана“. Србију је населило келтско племе Скордисци. Из овога се изводи закључак да су и Топлицу насељавали Скордисци (2, 10). Због недостатка поузданних историјских извора (писаних и неписаних) сматра се да власт Скордиска над Дарданима вероватно није била потпuna и дугa (1, 10). После пада Топлице под римску власт, етнички састав становништва се мењао под утицајем Римљана, али се ипак може рећи да су промене биле незнатне све до сеоба Срба из 1690. и 1737. године.

Топлица није била густо насељена све до XI века, јер се налазила на граничном појасу између „варварских племена“ (Словена и других) и Византије, те је то подручје било војнички активно и неподобно за живот и рад. Припајањем Топлице Немањићкој држави настаје нови период њене историје, који ће дати другачија облежја њеном животу у сваком погледу.

После пада наших крајева под турску власт, настале су значајне етничке промене које су се манифестовале етничким саставом становништва, вером, културом, начином привређивања и слично. У Топлици није било неких значајних етничких промена све до велике сеобе Срба 1690. године, те је до овога времена у етничком погледу она имала чисто српско обележје (2, 41).

У аустро-турским ратовима 1683 — 1699. и 1737 — 1739. године учествовала је и потлачена српска сиротиња. Како су ратови завршени победом Турске, то је српско становништво, бојећи се освете, побегло са аустријском војском и населило крајеве преко Саве и Дунава. Турске власти су касније позвале албанско становништво, које је радо прихватило позив и населило се у поменутом подручју. Тако је Топлица насељена албанским становништвом.

Горњу Топлицу су населили следећи фисови: Сопи, Краснићи, Берише, Клименти, Жера, Битићи и Хоти, а доњу Топлицу и огранке Јастрепца: Сопљани, Жушани, Гашани, Ашани, Стрељани, Кржале, Екрељани и други. Тако је измењена физиономија Топлице у етничком погледу (2, 41). Између 1690. и 1737. године у Топлици је било Цинцара, који су заједно са Грцима, Јеврејима и Муслиманима постепено преузели трговину од Дубровчана (25, 74). После исељавања српског становништва из Топлице, Албанци су брзо населили напуштене крајеве. Насељавање је текло тако брзо да су у XIX веку већ били насељени села доњег слива Топлице: Ново Село, Горњу Девчу, Клисурицу, Џиголь, Кординце, Лукомир и Влахово (26, 71), из чега видимо да су били надомак Ниша. Њихово насељавање било је планско, постепено, али врло често и насиљно, и текло је, највероватније, рођачким везама: најпре се досели једна или више породица, па затим позивају рођаке и насељавају их у својој непосредној околини. Тако су, на пример, одређене просторе, једно село или више села, насељавали рођаци. Р. Павловић каже: „Већи број албанских родова воде порекло од три брата ко-

ја су насељавала три села“ и наводи пример да су „становници села Влахиње код Куршумлије, села Житиње и Сиљвице у Лабу постали од тројице рођене браће, од фиса Шаље, братства Маљата, а становници села Рудара, Љуште и Високе, у Косаници, од тројице рођене браће од фиса Краснића“ (26, 72).

Ради одржавања реда и мира у Топлицама, у Прокупље су 1770. године досељени Анадолци, а нешто касније и Черкези, чија је домовина на планини Кавказу. Борили су се против Руса за своју националну слободу, те су из тих разлога често морали да напуштају своју домовину и да се насељавају у турској империји. Тако је 1770. године досељено у Прокупље око 100 черкеских породица. За њих је организовано посебно насеље — „Черкез мала“. У Прокупљу су своју мржњу пренели са Руса на Србе, па су злостављали српско становништво. Једренским миром 1829. године између Русије и Турске, черкеске области припадле су Русији, што је још више појачало исељавање Черкеза; тако је 1864. године дошло у Ниш око 2 000 черкесских породица, које су се населиле у Топлицама и на Косову (23, 34). Између различитих народа у Топлицама владала је велика неприметност. Између Турака, староседелаца, Анадолаца, Черкеза и Албанаца није ни било нити је могло да буде слоге (1, 66). Кад су Турци прогонили из Топлице, прогонили су и Черкези; као успомена на њих остала је у Прокупљу и „Черкез-мала“ (23, 35).

Не треба схватити да су се сви Срби иселили из Топлице после великих сеоба из 1690. и 1737. године. Било је српског становништва које је живело у Топлицама и касније, али у великој мањини. Неки Албанци и Срби били су пријатељи и кумови. За сада ћу да набројим нека српска братства која су живела у Топлицама пре ослобођења од Турака 1878. године: Дамјановићи у Паради, Јовановићи у Штави, Давидовићи у Мрчу, Васиљевићи и Вукојичићи у Лукову, Павловићи у Трећаку, Радивојевићи у Белом Пољу (26, 65 — 71); Јовановићи, Ђорђевићи, Здравковићи, Николићи и други у Прокупљу (27, 11); породица Ђокића у Ђуковцу, код Прокупља, јесте староседелачка, те има надимак „Турци“. Ово неколико напомена навео сам ради тога да се не би схватило да у Топлицама за време турског ропства није било Срба и да је између српског и албанског становништва владало стално непријатељство.

ПОРЕКЛО СТАНОВНИШТВА

Због специфичних историјских услова у прошлости, Топлица има дosta једноставну етничку структуру. Већину становништва чине Срби и Црногорци. Њихово регионално порекло је дosta различito, из чега произлазе извесне разлике у њиховом животу и раду. С обзиром на то да у посебном одељку говорим о историјско-географским карактеристикама Топлице и о етничкој структури становништва, овога пута ћу се детаљније осврнути на регионално порекло становништва. Порекло становништва неће бити детаљно обрађено по породицама и насељима, већ за већи број насеља и породица, да би се на основу тих пријема уочило регионално порекло и територијална дистрибуција у Топлици.

Године 1878. скоро је потпуно изменјена етничка слика становништва Топлице. Турци, Албанци и Черкези су се иселили а на њихово место населили су се становници из Црне Горе, Србије и осталих крајева. Најбројнији досељеници изван тадашње Србије били су Црногорци. Њихово насељавање и порекло доста су детаљно обрадили И. Радуловић и Р. Павловић. Неопходно је детаљније обрадити насељавање Црногораца због тога што су они дали нови тон животу у Топлице и населили велики део њене територије. Нису малобројни ни досељеници из Санџака, Косова, Јужног Поморавља, граничних делова Србије према Бугарској, као и из Бугарске. Потребно је напоменути да 1878. године није извршена потпунa смена становништва, јер је и пре ослобођења од Турака било Срба и Црногораца на овом подручју, само што су били у великој мањини, посебно Црногорци.

На основу физичко-географских, економских и етничких карактеристика Топлице, можемо издвојити четири региона: први, који обухвата јужни и југозападни обод Топличке котлине, са сливовима Косанице и Бањске реке; други, који обухвата подручје од Копаоника до Белољина и која која раздваја слив Драгушке и Јошаничке реке; трећи, који заузима простор од поменуте које и Белољина до Добрачка. Четврти регион испитиваног подручја (не припада Топлици) јесте подручје Житног Потока, које, према раније изнетим критеријумима, припада Лесковачкој котлини. При одређивању границе између поменутих региона одлучујући критеријуми били су економски и

етнички, док је физичко-географски критеријум каткада био нарушен (кад се ради о граници између другог и трећег региона).

У насељавању Топлице после ослобођења од Турака специфична је просторна дистрибуција досељеника. Досељеници из Црне Горе, затим Косова, Ужица, Сјенице населили су се углавном у јужном и југозападном делу Топлице (први регион). Досељеници са Копаоника, затим са Косова, Жупе и Расине населили су се у западном и северозападном делу Топлице (други регион). Досељеници из долине Јужне Мораве, Власине, Црне Траве — гранично подручје према Бугарској — и Бугарске населили су се на простору Белојина до Добрине (трећи регион). На овакав распоред досељеника у другом и трећем региону био је одлучујући фактор близина и начин живота и рада емиграционог и имиграционог подручја. Насељавање Црногорца у јужном и југозападном делу Топлице имало је и војнички карактер, јер се ова територија налазила на граници према Турској, а Црногорци су били навикнути на борбе са Турцима.

На терену Топлице запажају се извесне разлике у економском, културном и језичком животу становништва. Те разлике су условљене регионалним пореклом становништва. Другачије ради, привређује и живи досељеник из Црне Траве, а другачије онај из Црне Горе и Сјенице. Разлике су изражене у знатној мери, јер су по много чему различите и географске средине одакле су се доселили, те се због тога и јављају различити облици привређивања, начина становљања и уопште економског и културног живота.

Јужни обод Топличке котлине (први регион) претежно насељава становништво досељено из Црне Горе, са Косова, Копаоника, околине Титовог Ужица, Новог Пазара и других крајева граничног подручја између Србије и Црне Горе.

Растовница је типичан пример сеоског насеља у Топлици које је после ослобођења од Турака, 1878. године, насељено становништвом из Црне Горе. Први досељеници из Црне Горе били су Павловићи, са Чева. Они су се доселили 1878. године. Данас Павловића нема у Растовници. Последња породица одселила се из Растовнице 1945. године. Данас Павловићи живе у Бериљу, Прокупљу и Београду. То је позната породица, из које потиче народни херој Ратко Павловић Тићко. Радојевићи су дошли 1882. године, а даљим пореклом су из Бјелопавлића (Црна Гора). Булатовићи су из Роваца (Црна Гора), а досељени су у ово село 1904. године. Џогановићи су из Никшићке жупе. Неко време су живели у околини Чачка. У Прокупље су се доселили 1898, а у Растовницу 1904. године (28, 138). Рогановићи су из Црне Горе дошли у Растовницу 1904. године. Мрварјевићи воде порекло од Турчиновића, из Велестова. Доселили су се у Растовницу 1904. године. Војиновићи и Николићи су досељени 1904. године са Чева. Кнежевићи су из Бањана (Црна Гора). Најпре су се, 1906. године, доселили у Балчак, а затим у Растовницу. Копривиће су из Бањана; дошли су 1904. године, као и Милутиновићи, који су из Мораче. Булајићи су досељени у Растовницу 1911.

године, из Вилуса. Према причању Јована и Бранислава Булајића, даљом старином су из Куча. Поповићи су из Братоножића (Црна Гора). Старо презиме им је Грујићи. Презиме Поповићи су добили у Топлице. Извесно време су живели у Мердарима, а у Раствовници су се доселили 1911. године. Данас их нема у овом насељу. Девићи су из Васојевића, из околине Иванграда. Неко време живели су у Краљеву, а 1904. године доселили су се у Раствовницу (28, 140). Митрићи воде порекло од Огњановића из Пиве; дошли су 1911. године. Данас Митрића нема стално настањених, али је у њиховом власништву непокретна имовина. Савовићи воде порекло из Бјелопавловића; доселили су се 1912. године. Иван Мартиновић дошао је са породицом у Раствовницу из околине Никшића. Он има шест синова. Најпре се његова кћер удала за Милутину Џогановића, па су се 1966. године и они доселили. Никола Вуковић доселио се из Јабланице у Раствовницу 1968. године.

Становници Пасјаче пореклом су из Црне Горе. Доселили су се после ослобођења Топлице од Турака 1878. године. Бошковићи су пореклом од Кадића. Ово презиме добили су по претку Бошку. У Пасјачу су се доселили 1880. године. Црну Гору су напустили због тога што је њихов рођак Тодор Кадић убио кнеза Данила 1860. године. Пореклом су из Бјелопавлића (28, 136). Пејовићи и Богдановићи takoђе су из Бјелопавлића. Мировићи су досељени из Пипера. Старо презиме им је Љумовићи. Милошевићи су из Роваца, Радуловићи из Мораче, а Кривокапићи из Цуца.

У Бериље је одмах по ослобођењу од Турака почело да се насељава српско становништво. Тако су се, према причању Вукадина Митића, у ово село доселила два брата Митића 1884. године, од којих су пореклом данашњи Митићи. Године 1873. у Бериље се доселио војвода Пеко Павловић, прослављени јунак босанско-херцеговачког устанка 1875. године. Павловићи су пореклом од Николића, са Чева. Даљом старином су из Озринића. Добили су презиме по оцу Пека Павловића, Павлу (28, 137). Томановићи су Катуњани, из Цуца. У Бериље су дошли 1878. године. Из Црне Горе доселили су се Радојевићи, Вучуровићи, Вучковићи, Андрићи. После ослобођења Топлице досељени су Пауновићи, Видојковићи, Младеновићи, Тасићи, Стаменковићи и Миловановићи.

Око 70 домаћинстава ромског порекла живи у Бериљу. Тај део Бериља назива се Лингурски. Они говоре румунским језиком. Према њиховом тврђењу, у Бериље су се доселили пре Павловића. Највероватније је да су се доселили после Митића и Павловића, али углавном су били међу првим досељеницима. Њима припадају следеће породице: Станковићи, Дунићи, Динићи, Васићи, Јовановићи, Митровићи, Марковићи, Николићи, Недељковићи, Борђевићи и други. Њихова презимена раније су била другачија, а касније су трансформисана у српска. Насељени су на улазу у Бериље са источне стране.

Становништво Белог Камена је српског, црногорског и ромског порекла. Кулићи су досељени из Пиве 1916. године. Раније су живели у Гајтану, Бреговини и Статовцу (28, 138). Николићи су досељени са Чева 1906. године. Тада се на Бели Камен доселио Николић Ристо са шесторо деце. Према казивању Бошка и Божане Николић, до Ниша су дошли возом, а пешке до Белог Камена. Данас одржавају везе са родбином са Чева. Узајамно се посећују и својатају. Зечевићи и Беговићи су досељеници из Црне Горе. Из Новог Момчилова 1962. године доселио се са породицом на Бели Камен Радован Николић. Године 1958. из Балчака је са породицом дошао Владимир Николић. Поред њих, на Белом Камену живе Савићи, Стаменковићи, Миловановићи, Младеновићи и други, као и неколико домаћинстава Рома.

Прве викендице на Белом Камену

Становници Балчака углавном су пореклом из Црне Горе. Чупићи су Катуњани, из Загарча. Осам домаћинстава доселило се на Балчак 1903. године (28, 137). Сада живе у Видовачи, Бериљу и Прокупљу. Вучетићи и Пејовићи су Катуњани. Доселили су се у Балчак 1904. године. Влаховићи су досељени из Мораче 1905. године. Марковићи и Кнежевићи такође су пореклом из Црне Горе. Доселили су се у Балчак 1906. године. Стојановићи су од Лучића. Ово презиме добили су по деди Стојану. Доселили су се у Балчак 1909. године (28, 140). Перовановићи су дошли из Братоножића 1927. године. Црногорског порекла су и Вучинићи, Алексићи и Мркојићи. Породице Миленковића, Симоновића и Илића доселиле су се у Балчак из Требиња, код Куришумлије,

1961. године. Живко Ђорђевић са породицом дошао је из Подујева 1960. године. Са Косова је и породица Бранка Стојковића.

После ослобођења од Турака, Бучинце су населили досељеници из Црне Горе. Пешићи су из Бјелопавлића. Старо презиме им је Кадићи. Извесно време живели су у Турској и Бугарској. У Бучинце су се доселили 1888. године (28, 136). Велимирорвићи су из Васојевића, из околине Иванграда. У Бучинце су дошли 1888. године. Данас их имао око 10 домаћинстава. Радојевићи су из Васојевића. Породице Ковачевића, Шорбајића, Петровића и Ивановића су пореклом из Црне Горе.

Видовачу су почели да насељавају црногорски досељеници после 1900. године. Из Грахова су досељени Булајићи (1904) и Копривице (1906 године). Стојановићи су Лучићи. Досељени су у Видовачу и Балчак 1909. године. Према причању Вукашине Вујачића*, они су дошли из околине Никшића 1918. године. Шарци су досељени из Пиве 1920. године. Из околине Пећи 1925. године дошли су Јовановићи, Стојановићи и Радуловићи, а Ристићи 1908. године. Јоксимовићи су црногорског порекла. Доселили су се у Видовачу из Југовца, код Прокупља, 1920. године. Из Пиве су пореклом Благојевићи, који су се доселили 1920. године, Гутовићи 1923, Јовановићи 1927, Ушћумлићи 1928. године. Стојановићи су се доселили из Куче 1927. године.

У Добротићу живе Церовићи, Радојевићи, Вуловићи, Бандуци, Иvezићи, Никачевићи, Миладиновићи, Чоловићи и Милосављевићи. Церовићи су досељени из Баана, црногорског племена Дробњака. Најпре су дошли у Меровац, код Прокупља. Према казивању Вукашина и Станимира Церовића, Милосав Церовић доселио се на имање Миликића (нема данас њихових потомака у Добротићу) у Добротић 1900. године. Имао је четири сина (Живојина, Вукашина, Радомира и Милорада). Данас Церовић има у Новом Момчилову, Меровцу, Добротићу, Прокупљу, Крушевцу и Београду. Радојевића нема стално настањених у Добротићу, али је у њиховом власништву непокретна имовина. Они су стално настањени у Прокупљу. Породице Вуловића, Бандука, Иvezића, Никачевића, Миладиновића и Чоловића називају се „Сјеничанима“, што указује да су пореклом из околине Сјенице, а вероватно даљим пореклом из Црне Горе. Међу њима има стarih који говоре ијекавски, што такође указује на њихово порекло. Породица Милосављевића је досељена из Водица код Прокупља.

Становништво Селишта је пореклом из Црне Горе и околине Ужица. Данашњи становници Селишта доселили су се после 1900. године. Међу њима има и оних који су рођени у Црној Гори (Крстића Ераковић). Селиште насељавају Ераковићи, Килибарде, Ковачевићи, Савићевићи, Ђурчићи и Дакићи. Ерако-

* Он је велики познавалац порекла становништва Топлице, посебно оног које се доселило из Црне Горе. Велика је штета што се његово знање не може искористити, јер је тешко болестан и стар па га разговори замарају.

вићи су досељени из Бањана, 1904. године. Данас Ераковићи живе, осим у Селишту, у Прокупљу и Скопљу. Из ове породице је народни херој Сава Ераковић Страхиња. Килибарде су досељене из Бањана, 1904. године. Њихови потомци живе у Прокупљу, Београду, Кучеву, Старој Пазови и Приштини. Године 1908. досељени су из Бањана Савићевићи. Из Грахова су 1904. године досељени Ковачевићи, а Ђурчићи — 1906. године из околине Ужица. Дакићи су такође црногорског порекла.

Становништво Симоновића води порекло из Црне Горе и Херцеговине. Благоје Пауновић се 1918. године доселио из Иванграда. Купио је земљу од Стева Шпадијера из Прокупља (пореклом Црногорца). Милић Ђукић доселио се са породицом из Иванграда, 1921. године. Како није имао мушки деце, његово презиме се угасило. Његову земљу купио је Будимир Милићевић, који живи у Симоновићу. Девићи су досељени из Иванграда, 1921. године. Два брата Пантовића — Јанко и Светозар — такође су из Иванграда. Данас њихових потомака нема у Симоновићу, јер су се одселили у Прокупље и Београд. Радојевићи су се доселили из Бериља, а даљим пореклом су из околине Никшића. Купили су земљу од Војислава Чоловића, досељеника из Ужица. Из околине Гаџког, према казивању Рајка Мандића, дошла су четири брата Мандића: Јован, Гајо и Новица 1938. и Крсто 1940. године. Гајо је продао своју земљу Благоју Вучковићу, који се доселио из околине Гњилана (а даљим пореклом је из Херцеговине) и одселио се у Прокупље. Новица је продао своје имање Ђорђију Јоковићу, који је пореклом из Црне Горе.

Водице се налазе у близини Прокупља. Међу становништвом овог насеља нема досељеника из Црне Горе. Према предању, у Водице се пре 1878. године доселило петоро браће са Копаоника. Били су у добром односима са Турцима. Судећи и према имену засеока Равништу, становништво Водице је досељено са Копаоника. Данас у Водицама живе: Јовићи, Лазићи, Ђорђевићи, Јевтићи, Игњатовићи и други.

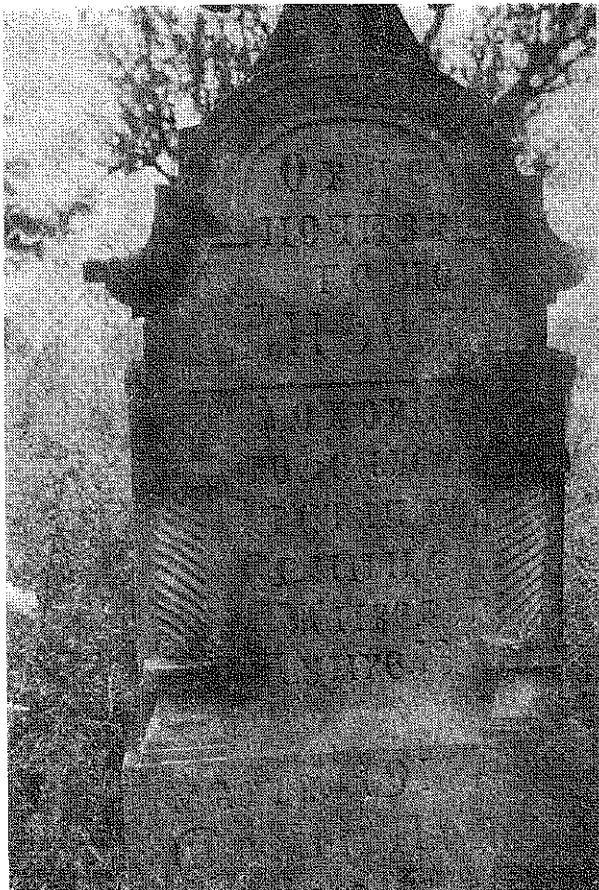
Доња Бејашица је насељена досељеницима из Црне Горе, из околине Ивањице и Сјенице. Дробњаци су пореклом од Каракића из Дробњака. Пре него што су се доселили у Топлицу, извесно време живели су у Сјеници, где су добили презиме Дробњаци. Доселили су се у Доњу Бејашицу 1878. године (28, 140). Досељеници из Сјенице и околине су: Пејчиновићи, Нешовићи, Коковићи, Саковићи, Павловићи и други. Већина их је даљим пореклом из Црне Горе. Поледиће и Пешићи досељени су из околине Ивањице.

Горња Бејашица насељена је становништвом пореклом из околине Ивањице, а досељено је после 1878. године. Из поменутог краја дошли су: Спасојевићи, Стевановићи, Бошковићи, Тотићи и Стојановићи. Стојановић Ивка (стара 85 година) пореклом је од Нововића, из Васојевића.

Буколорам је насељен становништвом из околине Ивањице, Сјенице и из Црне Горе. Пореклом из околине Ивањице и Сјенице су: Стојановићи, Шарчевићи и Човићи. Дедићи су се доселили из Црне Горе у Васиљевац 1896. године. Две године касније неке породице Дедића дошли су у Буколорам (28, 137). Сада у Буколораму живе три домаћинства Дедића и једно у Нишу.

Товрљане насељавају досељеници из околине Пећи и Сјенице. Према причању Момира Красића, из околине Сјенице доселили су се: Красићи, Петровићи, Бојовићи, Мрдаковићи и Пековићи. Неки од њих воде порекло из Црне Горе. Већина говори ијекавски. Шмигићи, Шапићи, Малетићи и Брајковићи досељени су из околине Пећи и говоре екавски. Први се називају „Сјеничани“, а други „Пећанци“, што је у вези са њиховим пореклом.

Обртнинце, Широке Њиве, Крушевицу, Трнови Лаз, Ргаје и друга села према Житном Потоку насељена су досељеницима из

Надгробна плоча пок. Анђелке Коковић из Пискаља

Црне Горе и околине Сјенице. Милачићи, Комадине и Орбовићи, досељени из Црне Горе, живе у Широким Њивама, Мрдаковићи и Карапанце у Ртајама, Дедићи у Обртнцима и други.

Пискаље је насељено после ослобођења Топлице од Турака. Први се у Пискаље доселио Гаврило Коковић, из села Креца код Сјенице, 1878. године. Имао је три сина: Михаила, Стевана и Радована. Данас у Пискаљу живи осам домаћинстава Коковића и сви су пореклом од претка Гаврила. Осим Коковића, из околине Сјенице доселили су се Живковићи, Дробњаци, Стојановићи, Милосављевићи и Борђевићи. Нека од ових братстава су пореклом из Црне Горе (Коковићи, Дробњаци, Шошкићи и Беранићи).

Ђушница је пре 1878. године била насељена Албанцима. У тапији (број 912, 10. април 1883, Прекадин) Добрице Џиврића помињу се Албанци: Ђерима Салић, Салко Речовић и Муслија Јусенковић. Они су поменутом домаћину продали своју некретну. Данашње становништво је пореклом из Црне Горе, околине Ужица и Сјенице. Два брата Букумировића доселила су се из Сјенице (28, 137). Из Црне Горе су дошли Шошкићи, из околине Ужица — Палибрци и Џиврићи, а Чојбанићи из околине Сјенице.

Прекашница је насељена становништвом чије је даље порекло везано за Црну Гору. Комадине су 1878. године досељене у Прекашницу из околине Сјенице, а у Сјеницу су дошли из Ва-сојевића (28, 141). Од Комадина су, према причању Драгана Огњановића, Коматинићи, Огњановићи и Вуковићи. Нововићи су та-коће црногорског порекла. Поред наведених, у Прекашници живе Дурутовићи и Пешићи.

У Бресник су после 1878. године досељене две породице: Ђурковићи и Конотеровићи. Ђурковићи су из Бјелопавловића, а Конотеровићи су се око 1880. године доселили у Бресник из Црне Горе. Њихов предак побегао је из Црне Горе због крвне освете. Не знају своје старо презиме. Ово презиме су добили од турске речи „коното“, што значи дрвена ведрица за воду. Њихов предак израђивао је ведрице и бачвице (28, 141), што значи да им је презиме изведенено из занимања.

Доње Точане је насељено после 1878. године досељеницима са Копаоника, Косова и Црне Горе. Са Копаоника су досељени: Филиповићи, Анђелковићи, Миленковићи, Радовићи, Величковићи, Петровићи, Раденковићи, Радоњићи и други. Међу њима има досељеника чије је даље порекло из Црне Горе. Шутановићи су дошли из околине Подујева, а Недељковићи из Бјелопавловића (28, 136).

Горње Точане насељава становништво из околине Ужица. Пре ослобођења Топлице од Турака, било је насељено албанским становништвом. Из околине Ужица доселили су се: Ђурковићи, Васовићи, Јеротијевићи, Коларевићи и други.

Горњу Коњушу насељава становништво пореклом из околине Ужица, затим из Санџака и Црне Горе. Према причању Мирослава Бојовића, они су досељени из Бојовића, код Андријевице. Најпре су дошли у Радовљево, код Ивањице. Нешто касније доселили су се у Прекадин. Године 1885. из Прекадина су се преселили у Горњу Коњушу, где данас живи четири домаћинства. Поменути домаћин је најбољи пољопривредник у Топлици. Он на најсавременији начин обрађује земљу и служи као пример не само индивидуалним пољопривредним производијацима него и друштвеним пољопривредним газдинствима. Марковићи и Живковићи су пореклом из Црне Горе. Марковићи су се доселили из околине Ужица, а Живковићи из околине Новог Пазара. Поред наведених, из околине Ужица доселиле су се следеће породице: Николићи, Милосављевићи, Златићи, Тодоровићи, Чојбашићи, Гагулићи, Аничићи и други.

Грабовница је, после ослобођења Топлице од Турака, насељена српским становништвом, пореклом са Копаоника, Косова и из Санџака. Поред осталих братстава, у Грабовници живе: Борђевићи, Вукашиновићи, Шопићи и други.

Богујевац насељава становништво досељено са Копаоника, из околине Бруса, са Косова и из других крајева. Миленковићи су досељени из Ђерекара, Матовићи из Равништа, Радисављевићи из Папрадња, као и Милосављевићи и Марићићи, што значи да су све наведене породице досељене са Копаоника. Цветковићи и Стаменковићи дошли су са Косова, а Ивићи из околине Бруса.

Становништво Крчмаре је пореклом са Копаоника, Косова и из Црне Горе. Са подручја Копаоника досељени су: Степићи, Радивојевићи, Николићи, Кузмановићи, Башковићи, Гавриловићи и други. Из Црне Горе доселили су се Недељковићи (раније Аврамовићи) и Анђелковићи: први из Бјелопавловића, а други из околине Никшића. Са Косова су Бојовићи и Ристићи. Бојовићи су се иселили из Пећи због крвне освете. Даљом стапином су из Васојевића.

Становништво Пролома је различитог порекла, а посебно у последњој деценији, због развитка Пролом-Бање. Ђиновићи су се доселили из околине Бара. Презиме су добили по баби Ђини. Из околине Бара отишли су у Иванград, где су живели око 27 година. У Пролом су се доселили 1878. године (28, 141). Ђурчићи су досељени из околине Ужица, Салевићи са Косова и други. Пролом Бања прераста у веће бањско насеље. Већ има приближно 300 грађевинских објеката прилагођених туризму. Један део становништва је стално настањен у Пролом-Бањи, а други само у току лета. Интересантно је напоменути да на Соколовићи већ 25 година живи Радован Максимовић са породицом. Његове крчевине су окружене густим буковим шумама.

Ђаке насељава становништво које се доселило са Копаоника, из околине Сјенице, Новог Пазара и Ужица. У Ђакама живи

ве Радоњићи, Јевтићи, Пендићи и други. У селу сам наишао на становнике који, иако говоре ијекавски и имају юношњу сличну црногорској, сматрају да нису досељени из Црне Горе, мада нас наведене особине наводе на супротан закључак.

Становници слиза Косанице пореклом су из Црне Горе, са Косова, Копаоника, из околине Ужица, Сјенице и Новог Пазара.

Зебицу насељава становништво досељено из околине Пећи и Ужица, као и из Црне Горе. Из околине Ужица дошли су Ивановићи, а из околине Пећи — Миладиновићи. Албијанићи и Ждralовићи досељени су из Црне Горе 1910. године (28, 139).

Иван Кула и Свињиште насељени су становништвом са Копаоника и Косова, из околине Пећи и Црне Горе. У Иван-Кули живе Петровићи, Димитријевићи и други, а у Свињишту — Рашковићи, Андрићи, Јовановићи и други. Рашковићи су се доселили из Мораче 1876. године. Оба села су пре ослобођења Топлице од Турака била насељена албанским и турским становништвом.

Купиново је насељено досељеницима из Црне Горе. Према причању Радоша Петровића, старог 78 година, они су дошли из Рашке 1880. године, а даљим пореклом су из Црне Горе. Године 1906. доселили су се Маловићи из Братоножића, Чолићи из Пипера и Лаловићи из Дробњака. Црногорског порекла је већина становника Рудара, Дешишке, Кутлова, Доброг Дола, Секираче, Трмке и других села у Косаници.

Трпезу су, после ослобођења од Турака, населили досељеници из Црне Горе. Године 1889. у Трпезу се населила 71 породица из Пипера (29). Године 1882. из Роваца су дошли Јовановићи (старо презиме Илинчићи) и Радоњићи, који су од Ђурковића. Лакићевићи, Павићевићи (старо презиме Булатовићи) и Ђорђевићи (старо презиме Марковићи) доселили су се у Трпезу 1907. године. Бошковићи су дошли 1885, Ђуровићи 1882, Тошковићи 1885. године (28, 140).

Мачја Стена је насељена досељеницима из Црне Горе. Према И. Радуловићу, Ђуровићи су од Влаховића из Роваца. Презиме су добили по претку Ђуру. Доселили су се 1882. године. Бакићи су досељени из Мораче 1890. године, а Вукашиновићи из Пипера 1886. Радосављевићи су од Лаловића. Презиме су добили по претку Радославу, а дошли су 1882. године (28, 140). У Мачјој Стени и Васиљевцу је 68 домаћинстава из Куче, а Зећана у Мачјој Стени и Трпези — 41 домаћинство (30). Ово је број досељених домаћинстава по ослобођењу Топлице. Највећи део ових домаћинстава се касније одселио.

Васиљевац, Дегрмен, Мердаре и Матарову насељава становништво досељено из Црне Горе. Милачићи су из Куче дошли у Мердаре 1889. године. Пореклом су од војводе Дрекала Кастројота (Скендербега). Петровићи су такође из Куче. Доселили су се у Мердаре 1881. године. Марковићи су од Михајловића, а дошли су 1891. године. Стошићи су од Милошевића, а

доселили су се у Мердаре из Братоножића 1891. године (28, 137 — 140). Пантовићи су takoђе из Црне Горе (7, 219 — 220). У Матарово је 1889. године досељено 47 домаћинстава из Опутних Рудина (30).

Трмику насељава становништво досељено из Црне Горе, Санџака и са Косова. Из Црне Горе су Раковићи, Андрићи, Симоновићи, Драшковићи и други. Перовићи су из Сјенице, Максимовићи и Васиљевићи из Старог Колашина, Стојановићи и Младеновићи из Тутина (31, 208—211).

Вукојевац насељава становништво досељено из Црне Горе. Из Бањана су Марковићи, Перовићи, Мркоњићи, Јовановићи, Драганчићи, Томашевићи и Ђурковићи. Андријашевићи су досељени из Велестова.

У Дабиновац се 1889. године доселило 80 породица из Бањана (30), на пример Бајовићи, Матовићи, Перовићи, Поповићи, Томашевићи и Копривице. Године 1904. из Бањана су се доселили Бановићи. Из Старог Колашина су Јовановићи, Младеновићи, Миловановићи, Василићи и Вуловићи (31, 210).

У Тачевац и Вршевац из Никшићких Рудина доселило се 1889. године 52 домаћинства (30). Андријашевићи су у Тачевац дошли из Велестова 1889. године (28, 138). Досељеници из Старог Колашина су Павловићи, Митровићи и Младеновићи. Алексићи су досељени из околине Никшића. Из Бањана су Орбовићи, Мирковићи, Копривице и Сајићи (31, 212).

Рачу, Орловац и Преветницу насељава становништво из Црне Горе, Санџака, са Косова и Копаоника. Године 1906. из Мораче су се у Рачу доселили Меденице и Вујисићи, а Малевићи 1904. Добричани и Ђордовићи су takoђе пореклом из Црне Горе. Како је Рача централно сеоско насеље, то је интензивно усељавање становништва из околних села; стога је његово порекло доста сложено. Око 45 породица Граховљана доселило се у Орловац и Преветницу 1889. године (30).

Тијовац је насељен становништвом из Црне Горе, подручја Лаба и Новог Пазара. Према причању Радојка Алексића, Алексићи су пореклом из Мораче. Најпре су се доселили у Мошту, код Крагујевца, затим у Шошиће на Копаоник, а после 1878. године у Тијовац. Ивићи и Гатићи досељени су из околине Лаба: први из Житиње, а други из Тринаве. Аврамовићи и Стефановићи су дошли из околине Новог Пазара.

Самоково насељава становништво пореклом из Црне Горе. Црногорског порекла су Ђуровићи, Краповићи, Радовићи, Савелићи, Новчићи, Бајовићи, Драговићи, Луковићи, Јаковљевићи, Минићи и Лајовићи. Све ове породице досељене су после ослобођења Топлице од Турака. Са Косова су у новије време досељени Анђелићи, Здравковићи и Вучетићи.

Куршумлијска Бања је насељена становништвом са Косова, Копаоника, из Црне Горе, Шумадије и других крајева. Перо-

вићи и Драгутиновићи досељени су 1911. године — први из Куча, а други из Мораче. Црногорског порекла су и породице Божковића и Вујовића. Из околине Пећи дошли су Марковићи, Савићи и Здравковићи. Из Рожаја су досељени Гаровићи, из Истока Арсићи и Гањевићи. Од Куршумлијске Бање, према Куршумлији, насељени су: Ивановићи из Истока, Петковићи из Добрине код Новог Пазара, Недељковићи из околине Вучитрна, Вукашиновићи и Турковићи из околине Истока, Медићи из Жупе, Нештићи из околине Пећи, Вучетићи из Љубаше, Драшковићи из Тачевца, Анђелковићи из Шатре, Петровићи и Јовановићи из околине Крагујевца (20, 51). Са Косова је досељена породица Милована Јовића. Куршумлијска Бања је посебно привлачна за становништво околних села, које се почиње бавити туристичким привредама.

Селиште, код Куршумлије, насељено је после 1878. године становништвом из Црне Горе. Перовићи су досељени из Цуца 1878. године. Већина домаћинстава породице Перовић преселило се у Јабланицу. Делибашићи су из Велестова, где су се презивали Петровићи. Они су од Андријашевића. Доселили су се у Селиште 1892. године. Има их у Трмки и Равном Шорту. Савовићи су од Драганића из Вилуса. Доселили су се у Селиште 1878. године. Филиповићи су од Мићуновића из Велестова, а дошли су 1880. године (28, 138). Црногорског порекла су и Томашевићи, Кривокапићи и Комадинићи.

Баћоглава и Марковиће су села која су постала приградска насеља Куршумлије. У Баћоглаву су из Ибарског Колашина досељени Чарапићи, Красићи, Радовановићи, Вукадиновићи, Микићи и Јовановићи (32, 53). У Баћоглави, поред осталих, живе Вучићи, Тодоровићи, Милисављевићи, Васићи и други. Марковиће је већ срасло са Куршумлијом. Село је добило име по неком Марку Марковићу. Данас се Марковићи презивају Красићи. Како је село постало интегрални део града, порекло његовог становништва је доста сложено, јер има досељеника из свих крајева Србије; велики је број досељеника са Косова.

Куршумлија је у прошлости Топлице имала веома значајну улогу. У њој је једно време био дворац Стевана Немање. Пре долaska Турака била је насељена српским становништвом, да би је после населили Турци, Албанци, Черкези и други. Српског становништва у то време било је врло мало. После ослобођења Топлице од Турака, насељена је досељеницима са Копаоника, Косова, из околине Ужица, из Црне Горе и других крајева. Према процени Бошка Јовића, структура данашњег становништва Куршумлије, према регионалном пореклу, изгледа овако: ста-роседелаца 5%, црногорских досељеника 20%, досељеника из околних села 60% и досељеника са Косова и Копаоника 15%. Само ради примера неопходно је навести порекло неких породица из Куршумлије.

Јовићи су пореклом из Лукова код Никшића. Према казивању Бошка и Александра Јовића, раније су се презивали Во-

јиновићи. Сматра се да су досељени у Топлицу пре њеног ослобођења од Турака. У једном документу се каже да је Милош Јовановић рођен 1864. године у Лукову код Куршумлије, што наводи на претходни закључак. Обрадовићи су се доселили у Куршумлију из Вишесела, а даљим пореклом су из Зеленика (Црна Гора). У разговору са Богомиром Обрадовићем сазнао сам да је Обрад Обрадовић, са три сина (Димјан, Јаков и Аксентије) и супругом (Перуника), желео да се пресели у Лозницу. Кајко је сазнао за борбе Топличана против Турака 1876—1878. године, појурио је са својим синовима да им помогне (супруга му је умрла у Лозници). После завршетка рата, настанили су се у Топлици. Према казивању Светозара Јовановића, они су пореклом из Црне Горе. Имају надимак „Ломиторе“, који су вероватно добили из два разлога: према првом предању, они су у ратовима са Турцима посекли гору (шуму) да би спречили прођирање Турака, те су их по томе назвали „Ломиторе“. Према другом предању, надимак су добили због тога што су се доселили из „ломне Горе Црне“. Најпре су дошли у Врёло код Куршумлије, а 1969. године у Куршумлију. Лешнаци су се доселили у Пребрезу, код Блаца, из околине Сјенице 1878. године, а касније у Куршумлију. Лучићи су дошли у Дабиновац, 1878. године, а касније су се доселили у Куршумлију. Даљим пореклом су из Куче. Максимовићи су из Росуља, код Колашине. Милићевићи су досељени из Доње Коњуше, а даљим пореклом су из Црне Горе. Илићи су из Славковице, код Подујева, дошли 1878. године у Ново Село, а затим у Куршумлију. Како је Куршумлија градско насеље, огромну већину њеног становништва чине досељеници из сеоских насеља у непосредној околини.

Подручје Копаоника и западног дела Топличке котлине (други регион) насељено је становништвом са Косова, Александровачке жупе, Расине и високих предела Копаоника.

Растелицу су 1903. године населили досељеници из Црне Горе (Ераковићи и други). У Требињу су се пре ослобођења Топлице од Турака насељавали Срби (Анђелковићи, Благојевићи, Вучковићи итд.). Чувају предање да су досељени из Требиња (Херцеговина), око 1690. године (26, 65). Становништво Пардусе је пореклом са Косова. Њихови потомци су Цветковићи у Сагоњеву, Тодоровићи у Грగуру и Андријевићи и Тодоровићи у Куршумлији. Становништво Шараде је пореклом из Ибарског Колашине, а даљим пореклом већина је из Бјелопавлића. Становништво Штаве је, према предању, досељено „пре Косова (1389) из Штавице“, а старијом је из северне Албаније (26, 65).

Луково је било насељено Србима пре ослобођења Топлице од Турака. Староседеоци Лукова су Антићи, Вукојичићи, Живковићи, Несторовићи и други. Пореклом су из села Лукова, код Никшића (26, 66). Прву кућу у Горњој бањи саградио је 1924. године Аврам Васиљевић из Каменице, код Куршумлије, а у Доњој бањи — Јован Јовановић из Грѓура, 1932. године. Недељковићи су се доселили у Луковску Бању из Барбатоваца код Блаца, Лазаревићи из Алабане, Вучетићи из Чепнице (11, 65),

Кркелићи из Црне Горе (7, 220). Андрејевићи и Павловићи дошли су из Трећака, а даљом старином су из Куче (26, 67).

Данковиће насељава становништво досељено из Горњег Лаба (око 80%). Са подручја Копаоника досељени су Васићи, Јовићи, Нешићи, Павловићи и други. У новије време са Косова дошли Танасијевићи, Васићи, Џевтовићи, Арсићи, Дамјановићи и други.

Становници Мачковца, Белог Поља, Бршевца, Пљакова и Пепељевца су са Косова, Копаоника, из околине Ужица, Црне Горе и Сјенице. У Мачковац су се, пре ослобођења Топлице од Турака, доселили Чарачићи из Ибарског Колашина. Даљом старином су из Црне Горе. Дошли су у Топлицу да би избегли крвну освету. У Пљакову живе Петровићи, Красојевићи, Јовановићи, Симићи, Вујићи, Митровићи, Николићи, Милосављевићи, Велимировићи, Ракићи, Перићи и други. Досељени су са Косова, Копаоника и из Санџака. У новије време са Косова су се доселили Дачковићи, а Стевићи из Луковске Бање. Становништво Белог Поља углавном је са Копаоника и из околине Призрена. Највеће братство су Радовановићи, по коме је један заселак и добио име. Панићи су досељени са Косова, Костићи из Бујановца, а Агатовићи из Селове. Пепељевац је насељен српским становништвом после ослобођења Топлице од Турака. Досељеници су са Косова и Копаоника. Са Косова су Козићи, Марићи, Минићи, Ивановићи и Јовићи.

Становништво Рашице, Доње Рашице, Музача, Дренчице, Кутлоца, Горњег Гргура, Доњег Гргура, Барбатовца, Кашевара, Трбуња и других села на западном ободу Топличке котлине углавном је досељено са Копаоника.

У Рашицу су са подручја Копаоника досељена следећа братства: Николићи, Томићи, Петровићи, Јевтићи, Бургићи, Милутиновићи, Радивојевићи, Милановићи, Симићи и други. Радовановићи, Стевановићи и Јовановићи дошли су из Ибарског Колашина. Старином са Косова су Трифуновићи и Милосављевићи.

У Доњој Рашици живе: Милосављевићи, Ћирковићи, Милетићи, Илићи, Томићи и Ђорђевићи. Прва три братства су из Борчана, са Косова, док су Томићи и Ђорђевићи пореклом са Копаоника.

Село Трбуње насељава становништво досељено претежно са Копаоника (Антићи, Николићи, Ђорђевићи, Несторовићи, Максимовићи, Џевтовићи, Петровићи, Митровићи, Бошковићи, Тодоровићи, Ковачевићи, Савићи, Бургићи и други). Већи део становништва досељен је из околине Бруса (Тимотијевићи, Кнежевићи, Панићи, Симићи, Лапчевићи, Минићи, Лукићи, Ђокићи, Јовановићи и други) и Александровца (Радовановићи, Петровићи, Вукојичићи, Поповићи, Милановићи, Марковићи, Судимци и други).

Братство Тришића (од њих воде порекло Симоновићи, Ђорђевићи и Матићи) живело је у Музачу пре ослобођења Топлице

од Турака, и то као чифчије. Тошићи су досељени из Требиња, код Куршумлије, а даљом старином су из Херцеговине. Са подручја Копаоника досељени су: Башковићи, Кнежевићи, Јовановићи и други, а са Косова — Миливојевићи, Ристићи, Несторовићи и Николићи.

Дрећници насељава становништво досељено са Копаоника (Савићи, Здравковићи, Стојковци, Милојевићи, Стевановићи, Веселиновићи, Недељковићи и Обрадовићи), из околине Бруса (Радовановићи и Лапчевићи), околине Александровца (Петровићи и Гавриловићи), Црне Горе (Зајићи и Ацићи), Ибарског Колашина (Стојановићи) и из Бугарске (Страхиновићи).

Кутловац је насељен становништвом са Копаоника (Веселиновићи, Николићи, Миленковићи, Миливојевићи, Радоњићи, Петровићи, Радивојевићи и други), из околине Бруса (Недељковићи, Планинички и Ристићи) и других крајева Србије.

Барбатовац је насељен становништвом које води порекло са Копаоника, из околине Бруса, Александровца и других крајева. Тако су са Копаоника досељени: Радивојевићи, Мијаиловићи, Јовановићи, Лукићи, Недељковићи, Савићи, Кнежевићи, Бојковићи, Павловићи, Радосављевићи, Весићи, Миленковићи и други. Из околине Бруса: Петровићи, Јездимировићи, Пурићи, Грујићи и други. Према причању Милорада Илића, старог 80 година, Несторовићи, Илићи, Савићи и Вуксановићи досељени су у Барбатовац са Копаоника, из села Кивчића, а даљим пореклом су из Црне Горе, одакле су досељени и Јеврићи.

Доње Гргуре насељава становништво досељено са Копаоника (Ракићевићи, Миленковићи, Јозићи, Јанићијевићи, Веселиновићи, Јовановићи, Вукојичићи, Савићи, Костићи, Матићи, Тимотијевићи и други), из околине Бруса (Гилићи, Марковићи, Васићи и др.) и са Косова (Миленковићи).

Становништво Горњег Гргура углавном је пореклом са Копаоника (Радојевићи, Вучковићи, Јовићи, Лазаревићи, Танасковићи, Вулићи, Игњатовићи, Стевановићи и други), из околине Бруса (Васиљевићи, Јаковљевићи, Цветковићи и други), из Црне Горе (Милосављевићи, Вељовићи и Перовићи) и Ибарског Колашина (Глишићи и Радовановићи).

Кашевар насељава становништво које је после ослобођења Топлице од Турака дошло са Копаоника (Радовићи, Јездићи, Кричак, Ђурићи, Павловићи, Веселиновићи, Виријевићи, Јочићи, Јанићи, Кошутанци, Здравковићи и други), из околине Бруса (Савићи, Весићи, Стевчићи, Тимотијевићи и други) и околине Александровца (Бокићи). Има досељеника и из других крајева Србије.

Барлово и Ново Село насељени су становништвом са Копаоника и Косова, из Црне Горе и Сјенице. Са Копаоника су досељени Милосављевићи, Михаиловићи и други. Поред досељеника са Копаоника, у Барлову живе Бачани, Костићи, Фићко-

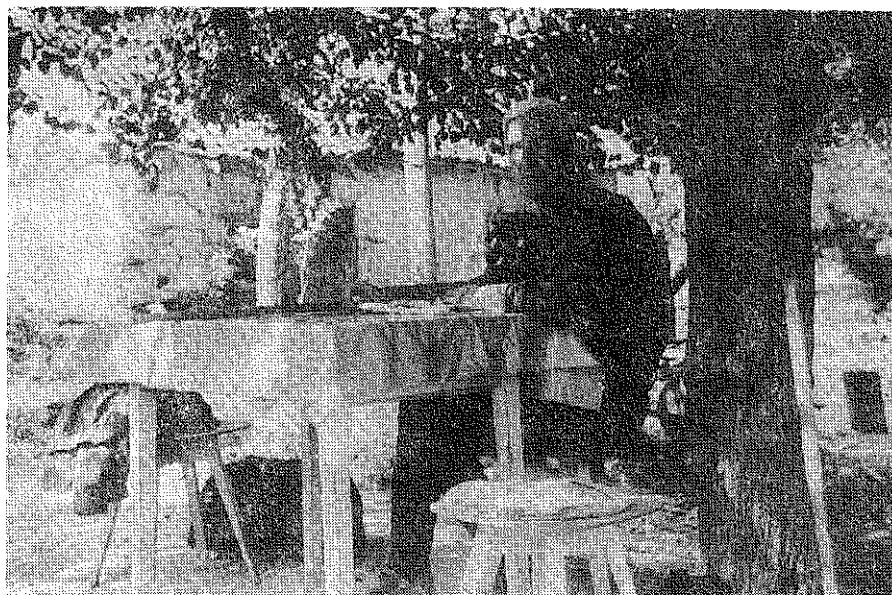
вићи, Лукићи и други. У Ново Село су са Косова дошли Илићи, а из Црне Горе — Мисићи. Поред њих, у Новом Селу живе Миленковићи, Ћвејићи, Лозићи, Димићи, Радовановићи, Војиновићи, Милутиновићи и остали. Наведена братства су досељена са Копаоника, из Санџака и околине Титовог Ужица.

Становништво Плочника, Баца, Тмаве, Калудре, Сувог Дола, Лазаревца, Драгуше, као и осталих села у околини Блаца, води порекло са Копаоника, Косова, из Расине и Александровачке жупе, а има и оних који су се доселили и из Црне Горе. Сви су насељени, изузев оних на падинама Копаоника, после 1878. године, тј. после ослобођења Топлице од Турaka. У Плочнику живе Аврамовићи (старо презиме Недељковићи), који су 1872. године досељени из Бјелопавлића, затим Милутиновићи, са Копаоника, и други. Према причању Душана Трајковића, стагор 75 година, Јевтићи су се доселили у Баце после 1878. године, из села Алаша код Грачанице. Први њихов досељеник звао се Трајко Јевтић, па су по њему и добили презиме Трајковићи. Трајко је купио земљу од Турчина Рамадана. Душан Трајковић је у темељу порушене цамије, на једној плочи, нашао урезан крст, што га је српска раја уградила у темељ цамије вероватно из религиозних разлога. Велики део становништва Баца пореклом је са Косова и Копаоника. Лазаревац насељава становништво досељено са Копаоника, Косова и из Црне Горе; из Црне Горе досељени су Јовановићи (раније Божовићи), 1904. године (28, 139) и Лабовићи, пре првог светског рата. У Сувом Долу живе Ђирковићи, Мијаиловићи, Козићи и други. Према овим презименима добили су називе засеоци Сувог Дола. Ђирковићи су из Црне Горе. У Топлици су добили презиме Лабовићи. Божо Лабовић доселио се 1907. године из Црне Горе и Суви До, са 25 чланова у широј породици. У Сувом Долу има досељеника из Сјенице, па се називају „Сјеничанима“. Драгуша је насељена становништвом са Копаоника и Косова. Са Копаоника су дошли и следеће породице: Раденковићи, Маринковићи, Дуњићи, Павловићи, Пљакићи, Кљајићи и Ђукићи, а са Косова — Лалићи, Лаовићи, Живковићи и други.

Блаце је насељено српским становништвом после ослобођења Топлице од Турaka. Према Д. Зечевић, Блаце су населиле три стурје досељеника. Прва струја била је са Копаоника и бројала је 155 породица; друга струја — из околине Ибра, са 46 породица, и трећа из Жупе и Расине — са 59 породица. Прве српске породице досељене у Блаце су Антићи, Ђирковићи и Поповићи (33, 96 — 102). Према поменутом аутору, између 1878. и 1900. године доселиле су се са Копаоника у Блаце следеће породице: Судимци — из Судимља; Јовановићи — из Лепенца; Раденковићи и Симићи — из Криве Реке; Бушићи, Кнежевићи и Миличићи — из Осреца; Филиповићи и Мијатовићи — из Ливађа; Ковачевићи — из Козница; Милутиновићи — из Заврата; Секулићи — из Семеташа; Грбићи — из Велике Грабовнице; Козићи — из Великог Рибара; Вучковићи — из Шошића; Крстојевићи — из Чајетине, и Павловићи — из Влајковица. Из Жупе и Расине

доселиле су се следеће породице: Савићи и Грујићи — из Богиша; Спасојевићи — из Штитара; Илићи и Стевановићи — из Суваје; Радивојевићи, Илићи, Проловићи и Милосављевићи — из Мајдева; Дачковићи — из Мешава, и други. Из околине Ибра доселиле су се следеће породице: Антићи и Ђиоковићи — из Пријосе; Вукашиновићи и Петровићи — из Ибра; Стевановићи и Обрадовићи — из Витановића; Стевановићи — из Пављештице. Затим су из Косовске Митровице досељени Мијаиловићи, из Рашке — Карадићи, из Игришта — Стевановићи (33, 103—104). Због индустриског развијеног Блаца, усељава се становништво из околних села, па је његово порекло доста сложено.

Трећи регион Топлице насељава становништво из долине Јужне Мораве, Власине, Црне Траве, граничног дела према Бугарској и Бугарске. Има досељеника и са Косова, из околине Ужица и са Копаоника.

Један од најстаријих Топличана, Богољуб Милачић (80) из Беле Воде

Становништво Беле Воде води порекло из подручја Црне Траве, Копаоника, Југбогдановца, Црне Горе и других крајева. Према причању Богољуба Милачића, старог 78 година, Милачићи су досељени у Мердаре 1889. године, а у Белу Воду 1906. Купили су земљу од Зарије Хациарсића, српског начелника из Прокупља. Даљом старином су из Куче. Из околине Црне Траве доселили су се Илићи и Митровићи, и то пре 1878. године. Недељковићи су досељени са Копаоника, а Дингчићи из Југбогдановца.

Чуковац је насељен становништвом које води порекло из долине Јужне Мораве, углавном из Лесковачке котлине. И пре

ослобођења Топлице од Турака, у Чуковцу су живели Срби. Тако се породица Ђокић назива „Турцима“, јер су живели у пријатељским односима са њима.

Губетин је насељен становништвом које је досељено из околине Ужица и Сјенице. Из околине Ужица досељени су Ђурчићи, а из околине Сјенице — Нишавићи и Јевтовићи. Из Сувог Дола, код Блаца, дошли су Максимовићи и Мићевићи.

Горња Топоница се дели на Доњу и Горњу малу. Доњу малу називају „Бугарашком“, јер у њој живе неке породице које су се доселиле из граничног подручја према Бугарској или из Бугарске. Из околине Пловдива досељили су се Дамљановићи и Митићи. Радоњићи су дошли из Црне Горе, око 1906. године. Поред ових, у Горњој Топоници живе Ивановићи, Недељковићи, Мариновићи, Љубићи и други.

Доња Топоница се такође дели на Горњу и Доњу малу. Доња мала је старија по постанку и настањена је староседелачким становништвом. Била је насељена српским становништвом и пре ослобођења Топлице од Турака. Староседеоци кажу да је у њој било 7 српских кућа. Има досељеника чије је порекло везано за гранично подручје према Бугарској и за Бугарску: Ђорђевићи, Димитријевићи, Крстићи и други. Каличани су досељени из околине Сјенице, а даљим пореклом су из Црне Горе. Једна породица Ристића дошла је са Косова.

Смрдан је, до 1878. године, био чисто турско насеље. Становништво је досељено из Црне Траве и Власине. Из поменутих крајева дошли су Станковићи, Стојановићи, Николићи, Ивановићи и други. Породица Каличанин је из околине Сјенице.

Доњу Коњушу су, после 1878. године, населили досељеници из долине Јужне Мораве, Санџака и Црне Горе. Новаковићи су катуњани из Комана. Даљим пореклом су са Чева. У Црној Гори су се презивали Радуловићи. Извесно време живели су у селу Бовну, код Крушевца. Ту су добили презиме Петровићи. У Топлицу су дошли око 1880. године, где су добили име Новаковићи. Из Црне Горе су се иселили због крвне освете, услед чега су и променили презиме (28, 137). Младеновићи (раније Ђенићи), Каличани и Секулићи досељили су се из Санџака, а даљим пореклом су из Црне Горе. Осим ових братстава, у Доњој Коњушки живе: Васићи, Милићи, Митровићи, Андрејићи и други. У Доњој Коњушки има око десет породица Рома, чији је већи део радно способних на раду у Аустрији.

Вича је насељена после 1878. године српским становништвом, које је пореклом из долине Јужне Мораве, Санџака и Црне Горе. Биочани су досељени из Биоча код Титограда. Најпре су се преселили у Сјеницу, а после ослобођења Топлице — у Вичу. Њихово старо презиме је Јелићи, а ново су добили по месту одакле су се доселили. Из околине Сјенице досељени су Павићевићи, а из околине Ужица — Томовићи.

Бресничиће насељавају Перићи, Николићи, Јевтићи, Обрадовићи и други — са Косова, затим Милошевићи из Црне Траве, Карићи из околине Бруса, и други.

Булатовац је насељен становништвом из Јужног Поморавља, али има и досељеника из Црне Горе, као што су Ђуровићи и Јовановићи.

Велику Плану и Југовац насељава становништво из Санџака, са Косова, из Пећи, Црне Горе и Лесковачке котлине. Томановићи су досељени у Велику Плану из Црне Горе. Милановиће називају „Колашинцима“, што указује на њихово порекло из Ибарског или црногорског Колашина. Осим поменутих породица, у Великој Плани живе Радовановићи, Тодоровићи, Матовићи, Милошевићи и други. Југовац насељава становништво већином из Црне Горе, околине Сјенице и са Косова. Из Црне Горе су дошли Фолићи, Бандуци, Матовићи, Јоксимовићи, Радовановићи, Тодоровићи и други. Југовац је познат као село старажких домаћинстава, што је последица масовног одлажења младих у индустријске центре. Према причању Живка (Николе) Димића из Доње Речице, Југовчани су гостопримљиви и воле да читају књиге.

Мала Плана је село које је постојало још за време турске владавине. У њој се налазила Крња цамија, код данашњег задружног дома, а чији остаци нису сачувани. И пре ослобођења Топлице била је насељена, како турским и албанским тако и српским становништвом. Породица Стаменковића староседелачка је као и многе друге. Становништво углавном води порекло из граничног подручја Србије према Бугарској, из околине Пећи и Санџака. У последњој деценији интензивна су досељавања са Косова (Крчићи, Стругаревићи, Ђокићи, Марковићи и други).

Ђуровац је насељен становништвом које се, након ослобођења Топлице од Турака, доселило из Црне Горе, долине Јужне Мораве и Санџака. Црногорског порекла су породице Видовића, Џакића, Војводића и Тодоровића. Меровац је такође у већини насељен досељеницима из Санџака, долине Јужне Мораве и из Црне Горе (Церовићи). И остала села на простору од Белољина до Прокупља имају слично регионално порекло становништва.

Прокупље је од давнина било насељено српским становништвом. После пада под турску власт, број српских породица се смањио да би се свео на незнатну мањину у односу на број албанских и турских породица после сеобе Срба из 1690. и 1737. године. Бранко Тодоровић се детаљно бавио испитивањем порекла староседелачког становништва Прокупља. Према резултатима његових истраживања, у Прокупљу су после поменутих сеоба живеле следеће српске породице: Трипчићи, Декићи, Јовановићи, Ђорђевићи, Томићи, Тричковићи, Џакићи, Ђолићи, Милошевићи, Џивановићи, Живићи, Поповићи, Станковићи, Кајгановићи, Мијалковићи, Ђокићи, Шубарановићи, Велићи, Здравковићи, Илићи,

Костићи, Стевановићи, Дичићи, Стојановићи, Хадитонићи, Крстићи, Насковићи, Николићи, Тачићи, Јанчићи и други. Исти аутор је проучавао досељавање становништва у Прокупље после ослобођења од Турака. Он је установио да је већина становништва досељена са Копаоника, Косова, из околине Титовог Ужица, Иванице, Сјенице, Новог Пазара, Параћина, Крушевца, Алексинца, Пирота, Ниша и Лесковца.

Из Приштине су досељени Рочкомановићи, Данчевићи, Станимировићи, Даниловићи, Милосављевићи, Томићи, Јанаћковићи и Мирићи; Николићи, Ивићи, Павићи, Станковићи и Грујићи су из Бресја; Демићи, Миленковићи, Живковићи, Стаменковићи, Бојковићи и Динићи дошли су из Батусе; Дамјановићи су из Радева; Стевановићи, Славковићи и Кампаревићи из Призрена; Ђорђевићи, Стевановићи, Симићи и Ристићи из Велике Оче, код Призрена; Стефановићи, Арсићи, Филиповићи, Павловићи, Митровићи и Здравковићи су из Пећи; Матићи из Јањева; Тодоровићи из Лиљана; Коковићи, Шаранци, Павићевићи и Букумировићи из Сјенице; Марковићи, Урошевићи и Прокићи досељени су из Новог Пазара; Пешићи, Ђорђевићи и Цветковићи из Лесковца, а Раденковићи, Стаменковићи, Ђурићи, Радовановићи и Стојиљковићи из Пирота (27, 11). Пеко Павловић је 15. маја 1882. године од супруге Мијаила Антоновића купио у Прокупљу плац површине 4,5 ha (1, 69). Данас у Прокупљу живи породица Данила Павловића, који је потомак Пека Павловића, прослављеног јунака босанско-херцеговачког устанка из 1875. године.

Интересантно је порекло породице Букумировића. И. Радуловић каже да су се два брата Букумировића, после ослобођења Топлице од Турака, доселила из Сјенице и настанила у Прокупље. Букумировићи су даљом старином из Куче. Народно предање каже да су у Кучима живели Букумири. Реч „букумир“ је илирског порекла и постала је од речи „бук“ (хлеб) и „мир“ (добр). Исте речи, истог значења, данас се јављају у албанском језику (28, 137). Из овога се може извести закључак да Букумири нису словенског порекла него су староседиоци Балканског полуострва. Данас у Кучима постоји Букумирско језеро и гробље. Из Црне Горе су, непосредно после ослобођења Топлице, досељене следеће породице: Ђедићи, Булајићи, Николићи, Кривокапићи, Вуковићи и други.

Интензивно усељавање становништва у Прокупље настало је у време његове индустрисације. Оно је посебно постало привлачно за топличко сеоско становништво, које се усељава ради запослења и школовања деце. Тако су у последњој деценији из Добротића досељени Џеровићи, Миладиновићи, Иvezићи и Радоњићи; из Селишта — Ераковићи и Килибарде; из Растванице — Булајићи и Копривице; са Белог Камена — Николићи, Ђорђевићи и Благојевићи; из Вукање — Ружићи; из Житног Потока — Крстићи, Стаменковићи, Цветковићи, Ђорђевићи и Динићи; из Трнаве — Стојановић; из Пискаље — Коковићи; из Космаче — Ратковићи; из Микуловаца — Стаменковићи и многи други из осталих села Топлице.

Интересантно је напоменути да у Топлици има досељеника и из Панонске низије. Тако је Нова Божурна, село код Прокупља, насељено становништвом из Баната, Бачке и Срема после 1878. године. Село Александрово — у Добрину, насељено је становништвом из Војводине, затим Косанчић — у долини Пусте реке, и Миланово — у Лесковачкој котлини (34, 49).

Из ових примера, које сам дао за регионално порекло становништва Топлице и његову просторну дистрибуцију, могу се посматрати разлике које се испољавају у друштвено-економском и културном животу. Оне су се до данас задржале и поред тога што се ближи стогодишњица откако су ови досељеници напустили стари крај, тј. откако живе заједно у Топлици.

Житни Поток са околним селима (четврти регион, који не припада Топлици) насељавају досељеници из подручја Црне Траве, граничних делова Србије према Бугарској, из Бугарске, Црне Горе и Санџака. Данашњи становници Житног Потока воде порекло из Црне Траве и Брада. Њихови преци доселили су се у Житни Поток после 1878. године. О њиховом насељавању сачувани су уговори које су склапали са Албанцима приликом куповине земље и некретнине. Најстарији писани уговор потиче из 1883. године. Склопљен је између Милована Ивановића и Рецепа Нумановића: први је куповао, а други продавао земљу (таквих и сличних уговора и данас има код Велике Ивановић и Даринке Радојловић). Из уговора склопљених у судовима у Житном Потоку, Прокупљу и Лебану, у време од 1883. до 1893. године, види се да су следеће албанске породице продале своју земљу: Асам Зумбуровић, Рецеп Нумановић, Рецеп Абазовић, Саид Аметовић, Осман Бека, Амет Ајатовић, Шабан Ибишевић и породица Мустафић. Од српских досељеника који су куповали земљу помињу се: Стеван Динић, Војин Ђорђевић, Грујо Новаковић, Милош Стојановић, Милован Ивановић, Младен Момчиловић, Ђуро Пејић и Петар Петровић. Данас у Житном Потоку нема породица Момчиловића и Новаковића: прва се иселила, а друга изумрла. Према причању Василька Станковића, старог 87 година, његов отац доселио се у Житни Поток 1877. године. Купио је земљу од Албанца Демека, па се та њива и данас назива Демековина. Неке породице још увек имају називе према претежном занимању њихових чланова или према засеоку из кога су се доселиле. Надимци се преносе са старијих на млађе. У свакодневним разговорима овај надимак је чак и неопходан, да би се поуздано знало о коме се говори. Џевреји имају надимак „Ковачи“, Златановићи „Јевреји“, Крстићи „Турци“, Станковићи и Стаменковићи „Дриндари“, Митровићи „Ковлисци“, Ивановићи „Ишинци“, Ђорђевићи, Стојановићи и Пешићи „Брођани“, јер су досељени из села Брада, које се налази у близини Црне Траве. Динићи су добили надимак „Грици“ због тога што је један члан њихове породице радио као печалбар у Солуну. Тамо је био запослен у фабрици текстила (платнари), па их називају и „Платнарима“ (16, 119). У Житни Поток се после другог светског рата доселио Албанац Алидин Екрем са породицом, из околине Призrena.

И остала села између Житног Потока и Бојника претежно насељава становништво из југоисточне Србије. Цемат Бајинци у селу Гласовику носи име према имену засеока из кога су се доселили из Црне Траве. Гласовик насељавају следеће породице: Симоновићи, Петковићи, Стојиљковићи, Стаменковићи, Илићи, Анђелковићи, Љумовићи и друге. Љумовићи су Пипери, а досељени су у Гласовик 1906. године (28, 139), док су остале породице из Црне Траве и Власине. Бублица је насељена досељеницима из Власине и Бугарске. У њој постоје називи за неке делове села према томе одакле се становништво доселило (Власинци, Бугари, Колинци, Трајковци, Падинци и Ридарци). Порекло становништва села: Злате, Мачине, Кожинца, Драгог Дела, Шевиша, Старог Села, Ранкове Реке и Бреговине је исто као и порекло становништва Житни Поток, Гласовик и Бублица.

Насеља према Топлици насељена су досељеницима из Црне Горе и Санџака. У Мрљаку, на пример, живе следеће породице из Црне Горе: Вукашиновићи, Средојевићи, Ловићи, Гвозденовићи, Брајовићи, Нинковићи и други. Гвозденовићи су Катуњани из Ђеклића. Дуго су живели у селу Штави, код Сјенице. У Мрљак су се доселили 1885. године (28, 138). Према причању Велимира Средојевића, они су досељени из околине Сјенице, а даљом старином су из Црне Горе. Ђуревац насељавају следеће црногорске породице: Бејатовићи, Вуковићи, Војводићи, Хаџићи, Глушци, Бјелице и други. У Јабучеву живе Радевићи; у Широким Њивама — Милачићи, Комадине и Орбовићи; у Богојевцу — Петровићи; у Статовцу — Дедићи, Жугићи, Каракићи, Нешковићи, Раичевићи, Раонићи, Трипковићи и други. Све ове породице су старином из Црне Горе. Породице које су се дуже задржале у околини Сјенице називају се „Сјеничанима“.

Као што видимо, подручје Житног Потока, према регионалном пореклу становништва, може се поделити на два дела: први (Житни Поток, Шевиш, Старо Село, Ранкова Река, Бреговина, Бублица, Злата, Гласовик, Мачина и Кожинце) насељавају досељеници из Црне Траве, Брода и граничног подручја према Бугарској и Бугарске, а други (Мрљак, Ђуревац, Јабучево, Раје, Обртићиће, Крушевицу, Широке Њиве, Товрљане, Власово, Богојевац и Статовац) досељеници из Црне Горе, околине Сјенице и других делова Санџака.

ОСНОВНЕ МИГРАЦИОНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАНОВНИШТВА

У одељку *Историјско-географске и социо-економске карактеристике Топлице* приказани су главни историјски догађаји који су имали одлучујући утицај на миграције и промене у етничкој и економској структури становништва. У одељку *Етничке промене* назначени су главни историјски разлози смењивања појединачних етничких група, које су током историјске прошлости живеле у Топлици. Суштинске промене у етничкој структури становништва десиле су се у време ослобођења Топлице од Турака 1876 — 1878. године.

После ових крупних историјских догађаја, који су у основи изменили етничку структуру становништва Топлице, настала су интензивна усељавања становништва из Црне Горе, са Косова, Копаоника, из околине Титовог Ужица, Новог Пазара, Сјенице, Поморавља, граничних делова Србије према Бугарској и других крајева. Најбројнији имигранти били су досељеници из Црне Горе. Они су од свих досељеника најбоље сачували своју индивидуалност, тј. начин живота и рада, и то захваљујући традиционализму и територијалној повезаности у Топлици. Из ових разлога посебно ће бити речи о њиховом насељавању.

Међутим, Топлица није више претежно имиграционо већ емиграционо подручје. Исељавања Топличана су карактеристична, како између два рата тако и после другог светског рата. Карактеристично је исељавање Топличана између два рата на Косово. Исељавање становништва из овог краја после другог светског рата условљено је економским разлозима. После ослобођења, у Топлици није нагло интензивиран привредни живот као што је то био у неким другим деловима Србије. Због високог природног прираштаја и немогућности запошљавања, појавио се и релативни вишак становништва. Истина, постојали су услови за развој пољопривреде у равничарском делу Топлице, али су недостајали кадрови и материјална средstва који би тај процес убрзали. Емиграције Топличана посталаје су све интензивније из године у годину и поред тога што су после 1960. године подизани нови и реконструисани стари индустриски капацитети. То је омогућило отварање нових радних места за раднике различитих стручности. Топличка села су скоро остала без младог становништва. Домаћинства су се трансформисала у старачка, а посебно она у брдском делу Топлице. Има примера да су се скоро

читаве породице одселиле у Београд. Исељеници су различитих квалификација, и то од неквалификованих до висококвалификованих радника и високих интелектуалаца.

Карактеристично је и исељавање топличког становништва у иностранство. Они одлазе на привремени рад, али има и појава да одлази и по неколико комплетних породица из истог села, које броје и по 6 чланова (Доња Коњуша).

У последњој деценији јавља се јака имиграционија струја становништва са Косова, која насељава Топлицу. Досељеници се у Прокупљу и Куршумлији углавном запошљавају у привреди, а они који насељавају Белольин, Бресничин, Малу Плану, Марковиће, по занимању су пољопривредници.

Да би се боље схватила миграционија динамика становништва Топлице, њена насеља поделио сам у шест група, према проценуталном учешћу имиграната. Првој групи припадају насеља која, у односу на укупно становништво, имају више од 60% имиграната; другој од 50% до 60%; трећој од 40% до 50%; четвртој од 30% до 40%; петој од 20% до 30% и шестој мање од 20%.

Табела 3

Насеља Топлице према учешћу имиграната у односу на укупно становништво, према попису 1971.

Општина	Свега насеља	Г р у п е					
		I	II	III	IV	V	VI
Прокупље	107	1	4	15	46	40	1
	%	0,93	3,72	14,01	43,03	37,38	0,93
Куршумлија	90	1	2	7	26	42	12
	%	1,11	2,22	7,80	28,88	46,66	13,33
Блаце	40	—	2	3	15	19	1
	%	—	5,00	7,50	37,50	47,50	2,50
С в е г а	237	2	8	25	87	101	14
	%	0,84	3,37	10,55	37,55	41,69	6,00

Запажа се да првој групи припадају само два насеља: Прокупље и Куршумлија; Блаце, међутим, припада другој групи. Овакав распоред је последица тога што су два поменута града школски и индустријски центри Топлице, па су привлачни за младе са села, и то ради запослења, школовања, или, уопште, у потрази за бољим условима живота.

Потребно је посветити посебну пажњу насељима која су сврстана у другу, трећу и четврту групу због великог учешћа имиграната у односу на укупно становништво (више од 30%). Није тешко дати одговор на питање зашто је велико учешће имиграната у сеоским насељима која се налазе у близини Прокупља, Куршумлије и Блаца, као и у равничарском делу Топлице и поред саобраћајница. Досељавање и приближивање сеоског становништва градским центрима је законитост у кретању сеоског становништва. Покретљивији су становници из оних села до ко-

јих допиру тековине цивилизације, него из забачених и саобраћајно неповезаних сеоских насеља. Становништво планинских села, због велике изолованости, не види излаз из те ситуације и не одлучује се на миграње тако лако. Такав је случај са селом Штавом, на територији општине Куршумлија, чији број становника расте од 1953. године. Велико је учешће имиграната и у равничарским селима Топлице. То су становници из брдских села, који купују земљу, граде куће и, кад им се укаже прилика, запошљавају се у индустриским предузећима у Прокупљу, Куршумлији и Блацу. Повећан је процент због веома бројне струје досељеника са Косова, нарочито после 1960. године.

Посебно је интересантно што овој групи припадају и насеља која се налазе у брдско-планинском делу Топлице, у којима, због природних услова, постоје веома мале могућности за живот и рад становништва. Нека села се налазе на приближно 800 m надморске висине (Бели Камен, Раје, Пасјача, Јабучево итд.). Атари ових насеља оскудевају не само у плодном тлу погодном за обраду него и у саобраћајним везама, трговачкој, здравственој и школској мрежи. И поред тога, међу овим насељима има и оних која дају више од 40% имиграната у односу на укупно становништво (Бели Камен, Доње Гргуре, Балчак, Буколорам, Видовача, Растваница, Богујевац, Мачковац, Самоково, Обртињци, Средњи Статовац и друга).

Раније је напоменуто да је у Топлици извршена смена становништва после ослобођења од Турака. Брдско-планински део Топлице углавном су насељени досељеници из Црне Горе. Њихово насељавање текло је непрекидно све до 1930. године. Они се нису довољно прилагодили новој средини, него се стално исељавају. Њихова села су остала скоро пуста, са старачким домаћинствима. Део старачког становништва рођен је у Црној Гори, те по том основу припада имигрантима, а како је број становника у селима мали, то још јаче долази до изражаваја кад се упореди са бројем становника и изрази у процентима. Изразити примери за ово су Видовача и Бели Камен, јер су насељени старачким становништвом. Приликом теренских истраживања у овим селима, наилази се на мучне призоре. Некада истакнути ратници и људи, данас немају минималне услове за живот. Црногорци су миграционо мобилизирани од досељеника из осталих крајева, па сам их због тога и узео за пример. Из овога разлога је велики удео имиграната у брдским насељима Топлице, па их треба разликовати од приградских насеља у којима је такође велики удео имиграната, али млађег узраста у односу на поменута насеља у брдско-планинском делу Топлице.

Највећа миграционна активност становништва је у општини Прокупље (41,28%), затим Куршумлија (38,73%) и Блаце (36%). Овакво учешће имиграната по општинама јавља се као последица степена индустриског развитка ових општина. Да је миграционна динамика становништва Топлице доста интензивна види се и по учешћу дневних и недељњих миграната у односу на укупно запослено становништво. Тако, на терену општине Прокупље 27,49%

запослених ради ван места сталног боравка, општине Блаце 40,05% и општне Куршумлија 45,83%.

Процент имиграната за Топлицу у односу на укупно становништво износи 38,67%, док је тај проценат за градска насеља 64,38%. Из ових података изводимо закључак да је досељавање становништва у градове дosta интензивно, а посебно после подизања индустрије у Прокупљу, Куршумлији и Блану. Досељеници су мотивисани запошљавањем, школовањем деце и стварањем бољих услова за живот. Ово је довело до тога да на територији општине Прокупље, у периоду од 1953. до 1971. године, број становника расте само у пет од 107 насеља, у Блану од 40 у два и Куршумлији од 90 у два. Колико је интензивно досељавање сеоског становништва у градове види се и по томе што од укупног броја имиграната, на имигранте са села отпада 72,08%. Да су имиграције сеоског становништва везане за индустрјализацију градова види се по томе што од укупног броја имиграната 56,76% отпада на оне који су се доселили у градове после 1961. године, а то је време када се мења привредни живот у Топлици и долази до јаких промена у њеном друштвено-економском животу. Из ових података се види да је Топлицу захватио јак процес депопулације. Ово се може посебно лако приметити из старосне пирамиде сеоског становништва Топлице из 1971. године.

Због оваквих интензивних миграција село — град, у Топлици се јавља читав комплекс проблема, како у градским тако и у сеоским насељима. Села су остала без младог становништва. Настањена су углавном инокосним домаћинствима. Старачка домаћинства постају и социјални проблеми, о којима мора да се брине друштвена заједница. Последице емиграције сеоског становништва постале су очигледне: запуштени виногради, непокошене ливаде, затворена домаћинства и коров који све више захвата некадашње плодно земљиште. Какав је интензитет усељавања сеоског становништва у градове може се видети из следећих података: од укупног становништва у Прокупљу, на имигранте отпада 61,01%, у Куршумлији 73,14% и у Блацу 59%. Ови подаци наводе на закључак да је процес урбанизације топличких градова био и јесте веома буран и стихијан, те да у градовима постоји дивља градња, блатњаве и неасфалтиране улице, недовољни капацитети водоводне и канализационе мреже, преоглтерећеност и недостатак школског простора, велики број незапослених, итд. Као што се види из ових примера, постоје велики проблеми у урбанизацији топличких градова, те ће овом проблему бити посвећена посебна пажња.

а) Присилне и привремене емиграције становништва у ослободилачким ратовима 1876 — 1878. године

Топлица је после 1690. и 1737. године углавном била насељена албанским становништвом. Српског становништва било је веома мало у односу на албанско и турско, а било је злостављано

од стране турског, албанског и черкеског становништва. Његов положај се погоршавао што су односи Србије и Црне Горе са Турском били затегнутији. Порта је подстицала албанско становништво против српског. У албанском становништву она је видела своју главну снагу у борби против немирних Срба у Топлици, Лабу и Јабланици. Због оваквих политичких односа у Топлици, није био редак случај да је српско становништво напуштало своје домове, прелазило српско-турску границу и насељавало се у по-границним деловима Србије (околина Крушевца и Александровца) о којима су се даље бринуле пограничне српске власти. Осамнаестог јуна 1876. године отпочео је српско-турски рат и српска војска је добила наређење да уђе у побуњене крајеве и ослободи топличку сиротињу од турског ропства.

Етнички састав становништва Топлице пре рата 1876. године био је следећи: већину становништва чинили су Албани, Срби, Черкези и Турци. Велики број насеља био је настањен искључиво албанским становништвом. Било је и чисто српских насеља (Магово, Паваштица, Љутова и друга). Такође је било и мешовитих насеља, у којима су заједно живели Албани, Срби, Турци и други (Пардуса, Игриште, Вишесело и друга). Прокупље су настањивали Албани, Срби, Черкези, Турци, Јевреји, са знатном албанском већином (26, 57).

Пред почетак рата и у току рата 1876. године, због насиља и безакоња, настала су велика исељавања српског становништва из Топлице. Исељеници су се задржали у Србији све до ослобођења њихових домаода од Турака, 1878. године. Према резултатима Р. Павловића, који је проучавао архивску грађу, исељавања Срба могу се пратити по насељима, јер су у различitim документима записана имена и презимена исељеника, место исељења, занимање и остали подаци.

Из Требиња су се иселиле породице: Анђелковића, Благојевића, Вучковића, Јаковљевића, Јовановића, Марковића, Миленковића, Милетића, Миловановића, Симоновића, Стевановића, Степановића, Томића и Првловића; из Пардусе: Атанацковића, Величковића, Ђошића, Радовића; из Параде: Вучковића, Дамљановића, Милосављевића, Радојевића и Стевановића; из Штаве: Гавриловића, Гмитровића, Јовановића, Крстића, Кулизића, Лазића, Милановића, Милосављевића, Младеновића, Радосављевића и Симоновића; из Мрча: Глигоријевића, Давидовића, Милутиновића, Савића, Танасковића, Тонића и Јовића; из Лукова: Антића, Антонијевића, Васиљевића, Вукојичића, Гавриловића, Гмитровића, Димитријевића, Ђорђевића, Живковића, Илића, Јовановића, Карића, Костића, Недељковића, Несторовића, Петровића, Ристића и Симића; из Сеоца: Васиљевића, Гавриловића, Гмитровића, Димитријевића, Ђокића, Костића, Лазаревића, Лукића, Несторовића, Петровића, Радовановића и Ристића; из Трећака: Андрејића и Павловића. По завршетку рата 1878. године, Андрејићи су се растројили на разне стране: једна њихова породица вратила се у Трећак, друга се населила у Блаце, а у Куршумлију се доселило командир Ђоко, који је касније био и председник општине

Куршумлија и посланик среза куршумлијског; из Белог Поља: Арсенијевићи и Радовановићи; из Магова: Томићи; из Паваштице: Брадићи; из Јутове: Агатовићи, Милојевићи, Николићи, Радосављевићи и Урошевићи; из Вишесела: Милосављевићи; из Прокупља: Костићи и други (26, 71). Код истог аутора налазимо и број породица из неких насеља које су избегле у Србију: из Требиња 23, Параде 8, Штаве 19, Лукова 22, Сеоца 18, Калиманџе 2, Бабице 2, Магова 2, Паваштице 2, Јутове 6, Гргура 5, Игришта, Вишесела и Прокупља по једна (26, 58). Р. Павловић у свом раду наводи за нека насеља и број српских породица које су живеле у њима уочи српско-турског рата из 1876 — 1878. године (Микуљана 9, Бреснице 10, Топонице 32, Тринаве 48, Микуловца 16, Костенице 24, Клисурице 4, Прокупља 140 (24, 74 — 76).

После завршетка рата, кад је Топлица ослобођена од Турака, српске породице су се вратиле у своја села, а албанско, турско и черкеско становништво је присилно напустило Топлицу. Турци и Албанци су били принуђени да се иселе под притиском српске војске и, до јуче подјармљене, српске сиротиње. Већина Турака одселила се из Прокупља у Ниш, одакле су слали своје пуномоћнике да изврше продају имовине (1, 69). Земљу и осталау непокретну имовину куповали су углавном чиновници чак и из шпекултивних разлога. Вредност имовине зависила је каткада од њихове воље (1, 69). Албанско становништво се одселило углавном на Косово. К. Ристић, проучавајући порекло становништва на Малом Косову, наишаља је на албанско становништво које је досељено из Топлице после ослобођења од Турака. При насељевању на Косово, они су своје махале називали по месту у Топлици из кога су се доселили, или су их тако староседеоци називали. Навешћемо примере из рада поменутог аутора: Староселска махала у Буринцу добила је име по досељеницима из Старог Села, код Житног Потока; Триколи махала у Брадашу — по мухацирима из Трмке; махала Секирача у Главнику — по мухацирима из Секираче; махале у Горњем Сибовцу: Музач, Кончић, Гргур, Коњува, Точан, Ђакалија и Космаћ — по мухацирима из Музача, Кончића, Гргура, Точана, Ђакалије и Космаћа; махале у Доњој Дубници: Матарова, Вршевац, Рача, Тијовац — по мухацирима из Матарове, Вршевца, Раче и Тијовца; махале у До-мошу: Кукиново, Мачја Стене, Ђакалија и Висока — по мухацирима из Кукинова, Мачје Стене, Ђакалије и Високе (7, 20 — 225). Исти аутор је установио да су мухацири из Спанца, Раствелице, Жегрове, Раче, Високе, насељили Качибег; Коњушевац из Јуше и Високе; Ладовац из Мачје Стене, Крчмаре, Богујевца и Секираче; Мировац из Ђака и Кастрата, и други (7, 225 — 235). Мухацири из Топлице насељили су се скоро по свим деловима Косова, а по надимцима које су добили по доласку на Косово, лако се може установити њихово порекло. Р. Павловић је овом питању посветио посебну пажњу у свом раду и дао детаљан просторни распоред мухацира на Косову досељених из Топлице. Овом приликом наводим неколико примера: мухацири „Пардуси“ из Горње Пакаштице су из Пардусе; мухацири „Пачарађа“ у Брезници на

Косову су из Пачарађе; мухацири „Игриштани“ у Горњој Дубници су из Игришта; мухацири „Барбатовци“ у Барилову су из Барбатовца; мухацири „Баце“ у Лужани и Вучитрну су из Баца; мухацири „Мачковац“ у Кокоравици и Горњој Репи су из Мачковца; мухацири „Љушак“ у Коњушевцу и Вучитрну су из Љуше; мухацири „Космач“ у Вучитрну из Космаче; мухацири „Међухана“ у Брезници, Великој Реци и Вучитрну из Међухане; мухацири „Ђушница“ у Вучитрну из Ђушнице, мухацири „Планак“ у Доњој Судимљи, Доброј Луци и Вучитрну из Плане, код Прокупља; мухацири „Прекадин“ у Вучитрну из Прекадина; мухацири „Свињишта“ у Вучитрну из Свињишта; мухацири „Иван Кула“ у Обранчи из Иван Куле (26, 78 — 86).

Мухацире су староседеоци на Косову нерадо примали. Њихов нужни смештај, исхрана, обезбеђење крова над главом били су веома крупни проблеми о којима се бринула Порта. Владала је нетрпљивост између староседелаца и мухацира, па је долазило и до сукоба. Турске власти су им додељивале земљу лошег квалитета, па је требало пуно рада да је оспособе за искоришћавање. Има примера да су мухацири били чифчије. Мухацири под називом „Житни Поток“ и „Трнови Лаз“ били су чифчије у косовском селу Грцу, код Ахметаге Оцића из Ђаковице. Мухацири из Пачарађе и Музача, насељени у косовском селу Слатини, били су агине чифчије до 1912. године (26, 77). Ова два примера указују да је пресељавање мухацира из Топлице било веома тешко за њих саме, како у погледу материјалне стабилизације, тако и у друштвеном погледу. Проблеми су били веома крупни, јер се сматра да их је из новоослобођених крајева исељено око 30 000 (8, 1166).

Односи између Албанаца и Срба нису били увек конфликтни, јер има дивних примера њихове суседске сарадње и пријатељства, тако да их чак ни рат није завадио. Пре рата 1876 — 1878. године међу Србима и Албанцима из фиса Климента и Сопа владали су добросуседски односи. „Клименти су се својили са Србима, пријатељовали с њима, узајамно се посећивали о величким празницима. Међу њима била су честа кумства и пријатељства. Шабан Зељо, из села Речице (заселак Маврићи) у Лабу побратим је Сибина Тодоровића“ (26, 86). За поштене грађане, без обзира на веру, било је места да живе у Топлици. Тако је Садек-бег живео у Прокупљу све до 1910. године (25, 79), а Вукадин Гатић у лапском селу Трновици све до 1897. године (26, 87) и поред тога што је било насељено мухацирима из Топлице. Оваквих примера је сасвим мало, али их је ипак било.

Тако је у овим ратовима између Србије и Турске дошло до ослобођења Топлице и до потпуне смене становништва. Топлица је остала пуста и скоро ненасељена, и истовремено погранична област према Турској. Њено насељавање је постало актуелно, а посебно ради обезбеђења границе јужне Србије од Турске. Српска влада је 1880. године донела посебан закон о насељавању Топлице, као и осталих ослобођених делова Србије. Ј. Цвијић је о насељавању Топлице и осталих ослобођених крајева од Тур-

ске написао следеће: „Последњих деценија умешала се државна власт и насељавала црногорске досељенике поглавито у крајеве које су Арнаути после 1878. године напустили, у долину Топлице, Пусте реке, Јабланице и око Лесковца“ (36, 131 — 132). Српска влада је необично брзо организовала насељавање Топлице и Јабланице досељеницима из Црне Горе. Само 1889. године доселило се, организованим путем, 6 до 7 хиљада Црногорца.

6) Насељавање Црногорца

После ослобођења Топлице и других јужних и југоисточних делова Србије од Турака 1878. године, неки крајеви, због исељавања албанског и турског становништва, остали су пусти, а међу њима и Топлица. Ради насељавања ових крајева, Србија је 1880. године донела Закон о насељавању ових крајева, у коме је централно место заузело насељавање Топлице. Законом су били регулисани услови насељавања. У члану 1. поменутог Закона каже се да насељеници треба да су људи „који се занимају земљорадњом или каквим занатима неопходно потребним за сеоско становништво“. У члану 5. стоји да насељеници добијају по 4 ha земље, ако је кућна задруга, на сваку мушку главу у задрузи старију од 16 година, још по 2 ha. Занатлије добијају још по 1 ha земље поред окућнице, као и грађу за кућу, бесплатно, у државној и општинској шуми. Према члану 6, првих 15 година насељеник ужива само земљу, а после тога времена она прелази у његову својину. По члану 7. насељеник се ослобађа свих државних по-реских терета земље за 3 године (општинских не); насељеници се ослобађају службе у стајању војсци за 5 година, а у народној за три (28, 134).

Као што видимо из поменутих чланова Закона о насељавању, за становништво из пасивних крајева из Црне Горе и Херцеговине постојали су веома повољни услови за насељавање новоослобођених крајева у Србији. Велика исељавања Црногорца према Србији позната су још од раније. Она су била стална, мета-настазичка, организована по групама и појединачна. Број досељеника из Црне Горе зависио је од политичких односа између Србије и Црне Горе, као и од политичких прилика у њима. За време краља Милана спречавано је насељавање Црногорца у Србију. Година 1889. је година политичких превирања у Србији, кад се краљ Милан одрекао престола у корист свог малолетног сина Александра. Тада је у Србији владало намесништво уместо малолетног Александра, у коме је главну улогу имао Јован Ристић, вођа либерала.

Године 1889. у Црној Гори је владала велика суша као и ранијих година. Економске прилике су се стално погоршавале на шта је, поред суше, посебно утицао висок наталитет, недостатак плодног земљишта, и још неки други фактори који су деловали у комплексу, те се због тога Црна Гора нашла у тешкој економској кризи. Другог излаза, осим исељавања, није било.

Пошто су се политичке прилике у Србији средиле, после одласка са власти краља Милана, црногорским исељеницима „врата“ Србије поново су била отворена.

Црногорска влада се писмено обратила краљевском намесништву и радикалној влади да дозволи организовано насељавање Црногораца у Србију. Тај захтев, у име црногорске владе, написао је заменик министра иностраних дела Гавро Вуковић, 9. августа 1889. године, и послао српској влади. С обзиром на то што се у захтеву износе основни проблеми и узроци исељавања Црногораца у Србију, наводимо га у целини:

„Познато Вам је да је Црна Гора у пређашњим временима прибегавала Србији у свакој својој нужди и да су Црногорци добијали помоћи у сваковрсном облику од своје браће Срба. Црногорци су у Србију ходали исто као дома и по њој се насељавали; често пута ходили су и на повремену исхрану па се опет враћали на своја огњишта. То брацко уточиште Црногорцима у пређашњим временима није ничим спречавано. Из те постојане брачке предуслетљивости Србије према Црној Гори истицали су двије користи, и то: Црногорци, који су поради оскудице земље били притнуђени исељавати се, нијесу се исељавали по туђем свијету на уштрб своје расе, већ у своју брачку земљу Србију, код своје браће. Друго: црногорски народ, који није могао опстати, одлијевао се је постепено и находити је у Србији и земље и рада. Они народ так, који је остајао, могао је опстати на оно земље што је постало ослобођено исељавањем. Тако је постојаним исељавањем одржавана народна сразмјера између количине родне земље и њених извора за опстанак и броја народа који је на њој остајао да живи.

Међутим тај природни ток ствари у нашим брачким одношajима био је прекинут неким политичким неприликама. Има већ више година како врата Србије за пресељенике црногорске беху затворена, на огромну штету Црне Горе. Та околност поремети равнотежу у нашем економском положају. Земље као једног извора наше производње имамо сасвим мало; народ искључиво земљорадничког занимања намножи се и нагомила на то мало земље тако, да се управо рећи створи аграрни пролетеријат, који се није могао преобразати на који други рад, јер није био развијен ни за шта друго, а иселити није имао куд. Ово зло стање подупрто је било и самом природом. Од последњег рата Црна Гора није имала добре године. Велика суша, која влада по свој земљи, хоће и ове године да коначно уништи летину и тијем вас народ изравна у немаштини.

Стога се обраћам к Вама, Г. Министре претсједниче, у име владе Његовог Височанства кнеза, а преко Вас и Високој Краљевској Влади, с молбом: да изволите успоставити пређашњу предуслетљивост према Црногорцима отворити им врата брачке Србије, дозволити им пресељавање и настањивање по мјестима, која Ви будете опредељивали.

Најпослије умольавам Вас и то, да им према могућностима и према нуждама њиховим брачку рукопомоћ не ускратите. Тврдо

се надам да ће Висока Краљевска Влада српска брацки се одавати Кнежевској влади црногорској и притећи јој у помоћ у великој нужди брацког вам народа црногорског“ (37).

Гавро Вуковић је истог дана послао приватно писмо Јовану Ристићу, али са знањем кнеза. Наводим један његов део: „Земље сувише мало имамо, народа се умножило и нагомилало тако, да се виште душката не може. Наш је народ искључиво земљорадник, стога се не може обрнути на други који посао осим земљорадње; отуда тјескобе, сиромаштво и све друге невоље. Србија је била толико година затворена тако да је било сасвим прекинуто постепено насељавање Црногораца лојалног понашања, те смо и тијем доведени у данашње тјескобе. При том зле године, које од рата све једна за другом следују удавиште овај народ. Ова година пријети такође да ће бити једна од зли, ако не од најгорих... Ја иако сам по званичној дужности морао писати Влади, ми сви у Вас сву наду полажемо, као првака и великог патријоту српског“.

Српска влада је детаљно и доста брзо проучила захтев црногорске владе о насељавању Црногораца у Србију, и већ 24. августа 1889. године министар иностраних дела Саво Грујић одговорио је Гавру Вуковићу.

Наводим садржај тог писма у целини: „Са највећом пажњом прочитао сам Ваше писмо од 9. о.м. којим сте имали доброту представити краљевској влади неповољне прилике у којима се налази један део становништва братске нам Црне Горе. Краљевска влада упозната с тим, с најискренијим саучешћем забавила се питањем о насељавању наше браће из Црне Горе у Србију и ја се радујем што Вам у име њено могу изјавити, да су врата Србије отворена браћи из Црне Горе.

У том расположењу, а да досељеници не буду изложени неприликама, неодређености и неизвесности у прелазном стању између доласка овамо и сталног насељавања, краљевска влада држи, да је целисходно из раније спремити све што је потребно како би досељеници могли чим дођу амо без тешкоћа заснивати своја нова огњишта. На ту цељ ја Вас, Господине, молим, да ми увек на два месеца раније јавите број породица које намеравају прећи у Србију, број чланова сваке породице, колико мушких колико женских глава броји свака од њих, године старости њихове, да би се према томе могло одредити и количина земље која ће му бити потребна за насељавање, и уопште да имате добруту упознати ме са свим оним што држите да је потребно знати ради успешнијег извршења самог посла. Тога ради мени је част послати Вам у прилогу закон, који у нас постоји о насељавању“.

Из писама која су размењена између црногорске и српске владе виде се узорци исељавања Црногораца у Србију, као и расположење званичне српске владе за њихов пријем. Сада је настала жива активност у Црној Гори на реализацији одлуке српске владе о поновном организованом насељавању Црногораца у Србију. Црногорска влада почела је преговоре са Бечом и Портом око преласка исељеника преко Босне и Санџака према Србији. Црно-

горска влада тражила је од Беча и босанско-херцеговачке владе да дозволе прелазак 4 до 6 хиљада црногорских исељеника преко Босне у Србију. Прелазак је дозвољен уз следеће услове: да се исељавање обави у три групе; да се исељавање обави искључиво преко Шћепан-Поља и Фоче на србијанску границу код Мокре Горе, с тим да исељеници морају до Фоче доћи први дан, други дан до Гораждда, трећи дан до Медвеђе и четврти до Вишеграда. Босанске власти бринуће се о исељавању што се тиче воде и дрова. Са собом могу понети хране, а од стоке само коње. Исељеници нису са собом могли носити оружје (38, 103). Порта је такође дозволила прелазак исељеницима преко Санџака у Србију. Тако су обављене све неопходне припреме за организовано пресељавање Црногораца у Србију.

У Црној Гори је почело практично организовање црногорског сиромашног народа за исељавање у Србију. Српска влада је донела одлуку да се 1889. године може доселити око 6 000 људи из Црне Горе. Интересовање је било много веће, тако да се свима, који су желели да се иселе у Србију, није могло изаћи у сусрет. Неки прваци црногорских племена пописали су за исељавање знатно више становништва него што је било предвиђено одлуком цногорске владе (38, 104). Многи су од њих продали своју имовину, а нису добили дозволу за исељење, па су се тако нашли без икакве имовине. О исељеницима се на територији Србије бринула српска влада и пружила је све што је могла да исељавање буде што успешније обављено (храну, огрев, конак, лекарску помоћ).

Прву групу сачињавали су исељеници из Грахова, Бањана и Рудина. У групи је било око 1 800 људи — 570 одраслих мушкараца, око 500 жена и око 800 деце. Њихов пут је водио преко Левер-Таре, Глибаче, Потрлице, Нове Вароши до Јавора, где су их дочекале српске власти. Даље је њихов пут водио преко Иванчице, Ариља, Пожеге, Чачка, Краљева, Трстеника, Крушевца, Јанкове клисуре до Прокупља.

Другу групу сачињавали су исељеници из околине Никшића. Она је бројала око 2 000 људи — 574 одраслих мушкараца, око 500 жена и девојка и око 900 деце. Ова група је путовала преко Иванграда, Бијелог Поља и Сјенице. Путовање је било веома напорно, тако да су исељеници имали орону и готово просячки изглед (38, 107).

У трећој групи били су исељеници из Пиве, Дробњака, Језера и Шаранаца. Ова група бројала је око 1 600 људи — 500 мушкараца, 500 жена и девојака и 600 деце. Они су путовали преко Таре, Пљевља и Пријепоља.

Четврта група бројала је око 1 500 људи. Године 1889. преко Пљевља прешло је у Србију око 5 400 људи, а преко Иванграда и Пријепоља око 1 750.

Прве две групе населиле су се у сливу Косанице, десне притоке Топлице. Породице су насељаване по насељима, према раније утврђеном распореду. Тако се у Растелици населило 18 породица, у Дабиновцу и Вукојевцу 80, Трмки 25, Тачевцу и Ра-

тевцу 52, Орловцу и Преветници 46, Матарови 47, Мачкој Стени и Васиљевцу 68, Јевремовцу 72, Мачкој Стени и Трпези 41 и Секирачи 31. Бањани су се населили у Растелицу, Дабиновац и Вукојевац; Трепчани у Трмку; из Никшићких Рудина у Тачевац и Ратевац; Граховљани у Орловац и Преветницу; из Опутних Рудина у Матарову; Кучи у Мачју Стену и Васиљевац; Братоножани у Јевремовац; Зећани у Мачју Стену и Трпезу; Пипери у Трпезу и Трн и Бјелопавлићи у Секирачу (38, 109).

Трећа група исељеника требало је, према плану, да се насељи у Косаницу, али пошто су прве две групе населиле тај простор, пребацили су се у Лесковац. За њихово насељавање била је одређена Јабланица.

Четврта група је, због непредвиђених проблема око смештаја, привремено подељена на више група: прва је остала у Чачку и Краљеву и бројала је око 20 породица; друга је остала у Крушевцу и бројала је 40 породица; трећа је смештена у Прокупљу и имала је 130 породица, а четврта у Лесковцу са 55 породица.

Тако се организовано и масовно насељавање Црногорца 1889. године успешно завршило. Као што сам раније навео, Црногорци су насељени у она подручја одакле су ратом 1878. године програнци Турци и Албанци. То су управо они делови српске државе који су најчешће били угрожени упадима Турака и Албанаца (26, 88), те је то један од разлога што су најпре насељена пасивна села брдског дела Топлице, па тек затим равничарска. Насељеници су још у Црној Гори навикнути на рат са Турцима, па им ова нова граничарска дужност није била непозната.

Због успешног насељавања Црногорца у Србију и свесрдне помоћи коју им је пружила српска влада, кнез Никола је краљевским намесницима 30. септембра 1889. године, написао захвалницу следеће садржине: „Господо краљевски намесници! Мени и цијелом народу нашем није могло ништа пријатније бити од оне братске готовости којом сте Ви и краљевска влада одазвали се лијепом и свесрдном помоћи онијем сиромашним породицама црногорским, које су због неродице од више година пострадале.

Насељењем и потребном помоћи Вашом оне су обезбеђене, али самијем чином тијем освештана је наповојаја наша братска заједница, која и мимо задовољених страдалника, с обзиром на финансијске тешкоће у којима се находитите, дејствују најблагодетније на дух свега народа српског.

И искреној жељи, да их она у свим подвизима народним руководи, па све снажније на потоње нараштаје наше пријеђе. Ја радосно хитам, Господо краљевски намесници, да Вам и краљевској влади изразим најсрдачнију захвалност на тој братској предуређљивости и пожртвовању, а мој нарочити посланик, Г. Гавро Вуковић, заступник мојега министра иностраних дјела, има дужност да Вам и усмено дадне изразе о овим искреним чувствима мојима за све оно што сте досад патеничком народу учинили, као и за све оно што се надам да ћете у будућности“ (39).

Тако се завршило насељавање око 7 000 Црногораца у Србију 1889. године на опште задовољство црногорске и српске владе и поред тога што је приликом пресељавања и насељавања било разноврсних проблема у организацији сеобе, смештаја и исхране (40, 48).

Црногорци су се насељавали у Топлице и пре њеног ослобођења од Турака 1878. године. Насељавања су била неорганизована и појединачна. Узрок њихових исељавања из Црне Горе, поред економских, била је и крвна освета. Такви досељеници су често мењали презиме (нпр. Недељковићи из Плочника) да их не би пронашли рођаци оних из чијег су братства убили племенника, те је због тога доста компликовано пратити порекло таквих породица.

Да би се утврдио континуитет насељавања Црногораца у Топлице, потребно је навести неке примере таквих досељавања и поред тога што је то обрађено у одељку о пореклу становништва. Досељавања су била, и пре ослобођења Топлице од Турака, групна и појединачна, организована и стихијна, али су била непрекидна.

Године 1870. у Петровац су се доселили Петровићи; 1872. Недељковићи у Плочник, а Кривокапићи у Прокупље; 1875. Рашковићи у Свињиште; 1878. Дробњаци у Горњу Бејашицу; Комадине у Прекашницу; Ћинићи у Пролом; Андрићи, Гаговићи и Павловићи у Раствовницу; Томановићи и Павловићи у Бериле; Комадине у Гојиновац; Савовићи и Перовићи у Селишта, код Куршумлије; 1879. Видовићи, Дакићи и Тодоровићи у Ђуревач; 1880. Драгићевићи у Доњу Трнаву; Петровићи у Доњу Коњушу; Вуковићи у Прокупље; Бошковићи у Пасјачу; Бијелићи, Дедићи, Жугићи, Карадићи, Нешковићи, Раичевићи, Раонићи и Трипковићи у Статовац; Радевићи и Савелићи у Самоково; Филиповићи у Селиште, код Куршумлије; 1882. Ђуровићи и Радосављевићи у Мачју Стену; Радоњићи и Јовановићи у Трпезу; 1883. Недељковићи у Крчмаре; Марковићи у Дегрмен; Чупићи у Бериле; 1885. Гвозденовићи у Мрљак; Бојовићи у Горњу Коњушу; Томановићи и Бошковићи у Трпезу; 1886. Вукашиновићи у Мачју Стену; 1887. Булатовићи у Раствовницу; Ђуровићи у Самоково; 1888. Пешићи и Велимировићи у Бучинце; 1889. Бајовићи, Матовићи, Поповићи, Перовићи, Томашевићи и Копривице у Дабиновац; Бојовићи у Добри До; Андријашевићи у Вукојевац; 1890. Малевићи у Купиново; Бакићи у Мачју Стену; Рогановићи у Раствовницу; 1891. Петровићи, Марковићи и Стошићи у Мердаре; 1892. Делибашићи у Селишта, код Куршумлије; 1896. Дедићи у Васиљевац и Обртице; 1900. Џеровићи у Добротић; 1903. Војиновићи и Мрваљевићи у Раствовницу; Чупићи и Пејовићи у Балчак; 1904. Булајићи у Јовину Ливаду, Раствовницу и Балчак; Бјелице у Јовину Ливаду и Нови Ђуревац; Јовановићи у Лазаревац; Милачићи у Белу Воду и Широке Њиве; Бановићи у Дабиновац; Јаблановићи у Пасјачу; Отњановићи, Копривице, Николићи и Војиновићи у Раствовницу; Радојевићи у Равни Шорт; Вучетићи

у Балчак; Ераковићи, Килибарде и Ковачевићи у Селиште, код Прокупља; 1905. Влаховићи у Балчак; 1906. Петровићи, Чолићи и Лалевићи у Купиново; Милутиновићи у Растовници; Вујисићи и Добричани у Рачу; Марковићи и Кнежевићи у Балчак; Љумовићи у Гласовик; Радоњићи у Доње Точане; 1907. Лакићевићи, Павићевићи и Ђорђевићи у Трпезу; Лабовићи у Суви До; 1909. Крунићи у Јовину Ливаду; Стојановићи у Балчак; 1910. Албијанићи и Ждраловићи у Зебицу; 1911. Гарађани, Драгутиновићи и Перовићи у Куршумлијску Бању; Поповићи и Булађићи у Растовници; 1912. Савовићи у Растовници; 1916. Кулићи на Бели Камен; 1918. Вујичићи у Видовачу; 1919. Радовићи у Власово; 1920. Благојевићи, Шарци, Јоксимовићи у Видовачу; Ђукићи у Симоновац; 1922. Кривокапићи у Пасјачу; Џевердаровићи у Растовници; 1923. Гутовићи у Видовачу; 1927. Стојановићи и Јовановићи у Видовачу; 1928. Ушићумлићи у Видовачу.

Многе црногорске породице нису се привикле на нови начин живота у Топлици. Чежња за старим крајем, тешко прилагођавање новој средини, натерали су многе породице, које су се 1889. године доселиле у Топлицу и Јабланицу, да се иселе. Тако се од 757 црногорских породица које су населиле Јабланицу одселило у Црну Гору или друге делове Србије 195, а од 585 из Косанице отишла је 221 (38, 112). Прва и друга генерација Црногораца у Топлици се у већем броју задржала, док се трећа генерација скоро масовно иселила, али не у Црну Гору, него у велике индустријске центре Србије, посебно у Београд. Села насељена црногорским досељеницима скоро су сасвим остала без младог становништва. Типичан пример за то су села у близини Прокупља: Растовница, Добротић, Видовача, Селиште и друга.

в) Савремено усељавање

Поред веома јаких емиграција које су захватиле становништво Топлице, она је и имиграционо подручје, и то пре свега пољопривредног становништва са Косова и Копаоника. Има и усељавања становништва из Добрича у топличке градове, посебно у Прокупље, али се ту ради о особљу стално запосленом у привредним и ванпривредним делатностима градских насеља. Приликом обиласка насеља у Топлици, овом проблему сам посветио пуну пажњу, јер је са аспекта популационог развитка Топлице усељавање важна компонента. У већем броју села у равничарском делу Топлице регистрована су домаћинства са именом и презименом домаћина, и то само оних који су се доселили после 1960. године. Било је досељавања и раније, али би детаљно проучавање ових миграција требало да буде посебна тема проучавања проблематике становништва Топлице. Детаљна и свеобухватна испитивања су обављена на подручју Месне канцеларије у Белољину, где је досељавање најинтензивније. У свих 11 насеља у којима је било досељавања после 1960. године, забележено је име и презиме домаћина, број чланова у домаћинству, место и општина одакле се доселио, година досељења и место. Непотпуна

истраживања су извршена још у 33 насеља Топлице, што значи да су истраживања имиграција извршена у 44 насеља, углавном равничарског дела Топлице. У насељима брдско-планинског дела Топлице има досељавања, али су она појединачна и незнатна, па стога у вези са овим питањем нису анкетирана.

Анализом прикупљених података запажа се да је преко 70% досељених домаћинстава са Косова, док су остали са подручја Копаоника и Добрича. Овде треба напоменути да су се досељеници са Косова настанили у Куршумлији и њеним притадским насељима, затим топличкој равници — од Плочника до Прокупља — и у Прокупљу. Досељеници са подручја Копаоника дошли су у Блаце и околину, а имигранти из Добрича — у Прокупље. Ово је последица просторне близине и различитог регионалног порекла становништва.

Ради илустрације и ради доказивања претходних закључака, потребно је набројати нека домаћинства која су се доселила у Топлицу после 1960. године, и то најпре са Косова јер их има највише: Живка Ђорђевића и Миодрага Јовановића у Селиште код Прокупља; Драга Раичевића и Микаила Урошевића из околине Урошевца у Ђушици; Милована Јовића из Репе у Куршумлијску Бању; Милана Раичевића из Крпимеја у Крток; Саве Кецојевића из Подујева у Дабиновац; Јеврема Анђелића, Здравка Здравковића и Серафима Вучковића из околине Подујева у Самоково; Трајка и Младена Милића и Живојина Ивића у Марковиће; Радивоја Козића, Божане Марић, Богдана Минића, Радосава и Адама Ивановића и две породице Јовића у Пепељевац; Живојина Џачковића из Крпимеја и Владимира Грчака из Злопаштице у Пљаково; Десимира Панића из Крпимеја у Бело Поље; Бранка Стојановића у Балчак; Драгића Танасковића из Ревућа код Подујева, Владимира Васића из Батлаве код Подујева, Крста Цветковића из Крстовца код Пећи, Милана Арсића из околине Пећи, Милојка Дамјановића из Дујмића код Подујева и друге у Данковиће; Томислава и Јуба Ђорђевића, Станимира Вукашиновића и Видосава Шопића у Грабовничу; Радуна Лалића, Рада Лаовића и Родољуба Живковића из Истока у Горњу Драгушу; Божидара Воштића из Клине у Доњу Драгушу; Ивка Гајића у Стубал; Ненада Крунића, Живадина Стругаревића, Милоја Ђокића и Лаја Марковића из Лужана код Подујева, Властимира Миловановића из Клине, Вишеслава Нешковића из Видање (Клина), Милутина Глишића, Бошка Марковића и Миливоја Живановића из Подујева у Малу Плану; Перише Перића, Велимира Николића, Радивоја, Воја и Милана Јевтића, Раденка Маслака, Милорада Џеровића, Боривоја, Тодора и Вилотија Обрадовића, Косте Савића, Стојадина Ковачевића, Јубомира и Симе Марковића, Анђелка и Мирослава Симоновића и Милисава Радовановића у Бресниччиће; Божа Матовића из Крпимеја и Младена Милошевића из Репе у Велику Плану; Јуба Ристића у Крчмаре; Спасоја Цветковића из Трнаве код Приштине и Божидара Стаменковића из Подујева у Богујевац; Живојина Баловића и Христивоја Ајздејковића из Крпимеја у Рударе; Ненада Стевића из

Крпимеја, Радосава Ивановића из Ливадице код Подујева, Милутина Миленковића из Пакаштице код Подујева, Радосава Гашинића из Перане код Подујева, Јована Јовића из Доброг Дола код Подујева, Милутина Алексића из Репе, Славољуба Петровића из Приштине и друге у Куршумлију; Велише Марјановића из Пећи, Новке Бојат из Косова Поља, Најдана Смоловића из Приштине, Младена Радоњића из Девет Југовића, Добријовоја Марковића из Приштине, Радоње Сакића из Приштине, Радоване Крушића из Подујева, Јована Ђурића из Поднєве, Живадина Станковића из Приштине и многе друге у Прокупље.

У овим насељима пописао сам домаћинства која су се доселила из других региона Србије, ван топличког, после 1960. године. Тако се у Растовници код Прокупља доселио из Никшића Иван Мартиновић са шест синова (једини пример на који сам наишао да се неко доселио у село у Топлици из друге републике) и Никола Вуковић из Реткоцера; Благоје Крстић из Бујановца у Бело Поље; Светозар Вучић са Копаоника у Баћоглаву; Мијаило Пршић из Криве Реке у Грабовници; Милун Пљакић, Миле Симићић, Ђура Дуњић, Бајо Ивљанин, Милоје и Милан Раденковић, Радован Ђотић, Милош и Љуба Јанковић и Секула Терзић са Копаоника у Малу Плану; Миодраг Раденковић, Родин Маринковић, Радомир Дуњић, Радич Павловић, Милош Николић, Живан Кљајић, Здравко Дуњић, Мирослав Ђинић са Копаоника у Горњу Драгушу; око 16 породица из околине Бруса у Стубал; Радоје Карић из Бруса и Раде Милошевић из Црне Траве у Бресничини; шест породица са Копаоника у Крчмаре; Драгутин Милићевић са Копаоника у Доње Микуљане, Станислав Синђелић из Бруса у Богујевцу; Божидар Танасијевић из Чајетине у Куршумлију; Радован Живковић и Момир Красић из Београда и Миленко Раичевић из Новог Момчилова у Блаце; Бора и Андра Стојановић из Подине код Житараћа, Томислав Стошић из Лебана; Воја Ђедовић из Медвеђе, Никола Благојевић из Житараћа, Ђорђе Николић из Старог Момчилова код Житараћа, Свето Николић, Велимир Милосављевић, Славољуб Анђелковић, Томислав Петровић и Велибор Раденковић из Мерашине, Томислав Ристић из Пуковца, Доброслав Станковић из Врањске Бање, Сава Радivoјевић из Војника, Радојка Илић из Борче код Београда, Мићо Новковић из Медвеђе, Милутин Коцић и Јова Гроздановић из Дољевца, Слободан Трифуновић из Београда и други у Прокупље.

На територији Месне канцеларије у Белојину извршена су свеобухватна истраживања имиграција после 1960. године. Како су досељеници са Косова у већини, то ћу, као и у претходном тексту, навести имена породица, место и годину њиховог досељења. Тако су на поменуто подручје после 1960. године досељене следеће породице: Божидара и Живојина Лазаревића (1965) из Гњилана, Милисава и Драгише Ђекића (1964) из Ђаковице, Мирослава, Драгана и Тихомира Дамјановића (1964) из Крпимеја, Драгице Миленковић (1963), Мита, Милуна, Јездимира и Илије Илића (1963) из Пећи у Прекадин; Милојка Јовановића (1971), ملي-

воја Васића (1973), Вукоја Радовића (1970), Влада Станисављевића (1974), Милоша Павићевића (1961), Милана Ђорђевића (1967), Бора Стошића (1971), Милића Симића (1961), Сибина Шовића (1965) сви из Подујева у Доњу Коњушу; Цветка Симића (1974) из Гњилана, Славка Јовановића (1962) из Призрена, Вукоја, Драгослава и Вукашине Ковачевића и Лазара Југовића (1963) из Призрена, Александра Јовановића (1960), Драгомира Благотића (1961) и Митра Ђамјановића (1963) из Крпимеја у Шишмановац; Милована Обрадовића (1964) из Вучитрна, Николе и Световида Кричића (1972) и Владана Гочманца (1965) из Подујева у Белољин; Станислава Ракића из Лубнице (1960), Драгише Обрадовића (1971) из Приштине, Властимира Милуновића (1961) и Боривоја Стевчића (1962) из Подујева у Туларе; Велисава Милетића (1973) из Подујева, Михајла, Мирослава и Вукомира Ковачевића (1964) и Живка Костића (1974) из Призрена у Гојиновац; Витомира Милутиновића и Сретена Пешаковића (1961) из Белог Брда у Плочник; Љубомира Ђурића (1964) и Радомира Милуновића (1968) из Вучитрна и Милоша Чикарића (1970) из Подујева у Концель; Димитрија Ђамјановића (1968) из Крпимеја и Момира Крсмановића (1973) из Метохије у Горњу Коњушу; Драга Раичевића (1964) из Клине у Ђушницу и Милинка Ђуровића (1965) из Призрена у Вичу.

Осим ових породица, досељених са Косова, у истом временском периоду доселила су се у иста насеља следећа домаћинства из других региона Србије: Миливоја Радовића (1972) из Бора у Доњу Коњушу; Најдана Кричака и Обрада Микуљанца (1973) из Бруса у Шишмановац; Ивана Дељанина (1964), Радоша (1967) и Драгослава Ракића (1965) и Бранислава Ђокића (1964) из Бруса у Белољин и Михајла Велиповића (1960) из Бруса у Туларе.

Табела 4

*Број досељених домаћинстава после 1960. године на подручју
Месне канцеларије Белољин*

	Са Косова			Из у же Србије		
	Свега домаћин-става	Свега	%	Чланова у дома-ћинству	Свега	%
1. Прекадин	13	13	100,00	5	—	—
2. Д. Коњуша	12	11	91,67	6	1	8,33
3. Шишмановац	11	10	90,91	6	1	9,09
4. Белољин	9	5	55,56	5	4	44,44
5. Туларе	5	4	80,00	3	1	20,00
6. Гојиновац	5	5	100,00	6	—	—
7. Плочник	2	2	100,00	3	—	—
8. Концель	3	3	100,00	5	—	—
9. Г. Коњуша	2	2	100,00	6	—	—
10. Ђушница	1	1	100,00	2	—	—
11. Вича	1	1	100,00	9	—	—
Свега	64	57	89,00	5	7	11,00
						5
						(средње)

Као што се види из претходне табеле, у 11 села на територији Месне канцеларије из Белољина доселило се после 1960. године 64 домаћинства, а од тога са Косова 57 или 89%, а из осталих делова Србије (ван општина Прокупља, Куршумлије и Блаца) 7 или 11%. Ако имамо у виду просечан број чланова у домаћинству, онда се у наведена насеља после 1960. године доселило 375 становника, а од тога са Косова 90%.

Узроци исељавања становништва са Косова у Топлицу су друштвено-економског карактера или, како конкретније констатује К. Ристић: „Док проценат албанског становништва нагло расте (од 75,5% 1961. на 86,4% у 1971. години у Малом Косову), српског и прногорског опада. Срби и Црногорци су се између два рата на тој територији релативно слабо у економском погледу стабилизовали. Рат их је на том плану још више пореметио, тако да су неколико последњих година отклањали те последице. Тенденција исељавања осећа се већ доста дуго. Од 1953. до 1961. године број српског становништва је олао, али је изразито смањење уочено од 1961. до 1971. године“ (41, 114). Један број тих исељеника насељио се у Топлицу, што смо видели из претходних података. Насељавају се вероватно у Топлицу што су то два суседна региона, један другом веома близки. Из података се види да је тенденција усесљавања у Топлицу и даље интензивна, како са Косова, тако и из општина Житарађе и Мерошице. Интензитет усесљавања у Топлицу ће и даље бити актуелан, посебно што је она у последње време у привредном погледу почела интензивније да се развија.

г) Савремене емиграције становништва

После оног организованог и интензивног насељавања Топлице након 1878. године, почела су веома бројна исељавања тих досељеника, јер се нису могли адаптирати животу и раду у новој средини. У томе су посебно предњачили досељеници из Црне Горе. Тако се од 585 прногорских породица, које су насељиле Косаницу, одселило у Црну Гору или неке друге крајеве 221. Из Топлице је било бројно одсељавање пољопривредног становништва на Косово између два рата, да би се интензитет смањио и свео на минимум после другог светског рата.

Перманентно исељавање топличког становништва отпочело је после другог светског рата. Правци миграционих кретања више нису према Косову, него према Београду и Нишу. Разлике нису само у смеровима исељавања већ и у занимајима емиграната и слично. На терену су регистроване скоро све исељеничке породице по насељима. У број исељеничких породица уврстио сам и појединце који су се иселили и формирали властито домаћинство и породицу у новој средини. С обзиром на то што око 80% исељеника одлази у Београд и Ниш, овим смеровима исељавања посвећена је посебна пажња. Око 20% исељеника одлази у друге

индустријске центре, углавном у ужој Србији и Војводини. Ова исељавања су појединачна и имају доста велику дисперзију.

У овом одељку најпре ћу обрадити исељавања према Косову јер су та исељавања углавном била између два рата, појединачна и малобројна, везана за пољопривредно становништво, а касније исељавања према Београду и Нишу. Ова исељавања су и данас веома бројна и перманентна.

Проучавајући становништво Малог Косова и неких горњолабских села, посебно његово порекло, К. Ристић је дала значајан прилог у изучавању емиграција топличког становништва према Косову, посебно између првог и другог светског рата. Прилог расветљавању овог проблема дао је и А. Урошевић проучавајући порекло становништва на Косову. Овом приликом је неопходно систематизовати резултате њихових истраживања по насељима и времену одсељења.

Године 1912. оселили су се из Мердара Милачићи, а из Васиљевца Крстовићи и Вујадиновићи у Баловац; 1914. Ристићи из Блаца у Баловац и Симићи у Главник; Роглићи из Преветнице, Кнежевићи из Трбуња, Мрковићи из Матарове у Доњу Дубницу; Радовићи и Вуковићи из Васиљевца у Мировац; Вукићевићи из Трбуња, Николићи из Тулара, Ђорђевићи из Мачковца и Судимци из Попове у Перану; Трмчићи из Велике Плане и Пауновићи из Меровца у Светље; Јелићи из Механе и Ристићи из Прокупља у Сукиш (7, 196 — 248); Јоксимовићи из Матарове, Симовићи и Младеновићи из Штаве у Пакаштицу (42, 123); Стевановићи из Кутлова и Ђорђевићи из Раче у Велику Слатину; Ђурићи из Мале Косанице у Загорје; Грујићи из Мердара у Врничу (43, 162 и 223); 1918. Килибарде из Влахиње, Николићи из Трбуња у Баловац; Анђелићи из Крчмаре у Брадаш; Нешковићи из Бејашице у Грдовац; 1920. Урошевићи и Живанчевићи из Стубла, Павловићи из Блаца и Милановићи из Кртока у Бајчину; Стевићи из Блаца у Баловац; Ђокићи из Трбуња у Брадаш; Милачићи из Трпезе у Горњу Лапашницу; Васиљевићи из Чунгуле у Грдовац (7, 219 — 220); Милошевићи из Микуљана у Горњи Сврачак (43, 183); 1921. Чорбићи из Попове, Вукосављевићи из Љуште и Кркелjićи из Лукова у Доњу Дубницу (7, 219 — 220); Синђелићи из Коњуше и Ђукићи из Драгуше у Главник; Ђокићи из Точана у Доњу Дубницу; Марковићи из Чунгуле у Киселу Бању; Стевићи из Тулара у Лужане; Поповићи из Чучале у Пендуху (42, 123 — 127); Стојковићи из Прокупља у Косово Поље; Вучићи из Куршумлије у Девет Југовића; Степићи из Крчмаре у Ерани Дол; 1922. Кузмановићи и Гајићи у Лашкобару; Милошевићи из Калудре у Бабуш Српски; Младеновићи из Куршумлије у Девет Југовића; Стојковићи из Лазаревца у Загорје (43, 144, 213 и 223); 1923. Михајловићи из Прекадина у Горњу Лапашницу; Весићи и Ристићи из Концеља у Горњи Сивбован; Лекићи из Ђака у Перану (42, 123 — 127); 1924. Јовићи из Врела и Пејовићи из Куршумлије у Бариљево; Вукановићи из Куршумлије у Девет Југовића; Прелевићи из Дегрмена у За-

горје; Врекићи из Куршумлије у Косово Поље (43, 149, 213 и 223); Андријашевићи из Кртока у Бајчину; Ристићи из Прекадина у Горњу Лапашницу; Коцићи из Концеља у Горњи Сибовац; Матићи из Барбатовца у Доњу Дубници; Саловићи из Точана у Доњу Лапашницу; Миљковићи из Трбуња у Ладовац; Богдановићи из Меровца у Перану; Отовићи из Васиљевца у Суржиш; 1925. Савићи и Крсмановићи из Доње Драгуше, Вукановићи из Стубла и Петровићи из Белољина у Бело Поље; Милетићи из Трбуња и Кадовићи из Средњег Статовца у Велику Реку; Аздејковићи и Секулићи из Блаца у Горњи Сибовац (7, 199 — 214); Каличани из Драгуше у Бариљево; Анђелковићи из Грабовнице у Велику Реку; Филиповићи из Куршумлије у Девет Југовића (43, 149 — 163); Лазовићи из Пребрезе Тијанићи из Тачевца, Стевановићи из Лукова, Јовановићи из Белог Поља и Милановићи из Кртока у Добри До; Обрадовићи из Ресинца у Закут; Павићевићи из Трпеза и Милановићи из Сагоњева у Крпимеј; Милановићи из Попове, Симовићи и Гашовићи из Пачарађе, Радојчићи и Степановићи из Лукова, Костићи из Параде и Николићи из Тулара у Пакаштицу (42, 123 — 127); 1926. Мановски из Прокупља у Косово Поље; Дељанин из Куршумлије у Лашкобару (43, 223 — 230); Шћепановићи и Булајићи из Трпезе и Пауновићи из Мердара у Доњу Дубници; 1927. Симовићи из Свињишта у Киселу Бању: Стојићи из Криваје у Лужане; Јовићи из Селове у Велику Реку; 1928. Милетићи из Куршумлије и Јовићи из Ђуревца у Девет Југовића (43, 213 — 223); Гашићи из Лукова у Перену; Стошевићи из Блаца и Краговићи из Зебице у Светље; 1929. Ђуровићи из Мале Косанице у Обранцу (7, 239); Димитријевићи из Алабане у Бериљево; Делевићи из Раче у Бруснику (43, 149—156); 1930. Деснотовићи из Мале Плане и Радојевићи из Мердара у Обранцу; Симовићи из Ђака у Коњушевац; Јевтићи и Милутиновићи из Гргура у Доњу Дубници (7, 196 — 248); 1931. Кондићи из Криваје и Ђорђевићи из Точана у Бариљево (43, 149); 1933. Митровићи из Селишта у Доњу Дубници; 1939. Бошковићи из Трпезе у Ладовац; 1947. Пунишићи из Преветнице у Доњу Дубници; 1948. Ђуровићи из Самокова у Мердаре; 1950. Арсенијевићи из Кртока у Доњу Дубници; Ђурићи из Косанице у Светље; 1952. Биочани из Косанице у Горњу Лапаштицу; 1957. Миленковићи из Раче у Доњу Дубници; 1958. Рашковићи из Дегрмена у Доњу Дубници; 1959. Даничићи из Кртока у Доњу Дубници; Анђелковићи из Васиљевца у Ливадиће; 1960. Каличани и Јевтовићи из Раче и Вукашиновићи из Мачје Стене у Баловац (7, 196 — 248).

Одсељавање Топличана према Косову је настављено, али знатно смањеним интензитетом. Ово се може закључити из претходних података. Управо се ради о одсељавању млађих људи ради запослења или школовања. Тако се из Лазаревца код Блаца одселило око 10 радника у Приштину ради запослења. Овде се ради о одсељавању делова породица. Међу њима су Предраг Митровић, Драган Лабовић, Божидар Радомировић и други. Затим Жарко Булатовић из Раствовнице 1952. на Косово

Поље, Драган Килибарда из Селишта 1958. у Приштину, Михаило Велимировић из Бучинца 1958. у Косовску Митровицу и Душанка Велимировић у Приштину, Милош Николић са Белог Камена 1963. године у Приштину и други. Потребно је истаћи разлику између исељеника пре и после другог светског рата. Исељеници између првог и другог светског рата били су по занимању пољопривредници, а послератни одсељеници су радници и службеници. Први су се везивали за земљу, а други за фабрике и јавне службе. Садашњи ток миграција је тешко установити, јер се ради о исељавању делова породица. Многи од њих формирају породицу на Косову и остају тамо да живе, док један део наставља своје миграирање према Београду и Нишу или се поново враћа у Топлицу.

Кад се ради о емиграцијама топличког становништва, онда се пре свега мисли на одсељавања у Београд, јер је постало правило да свака породица има свог „представника“ у Београду. Приликом теренских истраживања наилазио сам на примере да су се одселиле и читаве породице. Тако Слободан Димитријевић из Иван-Куле има седам сина. Сви живе у Београду у својој породичној згради. Слободан неуморно ради, купује земљу и нада се да ће се они вратити. Он напомиње да је „Ђавоља варош“ близу и, ако се изгради пут, дођи ће до развитка туризма. Драгољуб Димитријевић има дванаесторо деце, од којих осморо живи у Београду. После 1960. године одселиле су се у Београд следеће породице: из Доње Бејашице — Мирослава Нешовића; из Мачковца — Гвоздена, Косте, Радована, Душана, Љубинка и Милана Чарапића, две породице Михајловића, пет породица Миленковића; из Данковића — Милорада Урошевића, Десимира Васића (пет сина), Милосава (четири сина) и Радомира (три сина); из Доње Микуљане — Вучине и Гаја Гашвића; из Богујевца — Боривоја Станојевића и Бранислава Милосављевића; из Доњег Точана — Радомира Филиповића и Драгића и Рада Радовића и Рака Радовановића; из Купинова — Михаила Малевића; из Ђака — Милене и Ратка Видовића; из Раче — Ристе и Ратка Зувића; из Пролома — Вукадина Јиновића и Радивоја Бабића; из Лазаревца — Станислава Миленковића и Мома Јовановића; из Растовнице — Бранка и Душана Булајића, Миодрага, Драгана и Рака Мрвављевића и Николе Гаговића; из Селишта — Божа Килибарде, као и многе друге из осталих насеља Топлице.

Набрајање исељених породица у Београд одвело би нас у крајње детаљисање, што сматрам да није потребно. Анкетирано је више од 200 насеља у Топлицама и регистрована су сва домаћинства која су се иселила у Београд или Ниш. Има исељавања и у друга градска насеља Србије и Југославије, али су она слабог интензитета и појединачна. Нека села као да су се специјализовала за исељавање у Београд.

Табела 5

Број одсељених породица из Топлице после 1960.

Општина	Свега	Београд	%	Ниш	%	Друго место	%
Прокупље	3036	1853	60,04	563	18,24	620	21,72
Куршумлија	2241	1367	61,04	404	18,03	470	20,93
Блаце	1163	829	71,27	159	12,81	175	15,92
Топлица	6440	4049	62,87	1126	17,48	1265	19,65

Са територије општине Прокупље од 1960. године иселило се, према наведеним подацима, који су добијени анкетирањем сеоских насеља у Топлици, 3 036 породица. Од наведеног броја исељених породица, у Београд се иселило 1 853 (60,04%), у Ниш 563 (18,24%) и у неко друго место 620 (21,72%).

Са територије општине Куршумлија, од 2 241 исељених породица одселило се у Београд 1 367 (61,00%), у Ниш 404 (18,03%) и у неко друго место 470 (20,93%).

Са територије општине Блаце, од 1 163 исељене породице 829 (71,27%) иселило се у Београд, 159 (12,81%) у Ниш и у неко друго место 175 (15,92%).

Према овој анкети, из Топлице се одселило после 1960. године 6 440 породица. Од тога се у Београд иселило 4 049 (или 62,87%), у Ниш 1 126 (или 17,48%) и у неко друго место 1 265 (или 19,65%).

У проценту исељених породица са територије општина Прокупље и Куршумлија нема неких битнијих разлика у односу на број и место исељења, док је са општином Блаце другачији случај, јер је за 10% већи број породица одсељених у Београд. За ово треба тражити објашњење у комплексу друштвено-економских фактора, где треба истаћи регионално порекло становништва, разлике и сличности у животу и раду, гравитационом утицају Ниша, што је у вези са територијалном близином и саобраћајном повезаношћу, затим у квалитету плодног тла и других фактора који су посредно или непосредно деловали на миграције становништва.

Овде је потребно истаћи да је квалификациона структура одсељених породица, односно њихових домаћина, различита и да се креће од неквалификованих до факултетски образованих људи и високих интелектуалаца. Може се рећи и то да Београд и Ниш негативно утичу на друштвено-економски развој Топлице (ово је случај и са другим центрима у унутрашњости) због тога што се у ове градове уселењавају најбољи стручњаци који су неопходни њиховој привреди и култури. Такве миграције су мотивисане друштвено-економским и културним факторима. Београд и Ниш, као универзитетски и привредни центри, пружају много боље могућности за живот и рад врхунских стручњака, који се због тога у њих и уселењавају.

Савремене емиграције топличког становништва су и даље интензивне. Очекује се смањење интензитета емиграција јер мла-

дих скоро да више нема у селима Топлице, што се види и из старосне структуре становништва сеоских насеља Топлице и природног прираштаја, који у већини насеља и не постоји.

д) Организовано исељавање Топличана у Ратково 1946. године

После ослобођења наше земље 1945. године, многи наши крајеви и насеља у Војводини остали су без становништва. Немци, који су живели у Војводини и сарађивали са окупатором, бојећи се освете, напустили су нашу земљу. Одлуком нове народне власти њихова имовина је конфискована. Нове мере народне власти (аграрна реформа) биле су на помolu. Оне су економски развластиле кулаке и носиоце капиталистичке организације рада у привреди. Све је ово утицало да се у последњој години рата и 1946. године иселило и оно немачко становништво које се у току рата није компромитовало и могло је са осталим народима Југославије да изграђује нову социјалистичку домовину.

Једно од насеља које је остало без свог становништва био је и Парабућ, данашње Ратково. Добило је ново име (становништво досељено из Топлице) по народном хероју Ратку Павловићу Тилику. Ратково се налази на месту где се многобројне плитке долине сливaju ка истоку, према Јегрички. Поред села пролази железничка пруга Нови Сад — Оџаци — Сомбор и друм који везује Потисје, преко Темерина и Змајева, са Бачом и Подунављем (44, 38). Тако је академик Б. Букуров оценио положај Раткова. Међутим, Ратково је до сада имало мало економске користи што се налазило и налази на тим важним саобраћајницама.

Како је Топлица била једно од најјачих жаришта борбе против окупатора у Србији, а оскудева у обрадивој земљи, донесена је одлука да Парабућ буде ново место у које ће се иселити део њеног становништва. Досељеници су били сиромашни сељаци, и то они који су учествовали у борбама против окупатора и који су сарађивали са партизанима и органима народне власти. Колонизација Раткова је извршена у четири групе: јануара, фебруара, марта и априла 1946. године. Последња група била је углавном састављена од становништва из Јабланице и Црне Траве.

Као што је истакнуто, досељеници су били сиромашни сељаци, и то пре свега они из брдско-планинских села Топлице. Данас у Раткову живе следеће породице из Топлице: Недељковићи, Ђурчићи, Вељковићи, Живковићи, Мијаиловићи, Михаиловићи и Илићи из Мильковице; Радовановићи из Велике Плане; Ђинђићи, Милићи и Трифуновићи из Здравиња; Живковићи из Доње Бреснице; Савићи из Доње Речице; Пековићи са Белог Камена; Раšковићи из Свињишта; Николићи из Горње Бејашице; Копривиће из Растворнице; Павловићи, Томановићи и Тасићи из Бериља; Шошковићи из Пискаља; Крунићи из Јовине Ливаде; Радоњићи из Ђака; Благојевићи и Готовићи из Видоваче; Савићи

и Шуловићи из Вршевца; Радовановићи из Белог Поља; Милановићи, Милојевићи, Аксентијевићи и Јовановићи из Спанца; Петровићи из Марковића; Андријашевићи, Ејелетићи, Божковићи и Комненићи из Превоја; Вукадиновићи и Марковићи из Куршумлијске Бање; Мијаиловићи, Недељковићи и Јовановићи из Мирнице; Тодоровићи из Баћоглаве; Вукашиновићи из Мерђеза; Ђокићи из Лукова; Челићи из Марковца; Лазићи из Чунгуле; Милићи из Кутловаца; Јовановићи и Теодосијевићи из Коњуве; Николићи из Вишесела; Илићи, Андрићи и Поповићи из Претрење; Марковићи из Међухане; Кувељићи и Прелићи из Губетина; Анђелићи из Баботинца; Милошављевићи из Штаве; Шарчевићи из Буколорама; Миленковићи и Дамљановићи из Белољина; Стојковићи из Горње Коњуше; Ракоњци из Трнова Лаза; Танасковићи из Кончића; Лучићи из Дабиновца; Милошевићи из Космаче; Мићевићи из Грабовнице и Тирковићи из Прекопуца.

Према процени Драгића Милановића, данас је око 60% становништва Раткова пореклом из Топлице (ранije било око 80%), око 20% из Босне, 8% из Јабланице и Црне Траве и око 7% староседелаца. Топличани се из Раткова исељавају из два главна разлога: старији због носталгије за родним крајем, а млађи ради посла, школовања и у потрази за бољим условима живота. Многе породице чине могуће да издрже и одоле чежњи за родним крајем — њиховом сиромашном, али јуначком Топлицом — па су се одмах по досељењу почеле враћати. Такве породице су: Мијаиловићи и Недељковићи из Миљковице; Томовићи и Тодоровићи из Велике Плане; Спасићи, Динићи и Слововићи из Здравиња; Јанићијевићи из Доње Бреснице; Живадиновићи, Павловићи, Миладиновићи и Збиљићи из Пребрезе; Андрићи и Јовановићи из Свињишта; Кулићи са Белог Камена; Ђорђевићи из Смрдана; Перићи из Баботинца; Стојановићи из Горње Бејашице; Миладиновићи из Добротића; Поповићи из Растворнице; Симовићи, Спасићи и Вучковићи из Бериља; Вујовићи из Равног Шорта; Благојевићи са Белог Камена, и друге.

Емиграције младих из Раткова у последњих 10 до 15 година знатно су утицале на смањење броја становника, броја деце у школама, радне снаге и слично. Последиће тих исељавања су очите. Ево како је С. Несторовић описао ток и последиће тих емиграција: „Земље оранице овде има као морске пучине, али је на њој све мање орача. У првим годинама после колонизације у Раткову је било око 6 000 становника, а данас, ако је веровати, има их око хиљаду и по мање. Младеж се школује, хвата се градова, у својој или по туђој земљи. Стари бивају све старији и за рад све немоћнији. Земљу им обрађују задруге и да није њих и њених стотину трактора, ова добра земља брзо би постала пустара“ (45).

Ратковчани одржавају родбинске везе са својим рођацима и пријатељима у Топлици. Они се између себе посећују у време празника и увек када се за то укаже прилика. Чест је случај да су се породице два брата раздвојиле, тј. једна је одлазила

у Ратково, а друга оставала у Топлици. Те родбинске везе и пређашњи добри суседски односи су фактори зближавања Топличана и Ратковчана.

У решавању заједничких проблема сеоског становништва Ратково као насеље није скоро ништа учинило до 1970. године. Од тада су отворили модерну основну школу, којој су дали име „Ратко Павловић Ђинђо“. Затим су изградили водовод. Сада уређују и асфалтирају улице, реконструишу електричну мрежу, асфалтирају прилазне путеве, и слично. У Раткову постоји фабрика дутглади „Напредак“, у којој је запослено 70 радника. У току је њена реконструкција и проширење, тако да ће после завршетка ових послова запошљавати 278 радника, а то је знатно повећање броја запослених кад се има у виду да је то сеоско насеље. Тако живе и раде Топличани у Раткову.

б) Топличани на привременом раду у иностранству, са освртом на узроке и структуре исељених

Као и из других неразвијених делова Југославије, осетно је емигрирање активног становништва из Топлице у иностранство. Узроци емиграција су економског карактера, јер већина одлази ради запослења или больших зарада. Међу топличким становништвом влада мишљење да су многи одласци на привремен рад у иностранство неоправдани. Тако Добривоје Илић из Шиљомане, код Блаца, на питање да ли се може живети од пољопривреде у Топлици каже: „Свакако! И то одлично! Али, земља, поред машина, тражи и човека. А људи беже од ње, раде за багателу по градовима. Муче и себе и децу. Одлазе у иностранство да служе туђина. Да су код куће упола радили као што раде у тубини, Топлица би била плоднија од Калифорније“ (46). Овај закључак поменутог пољопривредника је логичан, јер у Топлици има доволјно плодне земље, са које се могу обезбедити приходи за удобан живот. Међу онима који су у томе успели треба поменути пољопривредника Миројлава Бојовића, из Горње Коњуше, који се бави робном производњом у пољопривреди и од средстава добијених од продатих пољопривредних производа уредио је свој пољопривредни посед да може да послужи као огледна пољопривредна станица. Непобитна је чињеница да су у равничарском делу Топлице повољни природни услови за развој ратарства, воћарства и виноградарства, што се не може рећи за њен брдско-планински део.

Одласци из Топлице у иностранство мањег су интезитета него што су одласци из Херцеговине, Босне, Лике и других крајева наше земље, али има примера да су нека насеља и породице за то специјализоване. Из Доње Коњуше, на пример, у Аустрији ради девет вишечланих породица Рома, из Баћоглаве, код Куршумлије, ради у Западној Немачкој три брата Шеића са супругама, три брата Тодоровића (два са супругама), затим још два брата Тодоровића, итд. Из Рељинца, код Прокупља, Костић Иси-

дор има фарму у Аустралији, на којој запошљава своје земљаке. Године 1970. из Житног Потока у Аустралију се одселила шесточлана породица Милана Рашића. Са подручја Житног Потока има исељеника и у Канади.

У односу на укупно активно становништво, 1971. године, са територије општине Прокупље, у иностранству је радило 980 (3,35%); Куршумлије 357 (2,37%) и Блаца 301 (2,61%). Има насеља у Топлицама из којих више од 8% активног становништва ради у иностранству, на пример: Горње Јошанице 67 (12,91%), Качапора 7 (8,04%), Претрешње 26 (9,38%), Баћоглаве 17 (8,58%), Богујевца 8 (9,19%), Крчмаре 16 (8,36%), Мачје Стене 9 (9,45%), Трмке 10 (9,34%), Трпезе 12 (11,52%), Доње Бејашице 4 (10,34%), Доње Коњуше 27 (9,27%), Јабучева 7 (12,96%), Кончића 29 (8,65%), Миљковиће 17 (9,54%), Пестиша 11 (8,14%), Старог Села 7 (12,06%) и Цигола 45 (12,14%). Као што је познато, на рад у иностранство одлазе радници кад су најспособнији за привређивање, те се њихов одлазак негативно одражава, посебно на развој пољопривреде. Има и позитивних ефеката, који се испољавају доношењем девиза, подизањем кућа, водовода, путева и слично.

Из Бабице, Барлова, Дешишке, Доње Микуљане, Жалице, Иван Куле, Игришта, Куршумлијске Бање, Љутове, Магова, Мерћеза, Неваде, Параде, Пачарађе, Перунике, Растелице, Самокова, Селишта код Куршумлије, Тијовца, Трећака, Сварча, Беле Воде, Белог Камена, Богојевца, Видоваче, Гојиновца, Горње Бреснице, Добротића, Ђуровица, Јовине Ливаде, Мрљака, Пасјаче, Прекашнице, Пискаља, Прекопуца, Смрдана и Ђуревца 1971. године није било лица на привременом раду у иностранству. Ако погледамо просторну дистрибуцију ових насеља, видећемо да се углавном налазе у брдско-планинском делу Топлице, па се може извести закључак да на рад у иностранство одлазе претежно из равничарске Топлице, где постоје услови за развој пољопривредне делатности, а из брдско-планинске углавном не, и поред тога што су услови за било коју привредну активност много неповољнији. Значи да је из целе Топлице 1971. године било на привременом раду у иностранству 1 638 (2,77%) активних лица у односу на укупно активно становништво Топлице.

У Прокупљу ради испостава Завода за запошљавање из Ниша. У њеном делокругу су следеће општине: Прокупље, Куршумлији, Блаце, Мерошина и Житарађа. Са овог подручја запослило се 1973. године у иностранству 392 радника, од чега са територије општине Прокупље, Куршумлије и Блаца 329 (84%). Њихова полна структура је скоро изједначена. Највише радника запослено је у иностранству 1973. године са територије општине Прокупља (200), затим Куршумлије (82) и Блаца (47). Од укупног броја запослених радника у иностранству у 1973. години, из општина Прокупље, Куршумлија, Блаце, Мерошина и Житарађа, без икаквих квалификација је 379 (96%), док је КВ и ВКВ радника 13 (4%) (47). Као што видимо, структура запослених у 1973. години је сасвим лоша, из чега произлази закључак да су се у поменутој години у иностранству запошљавали радници без

икаквих квалификација, који нису могли да се запосле у Топлици или у нашој земљи. Ту се управо ради о становницима са села који су били до тада везани за пољопривреду. Од свих радника који су се запослили у иностранству у 1973. години, највише се запослило у СР Немачкој (264), Француској (71), Данској (28), Холандији (24) и Луксембургу 5 (47).

У току 1974. године интензитет запошљавања у иностранству знатно је смањен због економских кретања, која су захватали посебно западну Европу, и то баш оне земље у којима се најчешће запошљавају наши радници. Из тих разлога је дошло до отпуштања страних радника, па међу њима и наших. Због ових друштвено-економских кретања, која су захватила западну Европу у току 1974. године, запослило се са пет поменутих општина у иностранству 49 радника, а међу њима 45 (92%) неквалификованих и 4 (8%) полуквалификованих. Они су запослени у следећим земљама: Француској 22, СР Немачкој 12, Холандији 10, Луксембургу 5 (47). Да наведем и податак да је из читавог нишког региона крајем 1973. године било запослено у иностранству 5 907 радника, од чега без икаквих квалификација 4 348 (73%).

Интензитет запошљавања у иностранству знатно је опао, чиме се повећао притисак на Завод за запошљавање незапослених радника из Топлице. Како је више од 90% запослених радника у иностранству без квалификација, јављају се велике тешкоће за њихово запошљавање по повратку у Топлицу, па ће већина од њих морати да се посвети пољопривредној производњи, мада су и тамо данас потребни квалификовани пољопривредни радници. Може се закључити да је неоправдан одлазак пољопривредника на рад у иностранство, посебно из долине Топлице, јер се модернијим радом у пољопривреди може много боље живети чак и без допунских делатности.

е) Миграције село — град

Прокупље је, због своје полифункционалне улоге коју има у Топлици, најјачи имиграциони центар. Оно је друштвено-економско, саобраћајно, школско и политичко средиште. Са десетак јаких индустријских предузећа, четири средње школе, медицинским центром и још неким институцијама значајним за целу Топлицу, постало је уточиште великог броја досељеника са села. Они су се ту доселили ради запослења, школовања деце или да би остварили боље услове за живот себи и својим породицама. Прокупље је 1961. године имало 13 679 становника и 3 869 домаћинстава, а 1971. 20 049 становника и 5 955 домаћинстава. Индекс пораста становништва од 1961. до 1971. године износио је 146,6, а домаћинстава 153,9, из чега закључујемо да је механички прилив становништва био доста интензиван.

Од укупног броја становника 1971. године на имигранте је отпадало 12 275 (61,01%). Имигранти се углавном директно не усељавају у само језгро града (нема слободног простора) него на

његову периферију или у села која се налазе непосредно поред града. Њихова оријентација је јасна: радити у некој привредној организацији, а бавити се пољопривредом као допунском делатношћу. Да се досељеници уселивају у најближа насеља види се по учешћу имиграната у тим насељима у односу на укупно становништво: у Новој Божурни 47%, Ђуревцу 46%, Доњој Стржави 37,11%, Новом Селу 35,35%, Белој Води 29,55% и Бабином Потоку 29%.

Досељавање у Прокупље је појачано подизањем нових, реконструкцијом и проширењем старих индустријских капацитета, отварањем школа, културних и друштвено-политичких институција, а нарочито после 1958. године, када Прокупље бележи видне успехе у свом друштвено-економском и културном животу. Због овога је више од 50% имиграната досељено после 1961. године. Само ради илустрације, из анкетног материјала наводимо неке имигрантске породице и разврставамо их по времену и месту одаке су се доселиле.

Тако су се са подручја општина Прокупља, Куршумлије и Блаца у град Прокупље, поред осталих, пре 1960. године, доселиле следеће породице. У Ново Насеље: породица Марике Стојковић из Ранкове Реке, Звонимира Стојићића из Кожинца, Слободана Антића из Мађара, Живана Фолића, Љубисава Антонијевића и Бошка Јоксимовића из Југовца, Драгутина Миладиновића из Добротића, Сенадина Милићевића из Куршумлије и многе друге. У насеље Гарин: у истом временском периоду, породица Драгослава и Марка Радојевића дошла је из Бучинца, Анђе Благојевић и Рада Јовановића из Видоваче, Станислава Трајковића из Кожинца, Бранислава Савићевића из Симоновца, Божидара Миладиновића и Младена Булајића из Балчака, Милутина Благојевића са Белог Камена, Милована Каличанића из Доње Коњуше, Башка Миладиновића из Мршља, Миладина Тошића из Музака, Винке Килибарде из Селишта, Веле Вуисић из Раче, Живојина Бандука из Добротића, Радivoја Азањца из Обртинаца, Вукадина Глушца из Јовине Ливаде и друге.

Од 1961. до 1965. године у Ново Насеље доселиле су се следеће породице: Новице Станимировића из Доње Речице, Бранислава Бановића из Дабиновца, Вукосава Милосављевића из Јабучева, Миланка Златановића из Прекадина, Јована Лазића из Рељинца, Милисава Јовановића из Лазаревца, Миланка, Момчила и Јордана Фолића из Југовца, Милутина Крстовића и Милана Аћимовића из Васиљевца, Љубомира Аврамовића из Концела, Десимира Лукића из Плочника, Божидара Раденковића из Средњег Статовца, Велимира Ђокића и Благоја Живковића из Џигола, Стојана Марковића из Микуловца, Милосава Живковића из Блаца, Слободана Стаменковића из Пашића и друге. У насеље Гарин: Ратомира и Вељка Благојевића, Божа Гутовића, Николе Стојановића, Младена Ђорђевића, Петра и Момчила Копривиће, Миломира, Славимира и Велимира Јовановића из Видоваче, Живојина Јовановића из Пестиша, Богомира Ракића из Високе, Вула Средојевића из Мрљака, Стевана Радичевића и

Радоша Јовића из Јабучева, Милоја Ковачевића из Горњег Статовца, Вучине Милошевића из Баца, Вита Антонијевића из Кончеља, Драгутина Антића из Ргаја, Стојана Милошевића из Плочника, Николе Милосављевића из Водица, Анђелка Вучковића из Луковске Бање, Милинка Китановића из Прекадина, Вуја Филиповића из Гласовика, Милорада и Марка Миладиновића из Балчака, Живка Девића из Симоновца, Радосава Ивановића са Белог Камена, Милоша Спасојевића из Горње Бејашице, Зорана Филиповића из Ранкове Реке и многе друге.

У време између 1966. и 1970. године доселиле су се у Ново Насеље следеће породице: Цветана Ристића из Петровца, Прердрага Вельовића из Преветнице, Радојка Николића и Радисава Милошевића из Горње Стржаве, Радисава Радовановића из Драгог Дела, Петројка Вельовића из Раче, Радивоја Миленковића из Бреговине, Томислава Анђелковића из Горњег Сварча, Петра Стојановића из Дединца, Душана Петровића из Товрљана, Богдана Антонијевића из Горњих Точана, Десимира Марковића из Тулара, Радисава Перовића из Куршумлијске Бање и друге.

После 1971. године у Ново Насеље доселиле су се следеће породице: Вукоја и Војислава Димитријевића из Балиновица, Вула Бандука из Добротића, Златана Симића и Петра Јовића из Доње Трнаве и друге. У насеље Гарић: Стојадина Стојиљковића из Житног Потока, Витомира Пешића из Доњег Статовца, Драгана Чупића из Балчака, Слободана Савића из Ргаја, Милана Ђекића из Драгог Дела, Видоја Вукашиновића из Белогоша, Драгана Вукашиновића из Мрљака, Милорада Милосављевића из Водица, Радослава Здравковића из Драгог Дела, Милоја и Стојана Станковића из Гласовика, Светомира Јовановића из Видоваче и друге. Поред досељавања у Гарић и Ново Насеље, интензивна су досељавања и у друга насеља: Драгану, Боровњак, Табак Малу, Буревачки Поток и друге делове града. У центру града подижу се друштвени стамбени објекти, где је такође јако досељавање.

На терену је анкетирано свако сеоско насеље и пребројане су све породице које су се доселиле у Прокупље са подручја општине Прокупље, Куршумлија и Блаце после 1960. године. У Прокупље се из територија поменутих општина доселило следећи број породица по насељима: из Бабиног Потока 8, Баботинца 7, Баца 2, Бајчине 6, Балчака 11, Белог Камена 8, Белогоша 3, Бељољина 32, Бериља 3, Бресничића 30, Бучинца 6, Буколорама 1, Булатовца 14, Љуковца 15, Добротића 5, Доње Бејашице 1, Доње Бреснице 5, Доње Коњуше 5, Доње Речице 27, Доње Стржаве 1, Доње Топонице 3, Доње Трнаве 20, Дреновца 7, Ђуревца 2, Ђушице 5, Џигольја 6, Гојиновца 6, Горње Бејашице 2, Горње Бреснице 5, Горње Коњуше 17, Горње Речице 15, Горње Стржане 21, Горње Топонице 2, Горње Трнаве 22, Губетина 1, Јовине Ливаде 8, Југовића 35, Калудре 2, Кончића 20, Кончеља 8, Крњег Града 7, Мађара 20, Мале Плане 80, Меровића 35, Микуловца 3, Мильковиће 2, Мршља 6, Пасјаче 20, Пашинића 10, Пискала 5, Плочника 20, Поточића 14, Прекадина 15, Прекашнице 6, Прекопуца 15, Раствовнице 11, Рељинића 15, Ресинића 15, Селишта 7, Смрдана 6,

Шипшмановца 6, Тулара 6, Велике Плане 60, Виче 8, Видоваче 17, Здравиња 10 и са подручја Житног Потока и Крушевице 67.

Са подручја општине Куршумлија: из Барлова 5, Богујевица 1, Дабиновца 5, Данковића 6, Дешишке 1, Доњих Точана 5, Ђака 4, Горњих Точана 4, Грабовнице 1, Иван Куле 3, Кртока 3, Кулгинова 2, Куршумлијске Бање 5, Јуве 3, Мачковица 10, Новог Села 4, Орловца 1, Пепељевица 6, Пљакова 1, Преветнице 2, Пролома 1, Раче 5, Рудара 5, Самокова 2, Свињишта 1, Шатре 10, Штаве 1, Тачевица 15, Трмке 10, Великих Пупаваца 3, Врела 5, Вршевица 3, Вукојевица 15, Зебице 4, Жучка 1 и Мердара 2.

Са подручја општине Блаце: из Алабане 2, Чунтуле 2, Доње Драгуше 4, Доње Јошанице 1, Доњег Сварча 5, Горње Драгуше 10, Горње Јошанице 3, Горњег Сварча 5, Качалора 4, Кашевара 10, Криваје 6, Лазаревица 12, Мале Драгуше 5, Међухане 1, Попове 3, Претрешње 3, Придворице 3, Сибнице 3, Суваје 2, Сувог Дола 20 и Шиљемане 4.

Према поменутој анкети, у Прокупље се после 1960. године доселило 1 137 породица. Од тога са подручја општине Прокупље 858 (75,46%), Куршумлије 171 (15,04%) и Блаца 108 (9,50%). Из ових података видимо да је велико учешће међу досељеницима са територије општина Куршумлије и Блаца, што потврђује ранiju констатацију да је Прокупље имиграциони центар Топлице. Одсељавања са подручја општине Прокупље у Куршумлију и Блаце су незнатна и појединачна. Број исељених из неког села зависио је од комплекса друштвено-економских фактора, али су родбинске и личне везе првих одсељеника и оних који су остали у селу имале веома јак утицај.

Табела 6

Имигранти градских насеља у Топлици по типу насеља из којих су се доселили

	Све становника	Имиграната	Сеоског	Мешовитог	Градског
Прокупље	20 104 %	12 275 61,01	8 261 67,29	730 5,94	3 284 26,77
Куршумлија	7 185 %	5 255 73,14	4 168 79,21	224 4,28	863 16,51
Блаце	3 373 %	1 990 59,00	1 652 84,02	68 3,35	270 12,63
С в е г а	30 692 %	19 520 63,57	14 081 72,08	1 022 5,24	4 417 22,68

Досељеници су углавном са села. Из табеле 6 видимо да од 12 275 имиграната у Прокупљу, 8 261 (67,29%) долази са села, 3 284 (26,77%) из града и 730 (5,94%) из насеља мешовитог типа. Овде запажамо да су бројни досељеници из града, што посебно долази до изражaja кад те податке упоредимо са Куршумлијом (16,51%) и Блацем (12,63%). То су досељеници углавном из Кур-

шумлије и Блаца, који су се доселили непосредно после 1946. године или у време индустрјализације Прокупља. Потребно је имати у виду да је од укупног броја имиграната у град Прокупље досељено са подручја општине Прокупље 4 812 (или 39,26%), из других општина у Србији 6 694 (или 54,53%) и из других република 653 (или 6,27%). Ови подаци јасно говоре о томе какву улогу има Прокупље у овом делу Србије.

Табела 7

*Имигранти градских насеља и Топлица по времену досељења,
према попису 1971. године*

Година досељења	Прокупље	Куршумлија	Блаце	Укупно
Свега имиграната	12 275 % 61,01	5 255 73,17	1 990 59,00	19 520 63,57
Пре 1940.	609 % 4,96	136 2,58	162 8,14	907 4,64
1941 — 1945.	467 % 3,80	104 1,97	27 1,35	598 3,06
1946 — 1952.	1 237 % 10,08	316 6,01	143 7,15	1 696 8,69
1953 — 1960.	3 436 % 28,00	1 039 19,77	485 24,37	4 960 25,41
1961 — 1965.	3 306 % 26,93	1 832 34,86	519 26,08	5 657 29,00
1966 — 1969.	2 203 % 17,94	1 267 24,15	414 20,80	3 884 19,20
1970 — 1971.	851 % 6,93	516 9,81	169 8,56	1 536 7,86
Непознато	166 % 1,36	45 0,85	71 3,55	282 1,44
100%	100,00	100,00	100,00	100,00

Интензитет усевања сеоског становништва у Прокупље зависио је од комплекса друштвено-економских фактора. Што се Прокупље јаче развијало у друштвено-економском погледу, то је постајало све привлачније за сеоско становништво Топлице, било да је оно школовано или нешколовано. Од привредног и друштвеног развитка града Прокупља зависио је интензитет усевања. Усевања пре 1945. године нису била интензивна, јер је Прокупље било мала варошица, у којој се живот није много разликовао од онога у селима у Топлицама. Интензивнија усевања отпочела су после 1958., а нарочито после 1960. године. За ово разлоги леже у његовом привредном и културном разитку, чије су преломне тачке биле између 1958. и 1962. године. Из табеле 7 се види да од укупног броја имиграната у Прокупљу на досељенике после 1961. године отпада 51,80%, што чини више од половине, мада је временски период релативно кратак у односу на претходни. Ако упоредимо ове податке са подацима за Куршумлију (68,82%) или Блаце (55,44%), може се констатовати

да се оно нешто раније почело свестрано развијати и прерастати у прави град, са свим компонентама које му омогућавају егзистенцију.

Ради истраживања и проучавања миграција село — град, анкетирано је 395 домаћинстава, од чега у Прокупљу 258, у Куршумлији 98 и Глацу 39. Анкетирана домаћинства су разврстана према времену и мотиву досељења, школској спреми домаћина, решености стамбених потреба и поседовању дозволе за изградњу куће. У Прокупљу је анкетирање извршено у Новом Насељу и Гарићу. У Гарићу је анкета спроведена у улицама Пасјачкој и Болничком потоку. Оне су периферне у односу на насеље, па су због тога и интересантне. У њима је најинтензивнија изградња стамбених објеката и досељавање. Ново Насеље се налази на улазу у Прокупље, из Мерошине. Оба ова насеља примају становништво из различитих региона Топлице: Гарић из села смештених на падинама Пасјаче, Видоваче и са подручја Житног Потока, а Ново Насеље из равничарског дела Топличке котлине и Добрича.

Табела 8

*Анкетирана домаћинства градских насеља у Топлици
по времену досељења*

Свега	Пре 1960.		1961 — 1965.		1966 — 1970.		После 1971.		
	свега	%	свега	%	свега	%	свега	%	
Прокупље	258	59	22,92	100	38,76	63	24,41	36	13,91
Ново Насеље	130	22	16,92	55	42,30	36	27,69	17	13,09
Гарић	128	37	28,89	45	35,15	27	21,09	19	14,87
Куршумлија	98	22	22,45	44	44,90	20	20,41	12	12,24
Глаце	39	15	38,48	5	12,82	11	28,20	8	20,50
Свега:	395	96	24,30	149	37,76	94	23,79	56	14,15

У табели 8 домаћинства су разврстана по времену досељења. Како је Гарић као насеље формирало раније него Ново Насеље, то се између њих јављају извесне разлике у времену досељавања. Тако се пре 1960. године од 128 анкетираних домаћинстава досељило у Гарић 59 (28,89%), а у Ново Насеље од 130 дошло је 22 (16,92%). Насеље Гарић је вероватно настало после ослобођења Топлице од Турака 1878. године, и то насељавањем српског становништва из ослобођених крајева (15, 25), а Ново Насеље после 1960. године. Нешто интензивније досељавање је у Новом Насељу и у време од 1961. до 1965. године, јер се у њега уселило више за 7,15%. Од 1966. до 1970. године у Ново Насеље се уселило 36 (27,69%), а у Гарић 27 (21,09%) од укупног броја анкетираних

домаћинства. У периоду после 1971. године Ново Насеље и Гарич се битније не разликују по броју досељеника него су приближни: у Гаричу 19 (14,87%) и Новом Насељу 17 (13,09%) од броја анкетираних домаћинства.

Од укупног броја анкетираних домаћинства у Прокупљу, пре 1960. године досељено је 59 (22,92%), а после 236 (77,08%), из чега закључујемо да су насеља млада по постанку и да је њихово формирање повезано са подизањем прокупачке индустрије.

Све одговоре, добијене на питање „Због чега сте се доселили у град?“ можемо сврстати у следеће групе: због запослења (посла), школовања деце, бољих услова за живот које пружа град и остали разлози.

Табела 9

*Анкетирана домаћинства градских насеља у Топлици
према узроку досељавања*

	Свега	Због посла	Школовање деце		Бољег живота у граду		Остали разлози		
Прокупље	258	169	65,50	48	18,60	25	9,69	16	6,21
Куршумлија	98	72	73,46	4	4,08	4	4,08	18	18,38
Блаце	39	25	64,10	3	7,69	3	7,69	8	20,52
Свега:	395	266	67,34	55	13,92	32	8,10	42	10,64

Из табеле 9 видимо да је од укупног броја анкетираних домаћинства, 169 (65,50%) изјавило да се доселило због посла, због школовања деце 48 (18,60%), због бољих услова за живот које пружа град 25 (9,69%) и из осталих разлога 16 (или 6,21%). Из ових података се уочава да је запошљавање основни мотив досељавања, а да на друго место долази школовање деце. Ово су веома крупни разлози друштвено-економског карактера. Становници села брдског дела Топлице не могу обезбедити себи средстава са пољопривредног поседа, па су оријентисани на досељавање у градове и тражење посла, без обзира на то што се углавном ради о неквалификованим радницима. Основна дужност родитеља — школовање деце, у Топлици се још јаче испољава, јер су родитељи свесни да њихово дете, уколико остане у селу, нема услове за удобан живот и поред напорног рада. Ова констатација се односи само на села брдског дела Топлице, мада је исељавање јако и из њеног равничарског дела, где постоје добри услови за развој пољопривреде. Некако је у последње време постало модерно радити у индустрији као да је то рад на вишем нивоу од оног у пољопривреди.

Табела 10

Анкетирана домаћинства према школској спреми домаћина

	Прокупље	Куршумлија	Блаце	Свега
Свега анкетираних домаћина	258	98	39	395
Без школске спреме	113	20	10	143
%	43,80	20,40	25,68	36,23
Са основном школом	70	24	4	98
%	27,15	25,51	10,25	24,81
Са школом за КВ раднике	18	22	6	46
%	6,97	22,45	15,38	11,64
Средња школа	45	26	9	80
%	18,76	25,52	23,07	20,24
Школа за ВКВ раднике	5	2	1	8
%	1,92	2,04	2,56	2,02
Виша школа	4	—	4	8
%	1,54	—	10,25	2,02
Факултет	1	—	1	2
%	0,38	—	2,56	0,50
Непознато	2	4	4	10
%	0,48	0,48	10,25	2,54
100%	100,00	100,00	100,00	100,00

Из табеле 10 видимо да огромна већина досељеника нема средње и високо образовање, што ствара веома тешке услове органима СО Прокупље, друштвено-политичким организацијама и другим институцијама које се баве решавањем ових проблема. Тако, од 258 анкетираних домаћина, 113 (43,80%) нема завршену основну школу, 70 (27,15%) је са основном школом, 18 (6,97%) са школом за квалификоване раднике, 45 (18,76%) са средњом школском спремом 5 (1,92%) завршило је школу за ВКВ раднике, 4 (1,54%) има вишу школу, 1 (0,38%) са факултетом и 2 (0,48%) са непознатим школским квалификацијама. Као што видимо из података, око 71% досељеника је без основне школске спреме или са основном школом. Није тешко закључити какве су последице: незапосленост, неприлагођавање новој средини, преоптерећеност школа, лоши животни услови и уопште проблеми укључивања у норме градског живота.

После овог детаљног прегледа усељавања становништва Топлице у Прокупље, може се закључити да ће интензитет и даље бити јæk, јер се у Прокупљу после подизања индустријских капацитета срећају многи недостаци у терцијарним делатностима, па предстоје нове могућности за отварање нових радних места и за запошљавање, тако да ће механички прилив становништва и даље бити интензиван, мада не као у периоду између 1960. и 1965. године.

Куршумлија је други град у Топлици по броју становника. У односу на број становника у општини (31 672), она је јако имиграционо средиште. Од 7 185 становника, на имигранте је 1971. године отпадало 5 255 (73,14%). Разлоге за ово треба тражити у подизању индустрије после 1961. године, као и у великој оску-

дици обрадивог земљишта у њеним сеоским насељима. Обилазећи села: Зебицу, Ђаке, Иван Кулу, Свињиште, Луково, Мерђез, Космачу и друга, закључио сам да је то становништво из чисто економских разлога присилено на исељавање. У многим селима скоро да не постоје ни минимални услови за живот. Поред тога што немају плодног тла, путева и електричне енергије, куће су слабог квалитета и у њима нема основних услова за становање. У овим селима постоје потенцијалне могућности за развој шумарства и сточарства. За формирање ових делатности још увек нема услова, јер су се млади иселили, па недостаје радне снаге. У овим и осталим разлозима треба тражити узроке веома јаких усељавања сеоског становништва у Куршумлију.

Осим у Куршумлији и њеним новим насељима, досељеници се насељавају у сеоским насељима која се налазе у непосредној близини града. Ово се може закључити и из учешћа имиграната у односу на укупно становништво тих села: у Марковићу 58,23%, Мачковицу 47,70%, Самокову 45,36%, Баћглави 39,74%, Пепельевицу 37,42%, Горњој Микуљани 35,37%, Кастрату и Крчмару 30%, итд. Досељеници из ових насеља углавном су радници у индустриским предузећима.

Пре 1960. године доселиле су се следеће породице у Куршумлију: Павла Лешњака из Пребрезе, Мирослава Лучића и Томислава Зечевића из Дабиновца, Драгомира Максимовића из Шатре, Марије Илић из Новог Села, Александра Милићевића из Доње Коњуше, Мијаила Мијаиловића из Дубраве и друге.

Између 1961. и 1965. године: породице Небојше Спасића и Родољуба Вукајловића из Белољина, Чедомира Јевтића из Барлова, Бранислава Лучића из Дабиновца, Десимира Цвејића из Новог Села, Јездимира Јовановића из Врела, Момчила и Радислава Шћепановића из Мачје Стене, Богосава Симића из Дубраве, Радивоја Радовића из Бресничића, Ранка Видојевића из Кастрата, Радована Новаковића из Дединца, Стојимена Антића из Блаца, Слава Симића из Мирнице и многе друге.

Између 1965. и 1970. године доселиле су се следеће породице: Стражимира и Буда Миленковића из Кастрата, Милорада Илића из Новог Села, Александра Миленковића и Гавријана Радосављевића из Мирнице, Сима Марића из Раче, Видоја Ристића из Шатре, Вукосава Јовановића из Врела, Тома Тодоровића из Горњих Точана, Богомира Обрадовића из Вишесела и друге, а после 1970. године: Арсена Димића из Белог Поља, Милутина Вашића из Данковића, Радивоја Костића из Спанца, Ненада Богосављевића из Доње Коњуше, Павла Павловића из Сувог Дола и друге.

О интензитету досељавања из поједињих села може се закључити из броја досељених породица у Куршумлију после 1960. године: из Бабице 10, Барлова 6, Белог Поља 7, Богујевца 3, Дабиновца 7, Данковића 10, Дешићке 3, Доње Микуљане 5, Доњих Точана 10, Ђака 5, Горњих Точана 2, Грабовнице 6, Игришта 6, Крчмаре 10, Иван Куле 6, Кртока 5, Купинова 3, Куршумлијске Бање 10, Кутлова 3, Лукова 5, Љуште 4, Љутове 4, Мачковица 20,

Магова 5, Мале Косанице 1, Механе 4, Мерћеза 3, Мирнице 15, Мрча 4, Неваде 3, Новог Села 7, Пачарађе 6, Параде 3, Паваштице 4, Пепельјевца 26, Пљакова 5, Преветнице 2, Пролома 2, Раче 10, Растелице 2, Равног Шорта 4, Рудара 12, Сагоњева 30, Самокова 5, Селове 4, Сеоца 1, Свињишта 8, Шатре 20, Штаве 5, Тачевца 8, Тијовца 1, Трећака 3, Трмке 10, Великих Пупаваца 6, Влахиће 10, Вршевца 6, Врела 2, Вукојевца 10, Зебице 1, Жалице 6, Жегрове 10, Високе 5, Васиљевца 7, Трпезе 2, Трна 4, Тмаве 18, Спанца 12, Секираче 4, Прекорађе 6, Перунike 10, Мердара 4, Матарове 3, Маричића 9, Мачје Стене 6, Космаче 8, Коњуве 11, Кастрата 6, Горње Микуљане 14, Дубраве 5, Доброг Дола 7, Дегрмана 4 и Дединца 8. Према евиденцији коју сам навео, у Куршумлију се после 1960. године доселило око 318 породица. То је импозантан број када се зна да је Куршумлија 1961. године имала 3 391 становника и 968 домаћинстава, а 1971. године 7 181 становника и 2 069 домаћинстава. Индекс повећања становништва 1961 — 1971. године износио је 211,8, а домаћинстава 213,7. Досељавања у Куршумлију су доста бројна и са Косова, посебно после 1960. године.

Из табеле 6 видимо да је од 5 255 имиграната 4 168 (79,21%) са села, 863 (16,51%) из града и 224 (4,28%) из насеља мешовитог типа. Од укупног броја имиграната 3 315 (63,08%) је са територије општине Куршумлија, 1 792 (24,10%) из других општина Србије и 130 (2,82%) из других република. Велико је учешће имиграната из других општина у Србији, поред осталог, и због досељавања са Косова.

У табели 7 имигранти су разврстани по времену досељења. Карактеристично је и за Куршумлију да је усељавање било најинтензивније после 1960. године из истих разлога које сам навео за Прокупље. Интензитет усељавања у Куршумлију после 1960. године био је јачи него интензитет усељавања у Прокупље, јер се у том периоду од укупног броја имиграната уселило 68,82%, а за исто време у Прокупље — 51,80%. Ову констатацију потврђују и подаци из табеле 8, у коју су сврстани имигранти анкетираних домаћинстава по времену досељавања. Тако се од укупног броја анкетираних домаћинстава (98) после 1960. године доселило 78 (77,55%). Из табеле 9 видимо да је од укупног броја досељених домаћинстава дошло због посла 72 (73,46%), због школовања деце 4 (4,08%), због бољих услова за живот које пружа град 4 (4,08%) и због осталих разлога 18 (18,38%).

Из табеле 10 видимо да је квалификациона структура домаћина досељених породица повољнија него у Прокупљу. Тако се са завршеном основном школом и без основне школе уселило у Куршумлију 44 (45,91%) домаћина, а у Прокупље 183 (70,93%), али је међу досељеницима ове категорије у Куршумлији 20,40% без основне школе, а у Прокупљу 43,80%. Од укупног броја анкетираних, са школом за квалификоване раднике у Куршумлију је усвојено 22 (22,45%), а у Прокупље 18 (6,97%). Разлике се јављају и када је у питању средња школска спрема. Нешто повољнија квалификациона структура домаћина имиграционих дома-

ћинстава у Куршумлији, у односу на Прокупље, јавља се због тога што се Куршумилја почела нешто касније развијати у индустријском погледу, па су биле акумулиране извесне резерве квалификованих радника и средњошколаца.

Интензитет усељавања у Куршумлију је и даље јак, и то из претходно изнетих разлога. Процес индустрисације и развоја осталих делатности такође је интензиван. Последица тога су до ста видне и испољавају се у дивљој градњи, слабој снабдевености грађана комуналним и другим услугама које су неопходне град ском становништву. Неблаговремено решавање ових проблема лежи у објективним разлозима, јер нема материјалних средстава.

Блаце је треће насеље у Топлици по броју становника и до маћинства. Оно је 1961. године имало 2 564 становника и 692 домаћинства. Године 1971. имало је 3 373 становника и 1 069 домаћинства. Индекс пораста становништва од 1961. до 1971. године износио је 131,2, а домаћинства 154,5, из чега видимо да је механички прилив становништва био доста интензиван. Од 3 373 (1971.) становника, на имигранте је отпадало 1 990 (59,00%), што је нешто мање од Прокупља, а знатно мање од Куршумлије. Са територије општине Блаце доселило се 1 216 (61,10%), из других општина у Србији 737 (37,03%) и из других република 36 (1,87%). Блаце је на почетку урбанизације, те има доволно простора за приватну и друштвену изградњу стамбених објеката. Већи прилив досељеника од осталих села имају она која се налазе у његовој непосредној близини. Тако је учешће имиграната у тим насељима у односу на укупно становништво следеће: у Стублу 43%, Трбуњу 35,30%, Међуханама 34,25%, Врбовцу 29,78% и Сували 28,75%. Интензитет усељавања везан је за привредни и друштвено-економски, као и културни развој града.

Тако су се пре 1960. године доселиле следеће породице у Блаце: Драгослава Вељковића и Радована Грујића из Сувог Дола, Драгоја Кнежевића из Трбуња, Душана Гавриловића из Кајудре, Огњана Стојчића из Прекадина, Миладина Гајовића из Велике Плане, Живојина Вукашиновића из Алабане, Добријова Аврамовића из Белоњина и друге.

Од 1961. до 1965. године: породице Драгијане Милутиновић из Попове, Борике Ђорђевић из Трбуња, Миливоја Вучетића из Цепнице и друге. Од 1966. до 1970. године: Слободана Милановића из Гругра, Десимира Тодоровића и Радоша из Кашевара, Руже Кричак из Чучала, Радича Богдановића из Кутловца, Бранка Недељковића из Барбатовца, Слободана Миладиновића из Пребрзезе, Вукомана Лукића из Трбуња, Милосава Милосављевића из Мале Драгаше; а после 1971. године: Славимира Мандића из Алабане, Момчила Џакића из Мале Плане, Живојина Стевића из Чучала, Димитрија Ружића и Стојка Костића из Куршумлије, Милована Ристића из Музача, Рада Илића из Претрешње, Милана Стојковића из Дрешнице и многе друге.

Из сеоских насеља општине Блаце после 1960. године доселио се следећи број породица по насељима: из Алабане 6, Барбатовца 16, Брежана 3, Чучала 5, Чунгуле 20, Доње Драгу-

ше 7, Доње Јошанице 15, Доње Рашице 8, Доњег Сварча 3, Цепнице 11, Горње Драгуше 7, Горње Јошанице 7, Гргура 13, Горњег Сварча 5, Качалора 9, Кашевара 8, Криваје 8, Кутловца 7, Лазаревца 4, Мале Драгуше 2, Међувхане 19, Музака 10, Попове 12, Пребрезе 10, Претежана 7, Претешње 17, Придворице 10, Рашице 9, Сибнице 20, Стубла 3, Суваје 11, Сувог Дола 13, Шиљомане 11, Трбуња 14, Вишесела 4 и Врбовца 8.

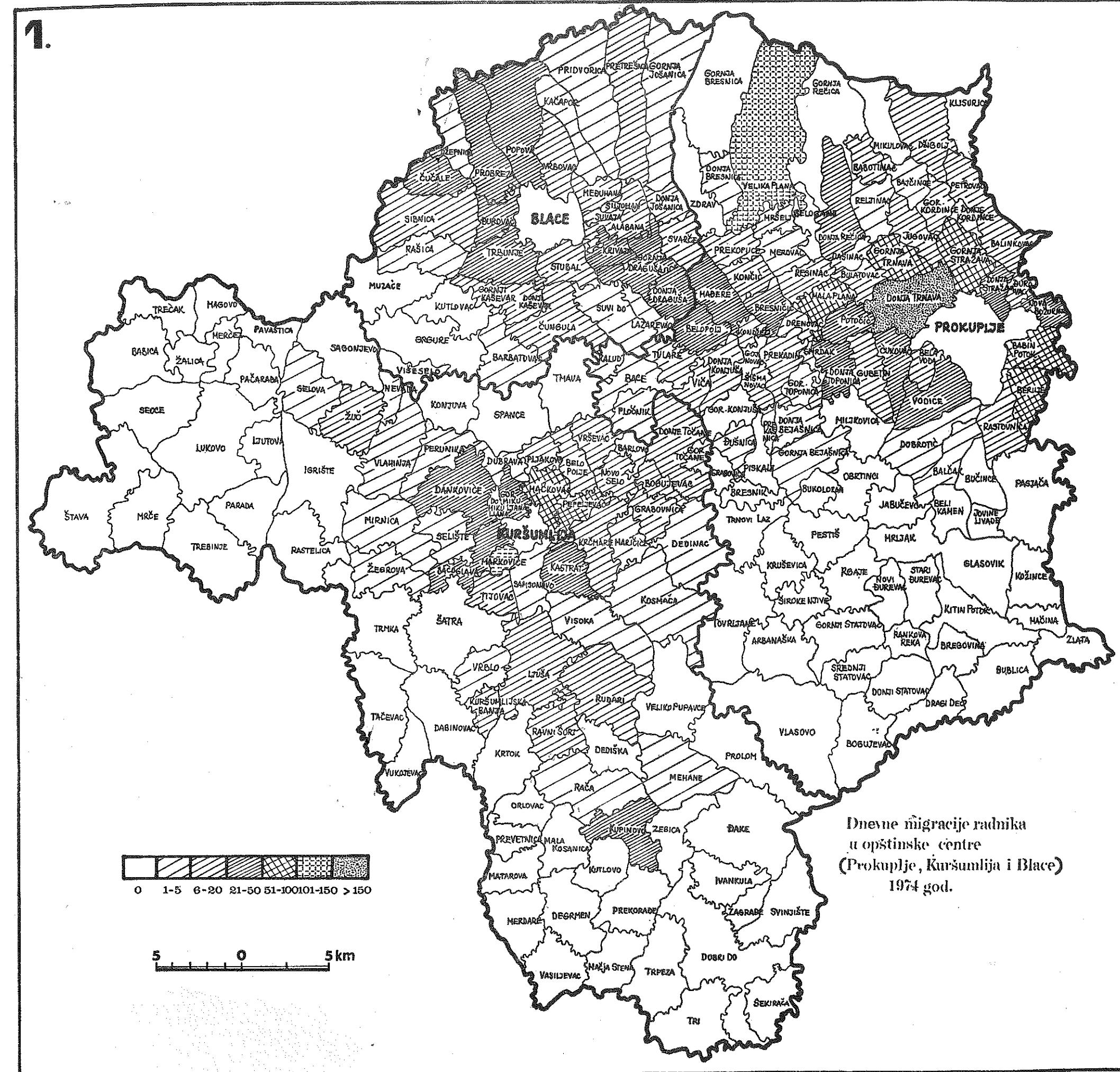
Из табеле 6 видимо да се у Блаце досељава углавном сеоско становништво, јер од укупног броја имиграната има 1 652 (84,02%) досељеника са села, из града 270 (12,63%) и мешовитих насеља 68 (3,35%). Процент досељеника са села знатно је већи него у Прокупљу и Куршумлији због тога што тек добија форму града и што се у његовој близини налази Копаоник, чије становништво нема основних услова за живот, него је принуђено да се исељава. Становништво у Блацу већином је пореклом са Копаоника. Из истих разлога је јак процент имиграната из других општина (37,03%).

Интензитет уселењавања у Блаце је у вези са његовим привредним развитком, јер се 55,44% имиграната доселило после 1961. године, а то је време интензивног друштвено-економског просперитета овог насеља. Да Блаце још није довољно урбанизовано види се из табеле 8, јер се од 39 анкетираних домаћинстава 38,48% доселило пре 1961. године, а то је време кад је Блаце имало пољопривредни карактер, јер се 50% становништва бавило пољопривредом. Анкетирана домаћинства разврстана су по мотиву досељавања. Тако се због запослења (табела 9) доселило 25 (64,10%), због школовања деце 3 (7,69%) и због осталих разлога 8 (20,52%). Запажа се велики удео оних који су се доселили из осталих разлога, а то су углавном имигранти који су се доселили пре 1961. године, када је Блаце имало сеоски карактер. Начин живота и рада његовог становништва био је сличан као у већем сеоском насељу које је неки мањи међусеоски центар. У табели 10 разврстана су анкетирана домаћинства према школској спреми домаћина. Без завршене основне школе доселило се 10 (25,68%), са основном школом 4 (10,25%), са школом за квалификоване раднике 6 (15,38%), са средњом школом 9 (23,07%), са школом за висококвалификоване раднике 1 (2,56%), са вишом школом 4 (10,25%), са факултетом 1 (2,56%) и са непознатом школском спремом 4 (10,25%). Ако упоредимо податке са подацима за Прокупље и Куршумлију, уочавају се неке разлике. Тако се у Блаце доселило са завршеном основном школом и без основне школе 14 (35,93%), у Прокупље 70,93% и Куршумлију 45,91%. Такође се може запазити и разлика у досељавању имиграната са вишом школском спремом и факултетом, јер Блаце знатно предњачи. Разлози су у томе што је Блаце мало, па се не издвајају периферија и центар, а Прокупље и Куршумлија су знатно већа насеља, па се досељеници са вишом школом и факултетом, као материјално имућнији, насељавају у средишње делове града а не на периферији, где је вршено анкетирање.

це 15, Доње Рашице 8, Доњег Сварча 3, Цеп-
туше 7, Горње Јошанице 7, Гргура 13, Горњег
9, Кашевара 8, Криваје 8, Кутловца 7, Лаг-
аџаше 2, Међухане 19, Музача 10, Попове 12,
кане 7, Претрешње 17, Придворице 10, Раши-
тубла 3, Суваже 11, Сувог Дола 13, Шиљомане
есела 4 и Врбовца 8.

Имимо да се у Блаце досељава углавном сео-
јер од укупног броја имиграната има 1 652
са села, из града 270 (12,63%) и мешовитих
Процент досељеника са села знатно је већи
Куршумлији због тога што тек добија фор-
његовој близини налази Копаоник, чије ста-
новних услова за живот, него је принуђено
становништво у Блацу већином је пореклом са
к разлога је јак процент имиграната из дру-
(1).

љавања у Блаце је у вези са његовим при-
јер се 55,44% имиграната доселило после
е време интензивног друштвено-економског
асеља. Да Блаце још није доволно урбани-
забеле 8, јер се од 39 анкетираних домаћин-
ства пре 1961. године, а то је време кад је Бла-
дни карактер, јер се 50% становништва ба-
Анкетирана домаћинства разврстана су по
Тако се због запослења (табела 9) доселило
оловања деце 3 (7,69%) и због осталих раз-
ажа се велики удео оних који су се досе-
југа, а то су углавном имигранти који су се
дине, када је Блаце имало сеоски карактер.
а његовог становништва био је сличан као
ју које је неки мањи међусеоски центар. У
су анкетирана домаћинства према школ-
и. Без завршене основне школе доселило се
ном школом 4 (10,25%), са школом за ква-
6 (15,38%), са средњом школом 9 (23,07%),
квалификоване раднике 1 (2,56%), са ви-
(%), са факултетом 1 (2,56%) и са непозна-
м 4 (10,25%). Ако упоредимо податке са по-
и Куршумлију, уочавају се неке разлике.
лило са завршеној основном школом и без
93%), у Прокупље 70,93% и Куршумлију
ке запазити и разлика у досељавању ими-
олском спремом и факултетом, јер Блаце
изи су у томе што је Блаце мало, па се не
и центар, а Прокупље и Куршумлија су
а се досељеници са вишом школом и фа-
јално имућнији, насељавају у средишње
периферији, где је вршено анкетирање.

Из табеле 6 видимо да је од укупног броја (30 692) градског становништва 19 520 (63,57%) имиграната. Од укупног броја имиграната, 72,08% је пореклом са села. Топлица је нешто каснила у свом друштвено-економском развитку. Подизање индустрије у њеним градовима после 1960. године условило је интензивно усељавање сеоског становништва. Тако се после 1961. године доселило 56,76% имиграната (табела 7). И резултати анкетирања нас на то упућују, јер је од 395 анкетираних домаћинстава досељено после 1961. године 299 (75,70%) (табела 8). Од укупног броја анкетираних домаћинстава, ради посла је дошло 266 (67,34%) (табела 9). Како су то досељеници са села, они су у великој мери без школских квалификација. Тако је од укупног броја анкетираних домаћина без завршене основне школе и са основном школом 241 (61,24%), са школом за КВ и ВКВ раднике 54 (13,66%), са средњом школском спремом 80 (20,24%), са вишом школом и факултетом 10 (2,52%) и са непознатим школским квалификацијама 10 (2,52%) (табела 10). Као што се види из наведених података, школска спрема домаћина имиграната није задовољавајућа, јер је више од 60% без стручних квалификација. Последице није тешко предвидети: тешкоће у запошљавању, прилагођавању новом начину живота у урбаној средини, смањена способност на радном месту и неиспуњавање радних обавеза, неуклапање у нове технолошке процесе производње, и слично.

Такође се може констатовати да ће миграције село — град у Топлици и даље бити интензивне, али не као у време подизања индустрије у градовима, јер више нема вишке младог становништва на селу, а ни отварања већег броја радних места у производним капацитетима Топлице. Потребно је овом приликом истаћи доминантну улогу Прокупља у овом погледу. Оно се све интензивније развија и сваким даном постаје све урбанизованија градска средина, мада и Куршумлија и Блаце, и поред великих материјалних тешкоћа, бележе све крупније резултате у свом развитку.

ж) Дневне миграције радне снаге

Једно од значајних питања у проучавању социо-економских и демографских карактеристика радника, поред осталих, јесте и дневна миграција, јер се као последица ових кретања јавља читав низ проблема на релацији село — град и на радном месту, а који су непосредно или посредно везани за њихове радне резултате и уопште за живот. Радници мигранти су они чије је место сталног боравка (стан) знатније удаљено од радног места. Мигранти су дневни и недељни, што је у вези са удаљеном и саобраћајном повезаном штуком. Они се, углавном, поред основног занимања на радном месту, баве и допунским делатностима, највише пољопривредом и занатством. Радници мигранти су знатно више физички исцрпљени од осталих. Исцрпљеност је последица оптерећења на радном месту, затим путовања, рада на пољо-

привредном поседу или у занатској радњи, и друго. За такве раднике (њихову огромну већину) годишњи одмор представља време најинтензивнијег рада. Тако од 1 284 анкетирана радника у индустрији и рударству општине Прокупље, 125 (9,73%) поседује земљишни посед, у трговини од 126, посед има 14 (11,11%), у занатству и угоститељству од 291, посед има 50 (17,18%), грађевинарству од 141, посед има 35 (23,40%) (15, 74). Иста анкета је показала да од 2 725 анкетираних радника, 954 (36,47%) имају плац или земљишни посед. Осим ових проблема, тешкоће се јављају при организацијама радних смена у предузећима, јер су ови радници неспособни за ноћни рад, како због преморености, тако и због угрожености здравља. Ако би се извршила анализа учинка радника миграната и упоредила са учинком оних који нису мигранти, дошло би се до закључка да је њихов учинак мањи, без обзира на то што раде под истим радним условима. Ово је један од главних разлога неостварења плана рада, како у привредним тако и у ванпривредним делатностима.

Унутрашња миграционна динамика запосленог становништва Топлице може се сагледати из података који су добијени пописом становништва из 1971. године. У попису је дат број запослених ван места боравка по насељима. Према проценту запослености ван места сталног боравка, насеља Топлице подељена су у седам група.

Првој групи припадају насеља чији број запослених 100% ради ван места сталног боравка; другој од 80—100%; трећој од 60 до 80%; четвртој од 40 до 60%; петој од 20 до 40%; шестој мање од 20% и седмој 100% ради у месту сталног боравка. У Топлици има и насеља из којих нема запослених радника, те би она сачињавала осму групу.

На територији општине Прокупље, ван сталног места боравка ради 27,49% запосленог становништва, Куршумлије 45,83% и Блаца 40,05%. Највећу миграциону динамику имају радници општине Куршумлија, затим Блаца и Прокупља. Ово је последица броја запослених, степена урбанизације и саобраћајне повезаности насеља.

Табела 11
Насеља у Топлици (по општинама) према процентуалном учешћу радника миграната 1971.

%	Прокупље		Куршумлија		Блаце		Топлица	
	св.	%	св.	%	св.	%	св.	%
100%	28	26,16	35	38,91	16	40,00	79	33,33
80—100%	34	31,82	26	28,88	12	30,00	72	30,38
60—80%	13	12,14	10	11,11	6	15,00	29	12,23
40—60%	7	6,54	9	10,00	3	7,50	19	8,46
20—40%	6	5,60	3	3,33	2	5,00	11	4,64
Испод 20%	2	1,86	3	3,33	1	2,50	6	2,11
Раде 100% у свом месту	7	6,54	—	—	—	—	7	2,95
Без запослених	10	9,34	4	4,44	—	—	14	5,90
Свега	107	100,00	90	100,00	40	100,00	237	100,00

2.

3. Дневне миграције ученика у општинске центре: Прокупље, Куршумлија и Блаце (карта број 2)

Из табеле 11 закључујемо да је 79 (33,33%) насеља чије запослено становништво ради ван места сталног боравка, а 72 (30,38%) од 80 до 100%, што значи да је 63,71% насеља са дневним миграцијама од преко 80% запослених. Овој групи припадају веома забачена насеља, где нема привредних организација, као и приградска насеља, чије запослено становништво ради у градским центрима.

Карактеристична је група насеља чије запослено становништво ради у свом месту, и то чак 60%. Та насеља су средишња у односу на сеоска насеља у блијој околини. Таква насеља су: Туларе, Велика Плана, Житни Поток, Куршумлијска Бања, Луково, Мерћез, Пролом, Барбатовац, затим градски центри: Прокупље, Куршумлија и Блаце. Овој групи припадају и следећа насеља: Придворица, Бабица, Балиновац, Средњи Статовац, Злати, Богојевац, Јабучево, Крушевица, Нови Ђуревац, Ргаје, Богојевац и Јовина Ливада. Овде се ради о веома ниској запослености (чак по један или два), па ако се изрази у процентима, ствара погрешну представу о високој запослености.

У вези са дневним миграцијама радника анкетирана су 1974. године сва сеоска насеља у Топлици. Анкета је показала да је миграционе динамике радника интензивна, што се види и из резултата пописа из 1971. године. Мигранти су углавном индустриски радници, и то пре свега неквалификовани или без завршене средње школе. Њихова просторна дистрибуција је приказана на карти 1. У њој су изнети подаци само за миграције радника са територије исте општине у општинске центре, мада има међуопштинских и међурејонских дневних миграција. Села са највећим бројем дневних миграната налазе се у непосредној близини градова; то су, на пример, Горња Трнава, Бабин Поток, Доња Стржава, Бериље, Мала Плана, код Прокупља. У подручју општине Куршумлија највећи број дневних миграната дала су села Марковиће, Мачковац, Пепељевац, Данковиће и Баћоглава, а на подручју општине Блаце — Трбуње, Ђуревац, Чунгула, Пребреза, Попова, Криваја, Горња и Доња Драгуша. Велика Плана је, и поред знатније удаљености од Прокупља, дала велики број дневних миграната захваљујући великим броју становника и добрым саобраћајним везама са Прокупљем. Овде пада у очи чињеница да су највећи број дневних миграната дала насеља која су лоцирана дуж топличке магистрале и железничке пруге, и која имају добре саобраћајне везе са градским центрима. Број дневних миграната из села брдско-планинског дела Топлице је незнatan, али треба имати у виду чињеницу да су саобраћајно слабо повезана, да имају лоше природне услове за живот, те да, из поменутих разлога, имају и мали број становника, од чега, у крајњем случају, и зависи број дневних миграната.

Према резултатима анкете која је извршена у топличким насељима 1974. године, број дневних миграната радника на територији општине Прокупље износио је 1 206 (20%), Куршумлије 524 (23%) и Блаце 382 (22%) у односу на број запослених у општинским средиштима (Прокупљу, Куршумлији и Блацу).

Дневне миграције радника у Топлици веома су актуелне на релацији Топлица — Ниш. Ниш је велики индустријски центар, који запошљава око 18 000 дневних миграната. Око 2 000 их је са подручја Топлице. Они користе углавном аутобуски саобраћај, док је железнички за њих доста непогодан, како због мале фреквенције тако и због реда вожње. Има дневних миграната који долазе на посао у Прокупље са територије општина Житарађа, Мерошице, Дољевца и Ниша, а што се иде даље од Прокупља уз Топлицу, све су малобројни. Има и радника дневних миграната између општинских средишта у Топлици, а Прокупље, као индустријски центар, прима највише радника миграната. Да је ово тачно довољно је доћи на аутобуску станицу у 14 часова и уверити се у то. На подручју Топлице превезе се годишње око 4 милиона путника, што је висока цифра кад се има у виду да на овом подручју живи нешто више од 100 хиљада становника.

Према једној анкети из 1972. године, која је обављена у прокупачким радним организацијама, од 438 анкетираних миграната иде пешке на посао 120 (27,39%), аутобусом 141 (32,18%), железницом 25 (5,71%), бициклом 114 (26,04%) и сопственим аутомобилом 38 (8,68%) (15, 77). Велики број дневних миграната долази пешке од куће до радног места и са удаљености и више од 10 km, посебно радника који су запослени у индустрији и грађевинарству. Пешаци радници имају веома тешке животне и радне услове. Они често болују, изостају са посла, а последица тога су слаби резултати рада. Радници дневни мигранти су без икаквих школских квалификација или са завршеном основном школом. Мали је број оних који су завршили вишу и високу школу. Како су све боље повезивана саобраћајницама сеоска насеља у Топлици са градским центрима, то ће радника пешака бити све мање.

Број дневних миграната радника у Топлици углавном је достигао максимум. Он ће постепено опадати, јер је нестало младог становништва на селу, које је представљало изворе радне снаге индустрије у Топлици. Добар део дневних миграната постепено гради кућу у граду и постаје његов становник. Потребно је констатовати да су дневни мигранти у Топлици носиоци различитих утицаја између села и града, и обратно. Тако они, поред основне функције, због које долазе у град, обављају ненамерно једну важну друштвену функцију зближавајући и повезујући становнике села и града.

3) Дневне миграције ученика

Приликом анкетирања насеља у Топлици пуна пажња је поклоњена дневним миграцијама ученика (основних и средњих школа) општинских центара (Прокупља, Куршумлије и Блаца), као и проблемима који из тога произлазе. Број дневних миграната ученика зависи од броја становника, њихове старосне структуре по насељима, имовинског стања родитеља, удаљености села

од општинског центра, његове саобраћајне повезаности са градом и од других фактора. Осим дневних миграција у општинске цен-тре, постоје и локални центри у којима се налазе основне школе, чији су скоро сви ученици дневни мигранти. Само, ту се ради о малом броју ученика и они су искључиво мигранти пешаци, док су мигранти у општинске центре пешаци, бициклисти и корисници средстава јавног саобраћаја за превоз путника. Постоје дневне миграције ученика између општинских центара Прокупља, Куршумлије и Блаца, али су оне незнатне и појединачне. Исти је случај и са дневним миграцијама ученика и студената из Топлице према Нишу.

Просторна дистрибуција дневних миграната ученика по насељима приказана је на карти 2. Највећи број дневних миграната ученика дају насеља која се налазе у непосредној близини општинских центара и која су лоцирана дуж железничке пруге и топличке магистрале. На ово је деловао не само повољан положај у односу на општинске центре и саобраћајнице већ и што су то насеља која су већином настањена младим становништвом, те је у њима позитиван природни прираштај. Број дневних миграната ученика је у великој зависности од фреквенције и времена поласка средстава путничког саобраћаја од села до општинског центра у коме се налази школа.

Највећи број дневних миграната ученика у Прокупљу, Куршумлији и Блацу дала су села у њиховој непосредној околини, и то из више разлога: то су радничка насеља са већим бројем деце; становништво је младо, па је позитиван природни прираштај; због близине трада, немају пуне основне школе, па се као дневни мигранти јављају и ученици старијих разреда; у њима станује знатан број ученика средњих школа из удаљених села.

Осим дневних миграција ученика, у Топлици постоје и седмичне миграције. Због брдско-планинског рељефа, дисперзија топличких насеља је доста велика. Насеља су због слабе или никакве путне мреже саобраћајно неповезана. Због велике удаљености и недостатка саобраћајних средстава, ученици нису у могућности да долазе кући свакодневно него седмично, па се стога појављују недељни мигранти. Ученици долазе суботом увече кући, а недељом увече се враћају са намирницама, које су им потребне у току следеће седмице. Недељних миграната има како између сеоских насеља и Прокупља, Куршумлије и Блаца, тако и између општинских центара. Посебно су значајни и бројни на релацији Топлица — Ниш.

Да су миграције ученика у Топлици доста интензивне, може се запазити из резултата добијених приликом анкетирања 3 079 ученика основних и 2 306 ученика средњих школа. Анкета је спроведена у Прокупљу 1972. године. Да би се боље схватиле миграције ученика, потребно је мало се задржати на њиховом пореклу, тј. видети да ли су они из града или из села. Од 3 079 ученика основних школа у Прокупљу 2 483 (80,67%) је из града, а 496 (19,37%) са села. Од 2 306 ученика средњих школа 966

(41,85%) је из града, а из села 1 340 (58,15%) (15, 79). Према овим подацима о пореклу ученика, може се претпоставити и обим дневних миграција. Од укупног броја ученика основних школа, седмичних миграната има 611 (19,81%), а дневних 414 (13,41%). Како у Прокупљу ради пет средњих школа, то је миграциона динамика њихових ученика различита, што је у вези са врстом школе и са социјалним пореклом ученика. Највеће учешће седмичних миграната је међу ученицима школе за квалификоване раднике. Од укупног броја ученика, 283 (54,21%) су недељни, а 126 (24,13%) дневни мигранти. У поменутој школи 378 (72,42%) ученика је са села, и то 84% деце физичких радника и пољопривредника. Пољопривредна школа има седмичних миграната 277 (45,11%) и дневних 105 (17,10%). Социјално порекло ових ученика је приближно као код ученика школе за квалификоване раднике. Медицинска школа има 127 (44,87%) недељних миграната, а дневних свега 16 (5,60%). Високо је учешће недељних миграната због социјалног порекла и због тога што су ученици само девојке. После средње медицинске школе је средња техничка школа, па гимназија. Гимназија има најмање учешће недељних и дневних миграната. Недељних је 88 (17%), а дневних 58 (11,19%) услед тога што је од укупног броја ученика из града 369 (71,23%), а из села 137 (26,44%). Социјално порекло ових ученика се разликује у односу на остале школе, јер у њима има 214 (41,31%) деце физичких радника и пољопривредника, а остало су деца службеника (15, 79).

На ранг-листи школа у Прокупљу које сам навео према учешћу деце чији су родитељи службеници, гимназија заузима прво место, што је последица повољнијег материјалног положаја родитеља (службеника) и њиховог вишег (у односу на остале) образовног нивоа, те још од основне школе усмеравају своју децу ка одређеној врсти школе и факултету. Њу завршавају углавном они ученици који имају материјалне услове за продужење школовања на факултету. Од укупног броја анкетираних ученика средњих школа у Прокупљу, 793 (34,39%) јесу седмични, а 324 (14,13%) дневни мигранти.

У току 1974. године извршено је анкетирање у насељима Топлице да би се установило колико има ученика дневних миграната. Анкета је дала следеће резултате. Од укупног броја ученика у Прокупљу, дневних миграната је било 15%, у Куршумлији 12% и у Блацу 24%. Овакав однос учешћа ученика дневних миграната између Прокупља, Куршумлије и Блаца последица је степена урбанизације и индустрјализације градова, старосне структуре и удаљености сеоских насеља од града, њихове саобраћајне повезаности и популационе величине сеоских насеља. У директној је зависности и од развијености и разноврсности школске мреже, посебно средњих школа. Добар аргумент за ово је учешће градског становништва по општинама у односу на укупно (Прокупље 35%, Куршумлија 23% и Блаце 17%).

Из овог прегледа седмичних и дневних миграција ученика у Топлици сагледали смо њихов обим и токове. Такође смо видели и њихове узроке, који се крећу од природних до друштвених, односно социјалних. Последице су доста велике. Премореност деце од путовања неповољно утиче на њихове радне ефекте у школи, што значи да су резултати њиховог рада слабији од оних које би могли да дају према својим способностима. Проблеми се јављају и у вези организовањем њиховог превоза до школе, као и у вези са њиховом нередовном исхраном, и слично. Овде треба истаћи и чињеницу да је велики број ученика миграната врло добар и одличан по успеху у школи и да служе као пример другима. Решавање највећег броја проблема са којима се сусрећу ученици мигранти препуштен је самим ученицима и њиховим родитељима.

БРОЈЧАНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА И ДОМАЋИНСТАВА

У одељку *Историјско-географске и социо-економске карактеристике Топлице* детаљно се обрађени историјски догађаји који су непосредно имали јак утицај на бројно кретање становништва и домаћинстава. У одељку *Миграциона динамика становништва Топлице* анализирани су комплексно друштвено-економски фактори који су деловали и делују на емиграције становништва.

Табела 12

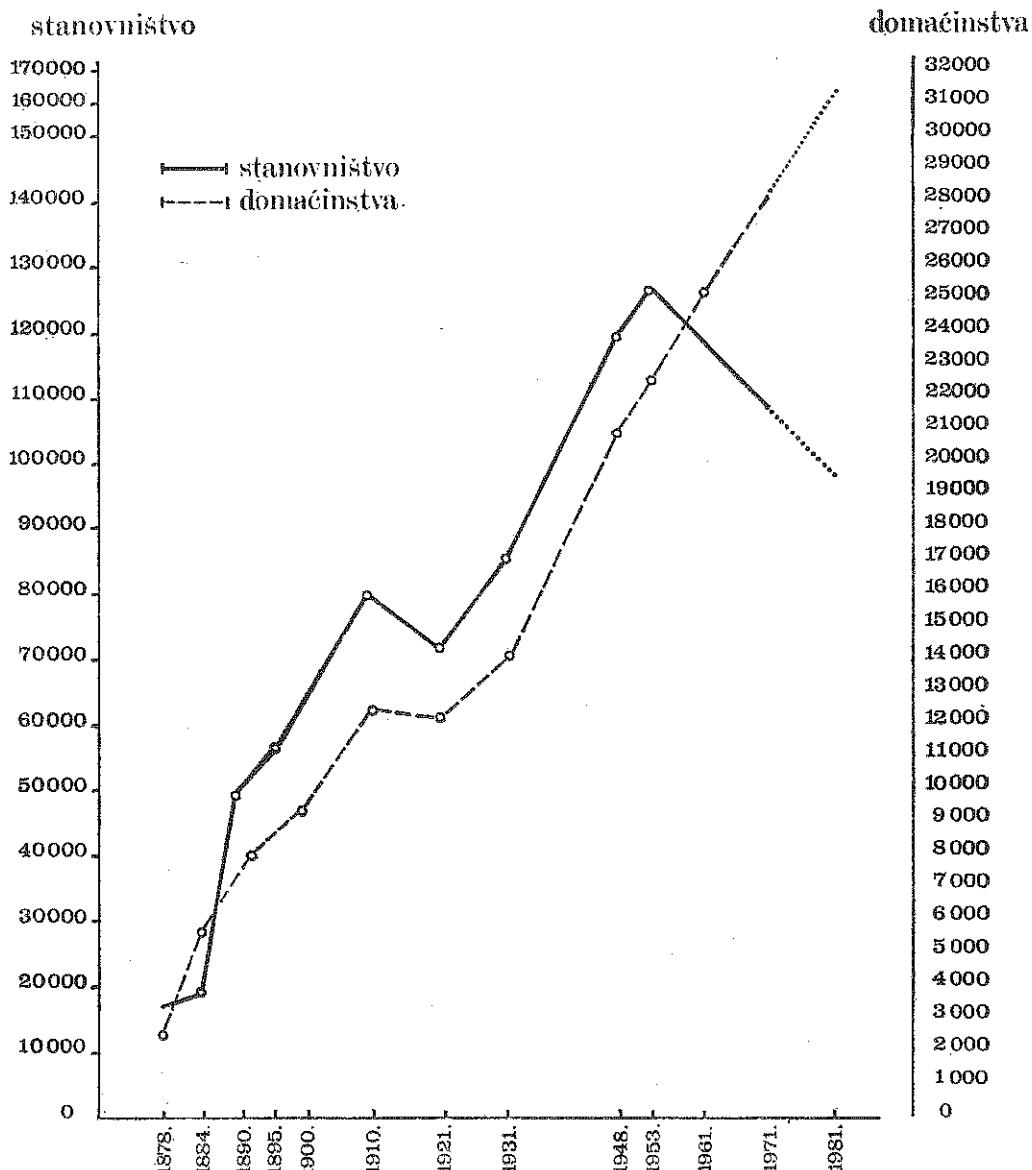
Бројчано кретање становништва и домаћинства у Топлици од 1878. до 1971. године

Број становника	Ланчани индекс	Број домаћинства	Ланчани индекс	Средњи бр. чл. у д.
1878.	17 431	2 693		6,4
1884.	19 791	5 806	215,60	3,4
1890.	50 176	7 565	113,29	6,6
1895.	56 250	112,10	114,60	6,4
1900.	64 098	113,95	109,79	6,6
1910.	80 412	125,45	132,19	6,4
1921.	72 807	90,54	97,61	6,0
1931.	85 539	117,47	113,48	6,1
1948.	120 252	140,58	150,32	5,7
1953.	126 994	105,60	107,91	5,6
1961.	119 070	93,76	112,00	4,7
1971.	108 318	90,96	111,73	3,8

Из табеле 12 и графичког приказа (графикон 1) кретања становништва и домаћинства у Топлици од 1878. до 1971. године, видимо како се кретао број становника и домаћинства у временском периоду од приближно једног века. У претходној табели дат је ланчани индекс пораста становништва и домаћинства, који указује на карактеристичне године у којима су насталаје промене у бројчаном стању становништва и домаћинства у Топлици.

После ослобођења од Турака, извршен је попис становништва и домаћинства у новоослобођеним крајевима Србије. Тада је у Топлици живело око 17 000 Срба, што значи да су у време турског ропства живели са Турцима као раја. Како је Топлица после ослобођења остала пуста, настало је њено организовано

BROJČANO KRETANJE STANOVNIŠTVA I DOMAĆINSTAVA TOPLICE

4. Бројчано кретање становништва и домаћинства Топлице од 1878. до 1971. године

KRETANJE STANOVNIŠTVA
DOMAĆINSTAVA TOPLICE

istvo
stva.

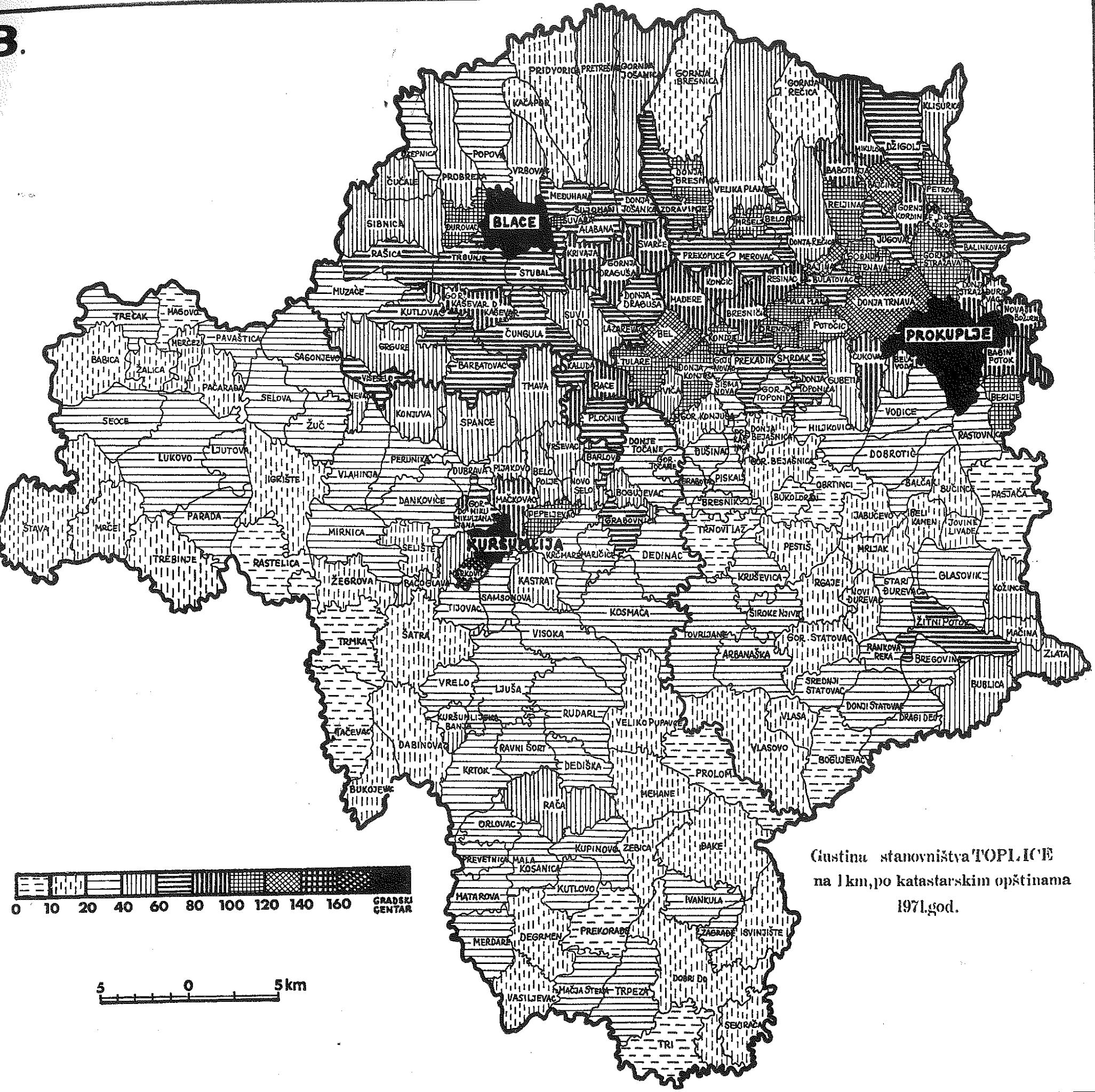
становништва и домаћинства Топлице од 1878. до 1971. године

1910. 1921. 1931. 1948. 1953. 1961. 1971. 1981.

domaćinstva

32000
31000
30000
29000
28000
27000
26000
25000
24000
23000
22000
21000
20000
19000
18000
17000
16000
15000
14000
13000
12000
11000
10000
9000
8000
7000
6000
5000
4000
3000
2000
1000
0

3.

насељавање и број становника се за свега шест година, односно од 1884. до 1890. године, повећао за 153%. Овакав пораст броја становника последица је великих имиграција становништва у Топлицу, и то из Црне Горе, Косова, околине Ужица, Расине, Поморавља, Власине и других крајева Србије. Карактеристична година у бројчаном кретању становништва је и 1921. Наиме, од 1914. до 1921. године, дошло је до депопулације у Топлици, која је проузрокована ратним губицима у току првог светског рата, несклапањем нових бракова, раздвојеношћу супружника, смањењем стопе наталитета и уопште економском и психофизичком несигурношћу грађана. И поред губитака које је топличко становништво имало у току другог светског рата, од 1931. до 1948. године број становника у њој повећао се за 4%. Ово је резултат високе стопе наталитета пре и после другог светског рата и прилично дугог временског периода између два пописа (18 година).

Од 1953. до 1971. године настаје депопулација у Топлици, која је условљена друштвено-економским факторима, који су анализирани у одељку *Емиграције топличког становништва*. Од 1961. до 1971. године, због јаких исељавања сеоског становништва у градове Топлице, дошло је, у просеку, до повећања градског становништва у Прокупљу за 46%, Куршумлиji 111% и Блацу 31%. Просечни процент смањења броја сеоског становништва износио је око 22% (у општини Прокупље 20%, Куршумлиji 26% и Блацу 18%).

Табела 13

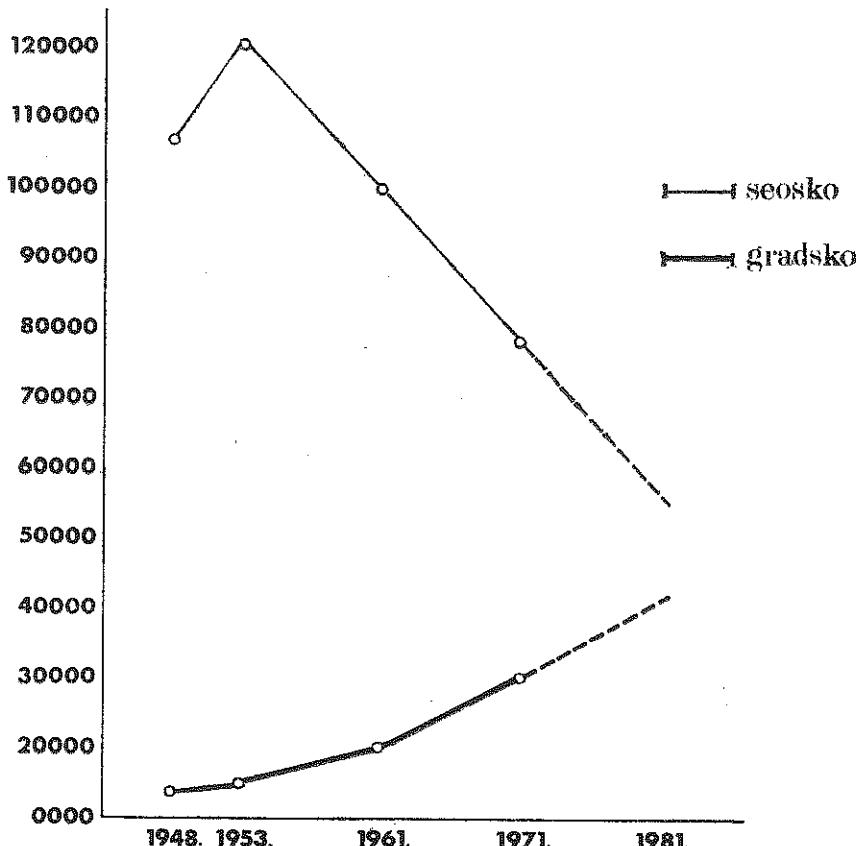
Насеља Топлице по обележју да ли у њима расте или опада број становника

	Свега насеља	Опада број становника		Расте број становника		1961 — 1971.	3,74
		1953 — 1971.	1961 — 1971.	1953 — 1971.	1961 — 1971.		
Прокупље	107	90	84,11	8	7,48	5	4,67
Куршумлија	90	72	80,01	15	16,66	3	3,33
Блаце	40	32	80,00	4	10,00	2	5,00
Топлица	237	194	81,86	27	11,39	10	4,22
						6	2,53

У табели 13 топличка насеља су, према броју кретања становништва, подељена у четири групе: *првој* групи припадају насеља у којима опада број становника од 1953. до 1971. године; *другој* — у којима опада број становника од 1961. до 1971. године; *трећој* — у којима расте број становника од 1953. до 1971. године; и *четвртој* — у којима расте број становника од 1961. до 1971. године. Првој групи припада 194 насеља, (или 81,86%) од укупног броја. Године 1971. депопулацијом је било захваћено 221 (или 93,25%) насеља Топлице. Године 1971. број становника је растао у 16 насеља (или 6,75%). Из табеле се види да је највеће учешће насеља са депопулацијом у 1971. години имала општина Куршумлија (96,67%), а најмање Блаце (90%). Као што

видимо, разлике су незнатне, што значи да је процес депопулације присутан скоро подједнако у свим општинама Топлице.

Бројчано кретање становништва Т О П Л И Ч Е од 1948. год.

5. Бројчано стање сеоског и градског становништва Топлице од 1948. до 1971. године

Интересантно је рећи нешто о насељима у којима је дошло до пораста броја становника. Потребно је одредити њихов географски положај у односу на градове и саобраћајнице и видети њихове функције у одређеном простору. Тако је у 1971. години забележен пораст броја становника у односу на 1961. годину у следећим насељима општине Прокупље: Прокупљу, Бабином Потоку, Бериљу, Љуковцу, Доњој Стражави, Ђуревцу, Микуловцу, Новом Селу и Поточићу. Сва ова села, изузев Поточића и Микуловца, налазе се у непосредној близини Прокупља и у њих је интензивно досељавање сеоског становништва из Топлице и суседних општина, посебно из оних породица чији су чланови запослени у Прокупљу. Микуловач се налази на падинама Јастрепца. Његово становништво је доста сиромашно, па

можда у том сиромаштву и удаљености од града леже разлози повећања броја становника. Поточић се налази покрај асфалтног пута који повезује Прокупље са Куршумлијом. У њему расте број становника, што одудара од суседних села која имају исти географски положај и плодну земљу. Поточић је карактеристичан по досељавању са Косова, те је то главни разлог његовог прогресивног популационог развитка. На територији општине Блаце расте број становника само у граду Блацу, Качапору и Доњој Рашици. Ова два села немају повољан географски положај, али се ипак број њиховог становништва повећава. На територији општине Куршумлија расте број становника у Куршумлији, Марковићу и Штави. Марковић је село које је тако ређи срасло са Куршумлијом и постало њен интегрални део. То је чисто радничко насеље. Број становника у њему је порастао углавном механичким путем, мада велики удео има и наталитет, јер је то младо насеље (насељено младим људима). Штава је најзабаченије село у Топлице; налази се на Копаонику. Без икаквих је саобраћајних веза са градским насељима. У њему расте број становника због високог наталитета. Емиграције становништва су неизнатне и поред тога што оно не представља никакво централно насеље. Осим пољопривредом и сточарством, становништво се бави експлоатацијом шуме, где је запослено око 20 лица.

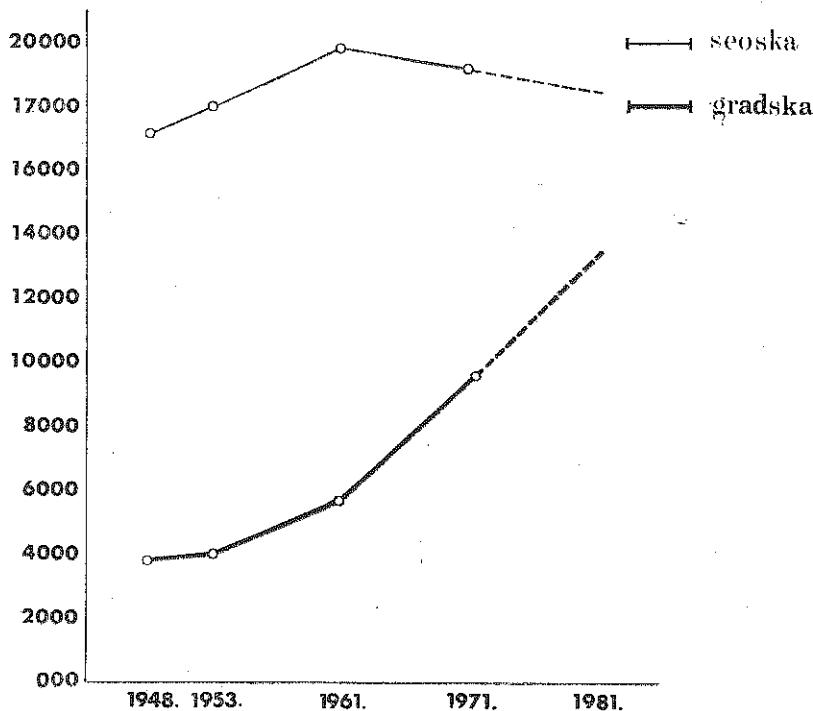
Како је Топлице од 1953. године захватио процес депопулације, има насеља у којима је ова појава узела забрињавајуће размере. Ово закључујемо, осим на основу теренских истраживања, и из индекса пораста становништва (1961 = 100) који је дат по насељима Топлице 1971. године. Највећа депопулација забележена је у следећим насељима: Доњој Бејашици (51,5), Добротићу (65,4), Буколораму (51,9), Бучинцу (51,1), Меровцу (63,5), Грабовцу (63,0), Горњој Бејашици (62,1), Игришту (60,7), Дабиновцу (61,1), Перуници (59,7), Видовачи (45,3), Селишту (62,9), Иван-Кули (60,3), Магову (63,1), Кутловцу (59,5), Трну (54,5), Тачевцу (44,4), Шатри (54,9), Селишту код Куршумлије (62,1), Жалици (60,8), Вукојевцу (52,4) итд. Сва ова насеља налазе се у брдско-планинском делу Топлице.

Прве податке о броју домаћинстава неких насеља у Топлице налазимо у турском попису из 1455. године. Према том попису, број домаћинстава у неким сеоским насељима у Топлице био је следећи: у Механи 47, Купинову 45, Кртоку 22, Власи 17, Коњуви 32, Спанцу 34, Зебици 14, Пендухи 20, Шишмановцу 23, Арбанашкој 7, Соколовици 26, Добром Долу 19, Вичи 35, Мачјој Стени 11, Орловцу 20, Лукову 30, Тачевцу 10, Трмки 20 и Доњој Бресници 40. Такође се помиње да је у овим насељима живело 66 неожењених људи и 6 удовица (48, 242 — 338). Бројчано крећање домаћинстава дато је у табели 12 и графикону 1. Највеће повећање броја домаћинстава било је између 1878. и 1884. године и 1931. и 1948. године. У првом случају повећање је износило 115%, што је дошло као последица досељавања мањих породи-

ца или њихових делова у напуштене турске и албанске куће, а касније су се досељавали жене и деца. Смањење броја домаћинстава забележено је у периоду између 1910. и 1921. године због ратних разарања Топлице у току првог светског рата.

Од 1948. године број домаћинстава, између пописних година, повећавао се за приближно 10%, док се број становника од 1953. године смањивао такође за приближно 10%. Повећање броја домаћинстава условљено је распадањем патријархалних и стварањем нуклеарних породица. Овај процес су убрзали нови друштвено-економски односи, који су настали после другог светског рата. Осим повећања броја домаћинстава у периоду од 1961. до 1971. године, јавља се велики број сеоских насеља у којима је дошло до знатног смањења. Овај закључак поткрепљујемо индексима ($1961=100$) за следећа насеља: Трну (59,1) Тачевац (59,4), Растелицу (63,6), Вукојевац (60,0), Шатру (73,2), Мерћез (71,1), Перунику (71,2), Добри До (71,6), Доњу Бејашицу (65,4), Бучинце (71,1), Видовачу (67,3), Селиште код Прокупља (71,4), Пасјачу (71,0) итд. Сва ова насеља се налазе у брдско-планинском делу Топлице и сиромашна су.

Brojčano kretanje domaćinstava T O P L I C E od 1948. god.

6. Бројчано кретање сеоских и градских домаћинстава Топлице од 1948. до 1971. године

Табела 14

Домаћинства Топлице по броју чланова у домаћинству 1971. године

	Свега	Број чланова у домаћинству					
		1 — 3	4 — 6	7 + x			
Топлица	28 281	12 738	40,60	13 036	50,95	2 507	8,45
Градеко	9 042	4 597	50,85	4 169	46,10	276	3,05
Сеоско	19 239	8 141	42,32	8 867	46,09	2 231	11,59

У табели 14 разврстана су домаћинства Топлице (градска и сеоска) према броју чланова у домаћинству. Као што видимо из наведених података, више од 50% домаћинстава има од 4 до 6 чланова у породици. Постоје извесне разлике између домаћинстава у граду и селу, тако да више од 50% домаћинстава у граду има просечно од 1 до 3 члана, а у селу 42%. У групи од 4 до 6 чланова, нема неких већих разлика између града и села, док у групама са више од 7 чланова, међу домаћинствима у граду има 276 (3,05%), а у селима у Топлици 2 231 (11,59%). Највећи просечан број чланова у домаћинству 1971. године имала су следећа насеља: Жалица (6), Сеоче (7), Штава (7), Требиње (7), Растелица (7), Невада (6), Парада (6), Вишесело (5), Доња Рашица (5) итд. Број чланова у домаћинству од 1931. до 1971. године стално се смањивао, и то од 6,1 до 3,8 у 1971. години. Као што видимо, просечан број чланова у домаћинству у Топлици је мањи од 4, што је забрињавајуће и што је још један доказ да је процес депопулације веома јак и да се не обезбеђује ни проста репродукција становништва. Највећи просечан број чланова у домаћинству има општина Куршумлија (4,2), затим Блаце (3,7) и Прокупље (3,6). Овакав редослед општина последица је друштвено-економских односа који владају у њима. Године 1953. просечан број чланова у домаћинству износио је 5,6 а по општинама су постојале разлике (Куршумлији 6,6, Блацу 5,6 и Прокупљу 5,1). Као што видимо, раслојавање многочланих породица од 1953. године текло је брзо. И данас има породица у неким селима које броје и више од 10 чланова, мада су ово ретки примери.

Године 1971. у Топлици је било 1 025 (3,36%) домаћинстава која су имала неког члана запосленог у другом месту у нашој земљи, а приходе су заједно трошили. Такође је било 1 266 (4,48%) домаћинстава која су имала некога на раду у иностранству, а уштејевину су трошили углавном за потребе целокупног домаћинства. Средства зарађена ван Топлице допринела су да се интензивира стамбена изградња и подигне стандард Топличана. Нове стамбене зграде, водоводи и локални путеви су прави докази за то. Морам да напоменем да има и неоправданих одлазака на рад у иностранство, посебно из равничарског дела Топлице.

После овог детаљног прегледа бројног кретања становништва и домаћинстава Топлице, може се извести закључак да ће се и даље наставити тенденција смањења броја становника Топлице. Такође ће се смањити и број домаћинстава на селу (од 1961. до 1971. године смањио се за 3%).

а) Просторна дистрибуција становништва

Топлица, односно територије општина Прокупље, Куршумлија и Блаце, захвата простор од 1937,79 km². На том простору је 1971. године живело 108 318 становника. Просечна густина насељености (аритметичка густина) износи 56 становника на km². Међутим, како од 1937,79 km² укупне површине, на пољопривредне површине (оранице, баште, воћњаке, винограде, ливаде и пашњаке) отпада 1023,50 km², то аграрна густина насељености износи око 63 становника на km². Постоје извесне разлике у густини становништва по општинама. Тако, по аритметичкој густини насељености на првом месту је општина Прокупље, са 78, затим Блаце, са 67, и Куршумлија са 34 становника на km². Према аграрној густини насељености, општина Блаце је на првом месту са 80, затим Прокупље, са 65, и Куршумлија, са 48 становника на km². Запажа се слаба насељеност, аритметичка и аграрна, у општини Куршумлија и доста висока, у односу на Прокупље и Куршумлију, аграрна густина насељености у општини Блаце, што је у вези са фондом и квалитетом земљишта по општинама, чија је искоришћеност различита.

Просечна густина градског становништва веома се интензивно повећавала, и то укорак са популационим развојем града и процесом урбанизације. Тако је просечна густина становништва у Прокупљу 1953. износила 528, 1961. 719 и 1971. 1 058; у Куршумлији 1953. године 883, 1961. године 1 130 и 1971. године 1 798 и Блацу 1953. 198, 1961. 233 и 1971. године 307 становника на km². Куршумлија има знатну густину насељености, јер се град налази између брежуљака и стешњен је речним токовима, па има мало слободног земљишта и просторне ширине. Стога се са грађевинским земљиштем мора економично поступати. По густини становништва, Блаце знатно заостаје за Куршумлијом и Прокупљем, јер се око 24% становништва бави пољопривредом и знатно је на нижем степену урбанизације.

Ако се одузме број становника градских насеља у Топлици и површине на којима они живе, показаће се да је густина становништва сеоских насеља знатно мања од просечне. Тако је просечна густина сеоског становништва у Топлици износила 1953. године 60, 1961. 52 и 1971. године 40 на km². Из података се запажа да се густина стално смањивала. По општинама је слична ситуација. Тако је у општини Прокупље просечна густина сеоског становништва износила: 1953. године 74, 1961. године 65 и 1971. године 54; у Куршумлији 1953. године 40, 1961. године 35 и 1971. године 26 и Блацу 1953. године 81, 1961. године 70 и 1971. године 57 становника на km². Из података се запажа да се просечна густина сеоског становништва од 1953. године до 1971. стално смањивала.

На карти је приказана густина становништва по насељима (катастарским општинама). Одлучујући фактори у оваквој густини становништва су: рељеф, плодност земљишта, просторна удаљеност насеља од града и важних саобраћајница, речних то-

кова и слично. Сви поменути и други спореднији фактори делују у комплексу, а густина становништва се јавља као последица њиховог деловања.

Насеља са најмањом густином насељености лоцирана су у брдско-планинском делу Топлице. Она расположују са веома мало плодног земљишта, а међу њима су: Пасјача, Богујевац, Обртинци, Трнови Лаз, Три, Прекораће, Тачевац, Трмка, Растелица и Магово. У овим насељима живи мање од 10 становника на km^2 . Насеља у којима живи од 10 до 20 становника на km^2 налазе се на јужном и западном ободу Топличке котлине и на странама Јастребца. Исти је случај и са насељима чија је густина становништва по km^2 од 20 до 40 становника. Сва осталта насеља су распоређена по дну Топличке котлине, затим у долини реке Топлице, покрај железничке пруге, у непосредној близини градова и покрај топличке магистрале. Изузетак чини село Житни Поток, у коме густина насељености по km^2 износи 60 — 80 становника. Ово је последица чињенице што је поменуто насеље средиште више сеоских насеља (централно насеље) у коме се обављају занатске, трговачке и друге функције. Чак га становници из удаљених планинских села називају „градом“.

Даљи тренд густине насељености зависи од бројчаног крећења становништва Топлице. Како број становништва због емиграције и ниске стопе природног прираштаја опада, то ће се и просечна густина становништва смањивати, како у целој Топлици тако и по општинама и насељима. Изузетак ће бити само код сеоских насеља која се налазе у непосредној близини градова и код градских насеља, јер се број становника повећава досељавањем, а простор остаје исти.

ПРИРОДНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА

Топлица је у економском погледу неразвијено подручје, па су стога могућности за запошљавање незнатне. Због тога је, становништво, пре свега младо, притнућено на емиграцију. Како се у огромној већини исељава становништво фертилног доба, у Топлици је дошло до депопулације. У великом броју села стопа смртности је изнад стопе наталитета, па је у њима дошло до биолошке депопулације.

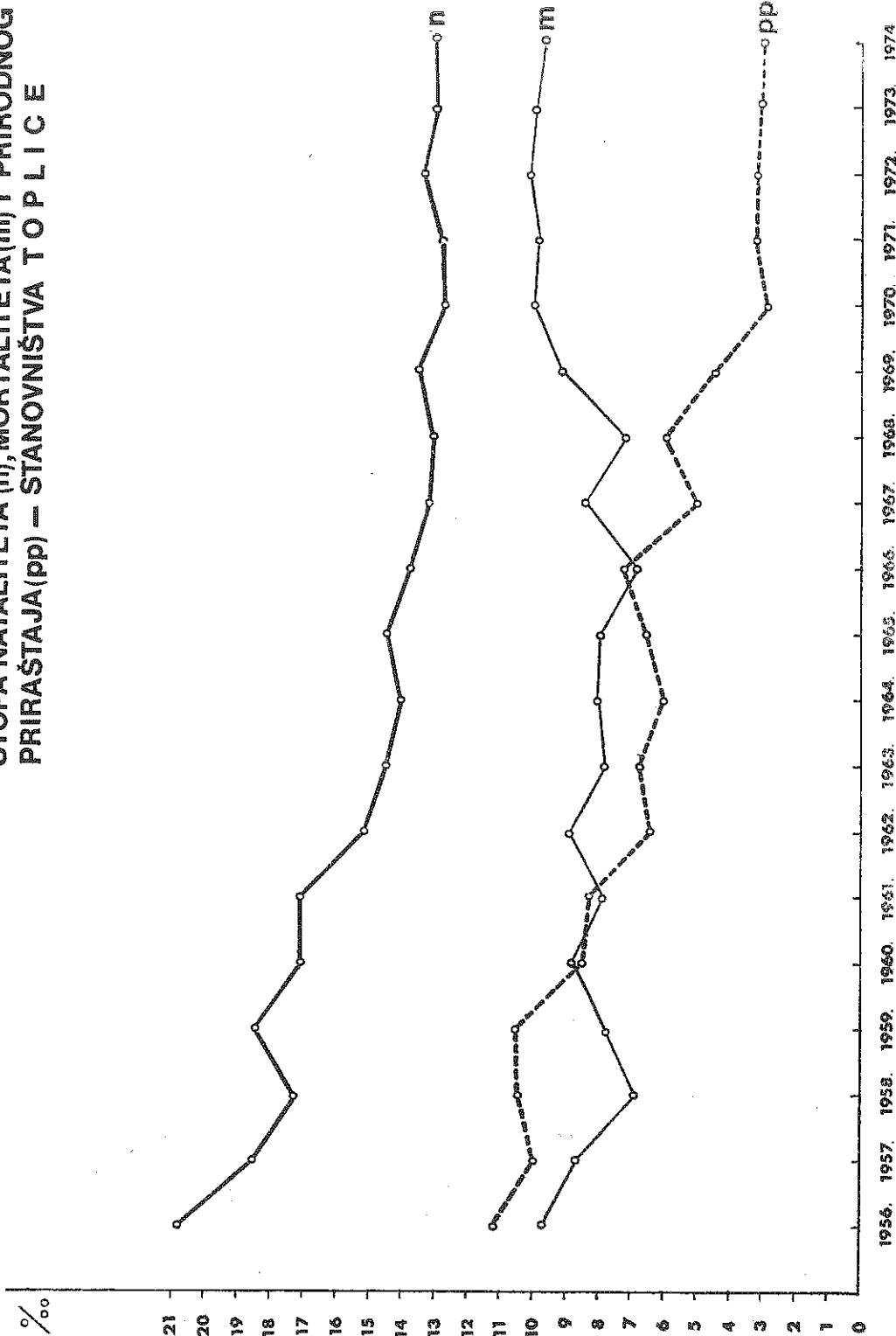
Табела 15

*Стопа наталитета (н), морталитета (м), природног прираштаја (пп)
и смртности одојчади (мо) (у %)*

Година	Н	М	ПП	МО
1956.	20,70	9,60	11,10	90,80
1957.	18,50	8,60	9,90	82,00
1958.	17,30	6,90	10,40	65,60
1959.	18,30	7,80	10,50	75,40
1960.	17,16	8,70	8,46	69,70
1961.	17,17	7,96	9,21	66,90
1962.	15,26	8,96	6,30	66,90
1963.	14,53	7,93	6,60	68,53
1964.	14,10	8,10	5,90	52,03
1965.	14,40	8,00	6,40	51,86
1966.	13,83	6,70	7,13	47,50
1967.	13,23	8,33	4,90	47,76
1968.	13,10	7,13	5,97	32,66
1969.	13,56	9,10	4,46	45,63
1970.	12,73	9,93	2,80	41,90
1971.	12,73	9,63	3,10	49,83
1972.	13,30	10,10	3,20	36,83
1973.	13,35	10,00	3,35	40,63
1974.	18,46	9,73	3,73	25,83

Из табеле 15 и графикона 2 види се кретање стопе наталитета, морталитета, природног прираштаја и смртности одојчади од 1956. до 1974. године. Стопе наталитета, природног прираштаја и смртности одојчади биле су у паду, док је стопа морталитета достигла 10,10% у 1972. години. Најнижа стопа природног прираштаја била је у 1970. години и износила је 2,80%, док се до 1974. године нешто повисила. Из кретања стопе природног прираштаја видимо да је биолошка репродукција становништва

STOPA NATALITETA (n), MORTALITETA (m) I PRIRODNOG
PRIRAŠTAJA(pp) – STANOVNISTVA T O P L I C E

8. Стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја од 1956. до 1974. године

Топлице дошла у питање, што значи да је близу биолошке депопулације. Стопа смртности одојчади је у знатном паду. Ово је последица подизања здравствене културе грађана, вишег стандарда, изменјеног односа према броју деце, и слично. Стопа смртности одојчади је у 1960. години износила 69,70%, а у 1974. години 25,83%. Она је испод стопе смртности одојчади у Југославији, која износи око 50% (49, 81).

Стање природног прираштаја становништва дато је по насељима, на карти 4. Подаци се односе само на 1971. годину. Од укупног броја насеља (237) 106 (44%) захваћено је биолошком депопулацијом, у 33 (14%) насеља била је проста репродукција становништва и у 104 (42%) насеља био је минималан природни прираштај.

Насеља са биолошком депопулацијом пружају се од Јастребца до Радана у широком појасу, и пресецају Топлицу — од севера према југу — на источну (са већим бројем насеља у којима постоји природни прираштај) и западну страну (у којој су углавном лоцирана по наведеној подели без неког посебног реда, тј. има их свих типова у већем броју). У западном делу Топлице у већини су заступљена насеља са биолошком депопулацијом. Насеља са простом репродукцијом становништва веома су разбациана, али су, углавном, везана за брдско-планинску Топлицу, изузев Тулара, Горњег Кординца, Горње Топонице и Булатовца. Насеља са позитивним природним прираштајем лоцирана су око градских насеља и у веома забаченим деловима Топлице (Трн, Добри До, Свињиште, Ђаке, Прекораће, Секирача, Штава, Мрче, Сеоце, Требиње, Трмка, Музаче, Микуловац, Циголь, Клисурица, Јовина Ливада, Бели Камен, Пестиш и друга).

У погледу природног прираштаја постоје разлике по општинама. Тако је 1971. године на територији општине Блаце стопа насталитета износила 11,38%, морталитета 10,45% и природног прираштаја 0,93%; у општини Прокупље стопа насталитета је 13,85%, морталитета 10,64% и природног прираштаја 3,21%, и у Куршумлији — насталитета 12,87%, морталитета 8,93% и природног прираштаја 3,94%. Дакле, највећу стопу природног прираштаја имала је општина Куршумлија, а најмању Блаце. У оквиру градских насеља, Блаце има стопу прираштаја 15,30%, Куршумлија 12,39% и Прокупље 6,82%. Ово је последица степена урбанизације градских насеља. Прва два налазе се на почетку тога процеса, а Прокупље је, у односу на њих, у том погледу далеко одмакло.

Општа стопа фертилитета у Топлици је 1971. године износила 47,29% и она се налази испод просека за Југославију, где се креће око 70%. Стопа нупцијалитета од 1956. до 1960. године попела са 6,8 на 9,2%, а стопа диворцијалитета од 0,6% до 1,1%. Наведене стопе крећу се у оквиру стопа нупцијалитета и диворцијалитета у Југославији које износе: нупцијалитета од 7 до 10%, а диворцијалитета од 0,5 до 1,8% (49, 58).

Из наведених показатеља се види да је Топлицу захватио интензиван процес депопулације. Управо је у њој, због емиграције становништва фертилног роба, дошло до депопулације. Даље опадање стопе природног прираштаја не треба очекивати. Стопа нупицијалитета је за сада дosta висока због тога што исељеници долазе и склапају бракове у родном месту, организујући свадбена весеља са родитељима и рођацима (16, 121). Млади брачни парови одлазе затим у друге крајеве, где се рађају деца. Ово је посебно карактеристично за сеоска насеља. Стопа нупицијалитета после 1960. године за Топлицу, или било које њено насеље, није одраз стварног стања на терену, тј. не даје праву слику о склапању нових бракова, већ је последица претходно изнете ситуације.

ених показатеља се види да је Топлицу захватио процес депопулације. Управо је у њој, због емиграција фертилног роба, дошло до депопулације. стопе природног прираштаја не треба очекивати. Литета је за сада дosta висока због тога што исе и склапају бракове у родном месту, организујући а са родитељима и рођацима (16, 121). Млади брање затим у друге крајеве, где се рађају деца. карактеристично за сеоска насеља. Стопа нунчира 1960. године за Топлицу, или било које њено назив стварног стања на терену, тј. не даје праву слику нових бракова, већ је последица претходно изненаде.

СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА

а) Структура становништва према полу

Полна структура становништва зависи од полне структуре живорођене деце, миграционих кретања, диференцијалне смртности становништва према полу (посебно одојчади), ратова, структуре привредних делатности (посебно у градским насељима) итд. На полну структуру становништва Топлице најјаче су деловале емиграције становништва и ратови, а у градским насељима — структуре привредних и ванпривредних делатности.

Табела 16

Становништво Топлице према полу са стопом маскулинитета (ма)

Година	Свега становника	М	Ж	ма
1921.	72 807	34 676	38 131	909,39
1931.	85 539	41 150	44 389	927,03
1948.	120 252	58 179	62 073	937,26
1953.	126 994	60 755	66 239	917,21
1961.	119 070	56 094	63 076	889,31
1971.	108 318	52 320	55 998	934,32

Из табеле 16 запажамо да је становништва женског пола у већини после 1921. године у свим пописним годинама. То видимо из апсолутних бројева женског и мушкиног становништва, који су дати по пописним годинама, као и из стопа маскулинитета. Најнеповољније стопе маскулинитета су у 1921. и 1961. години, и то: за прву годину — због страдања мушкараца у другом светском рату, а за другу — због веома јаких емиграција мушкиног становништва из Топлице, посебно са села. Женско становништво се мање исељавало у односу на мушки до 1971. године, и то због тога што је било у огромној већини неписмено, патријархалних схватања о запосленој жени, и слично. Према својим квалификацијама, жена из Топлице пре 15 година није имала никаквих шанси за запослење (реч је о већини), те је свако њено „отискивање“ у свет било велика неизвесност. Из стопе маскулинит-

тета 1971. године закључујемо да се повећава број мушких на 1 000 жена и да ће се такав тренд наставити, под условом да се у Топлици задрже постојеће друштвено-економске прилике и кретања која овај процес поспешују.

Табела 17

*Насеља Топлице према учешћу мушких и женских становништва
1961. и 1971. године*

Општина	Свега насеља	Са вишком женама %	Са вишком мушкарца %	Исти број мушкараца и жена %
1961. Прокупље	107	97	90,67	4
	90	74	82,23	11
	40	40	100,00	—
Свега:	237	211	89,04	15
1971. Куршумлија	107	80	72,90	23
	90	64	71,52	24
	40	34	85,00	4
Свега:	237	178	75,11	51
Блаце	—	—	—	—
Свега:	237	211	89,04	15
Прокупље	107	80	72,90	23
	90	64	71,52	24
	40	34	85,00	4
Свега:	237	178	75,11	51
Блаце	—	—	—	—
Свега:	237	211	89,04	15
Куршумлија	—	—	—	—
Свега:	237	211	89,04	15
Блаце	—	—	—	—
Свега:	237	211	89,04	15

Из табеле 17 закључујемо да се број насеља са вишком мушким становништвом повећао од 1961. до 1971. године. Такође су евидентне разлике по општинама. Године 1961. сва насеља у општини Блаце имала су више женског становништва, затим у општини Прокупље, па у Куршумлији. Исти редослед општина задржао се и 1971. године. Нешто повољнију полну структуру имају насеља у општини Куршумлија због тога што су емиграције са села слабијег интензитета него из села у општинама Прокупље и Блаце. Ово је условило да се у сеоским насељима општине Куршумлија боље сачува полна структура становништва настала рађањем.

Полна структура неког насеља зависи од његовог географског положаја и функције коју има у одређеном простору. На територији општине Прокупље 1961. године следећа насеља имала су вишкове мушких становништва: Балиновац, Булатовац, Пискаље и Видовача, а 1971. године: Баботинац, Балчак, Балиновац, Бела Вода, Бели Камен, Буколорам, Ђуковац, Доња Трнава, Доње Кординце, Дреновац, Џиголь, Горња Стражава, Горња Трнава, Грабовац, Губетин, Конџељ, Костеница, Крњи Град, Вича, Видовача, Водице, Власово и Пестиш. Године 1961. вишкове мушких становништва имала су следећа насеља на територији општине Куршумлија: Горње Микуљане, Луково, Мачја Стена,

Магово, Маричиће, Штава, Тачевац, Тијовац, Трећак и Жегрова, а 1971. године: Бело Поље, Доње Микуљане, Дубрава, Иван Кула, Магово, Мала Косаница, Марковиће, Мерћез, Мирница, Mrче, Невада, Ново Село, Пачараћа, Паваштица, Прекораће, Спанце, Шатра, Тачевац, Трн, Велики Пупавци, Заграђе, Зебица и Жегрова. На територији општине Блаце 1961. у свим насељима био је мањак мушких становништва, а 1971. године вишак у следећим насељима: Горње Гргуре, Качапор, Мала Драгуша и Музаче.

Ако на карти Топлице погледамо просторну дистрибуцију ових насеља, закључујемо да се она налазе или уз градска насеља и важне саобраћајнице или су веома удаљена од комуникација, а нека од тих удаљених села су централна насеља у којима има знатан број запослених (посебно мушких) у друштвеном или приватном сектору (школе, месне канцеларије, одељења СУП, трговачке и занатске радње и слично). У удаљеним селима јавља се такође вишак мушких становништва због одржавања оног односа у полној структури становништва која настаје рађањем (107 мушких на 100 женских) и због веће пажње која се поклања мушким деци, па им је и смртност нижа.

Вишак мушких становништва јавља се у приградским насељима, као и у неким која су лоцирана у близини градова или на важним саобраћајницама, због тога што су то радничка насеља у којима станују самци досељени из удаљених топличких села. У градовима Топлице — Прокупљу, Куршумлији и Блацу појавили су се високови женског становништва и 1961. и 1971. године. Ово је последица структуре индустрије и развијености терцијарних делатности, где је запослен велики број жена. Међу сеоским насељима има и таквих у којима више од 60% становништва чине жене (Доња Рашица, Селиште код Прокупља, Горње Точане и Парада).

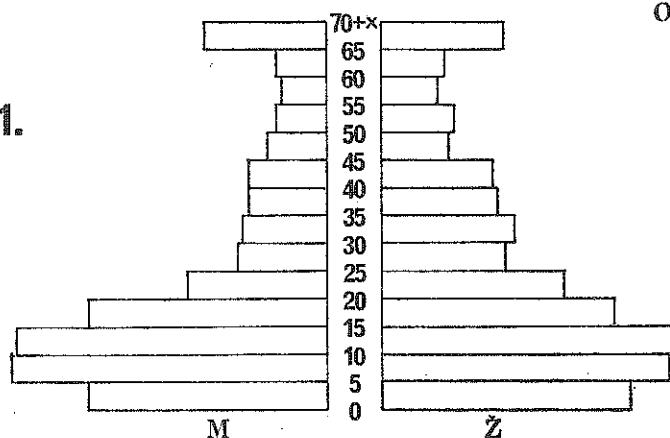
Тенденција изједначавања полног састава становништва у Топлици од 1961. до 1971. године условљена је слабијим интензитетом емиграција становништва оба пола (после 1965) и јачим интензитетом емиграција женског становништва, што је условљено побољшањем положаја жене у Топлици и разбијањем конзервативног скватања о запосленој жени и њеном свеукупном друштвено-економском, културном и политичком животу. Позитивне тенденције изједначавања бројчаног односа мушких и женских становништва, које су настале у последњих десет година, наставиће се, посебно у насељима у којима постоје повољнији услови за живот.

6) Старосна структура становништва

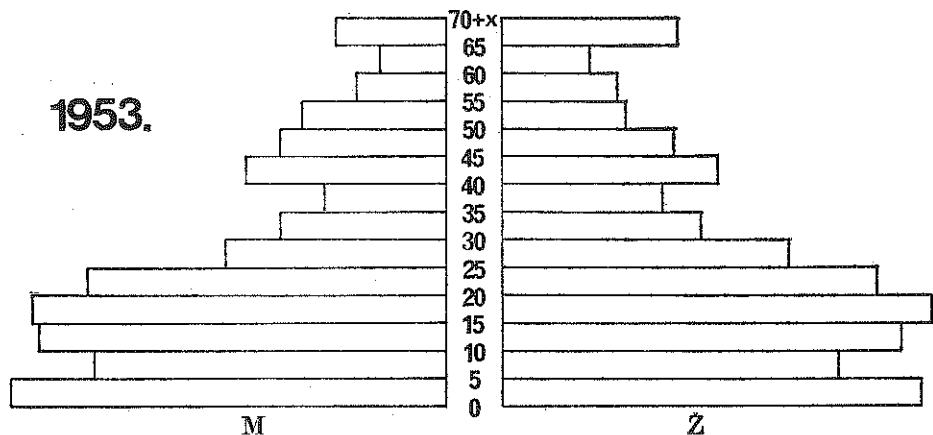
Старосна структура становништва једна је од најважнијих структура. Она се узима као „основа за сва друга демографска изучавања“ (49, 127). Од старосне структуре треба полазити у

STAROSNE PIRAMIDE STANOVNIŠTVA - TOPLICE

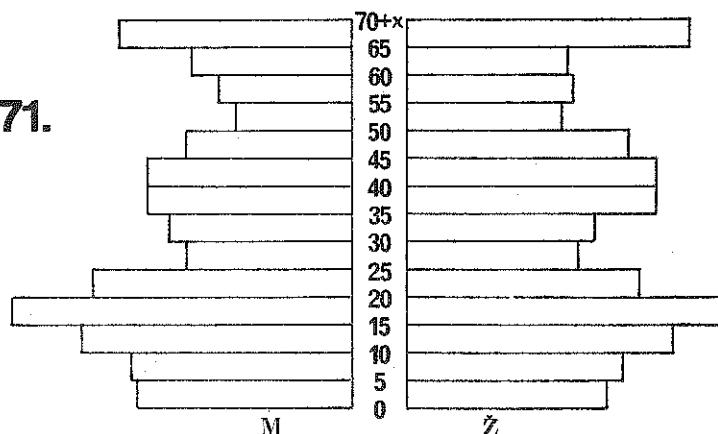
1921.

1953.

1971.

8000 7000 6000 5000 4000 3000 2000 1000 0 0 1000 2000 3000 4000 5000 6000 7000 8000

10. Starosne piramide stanovništva Toplice za 1921, 1953. in 1971. god.

изучавању наталитета, морталитета, миграција, затим економских структура, у планирању радне снаге, војних обавезника, ученика и студената. На основу ових прорачуна могу се планирати капацитети школа, факултета, броја запослених, стамбена изградња и решавати многи други практични проблеми. Баш због непроучености старосне структуре и других елемената који су је условили од 1962. године, па и данас, јавља се недостатак школског простора у градским насељима у Топлици и радних места за вишак активног становништва. Због немогућности за пошљавања у Топлици, решења су се налазила у емиграцијама, које су, поред ниског наталитета, непосредно деловале на старосну структуру становништва у Топлици, тј. на процес старења. Старосна структура непосредно делује на наталитет, морталитет и миграције. Ако становништво стари, смањује се наталитет, повећава морталитет због биолошких фактора, а интензитет емиграције се смањује.

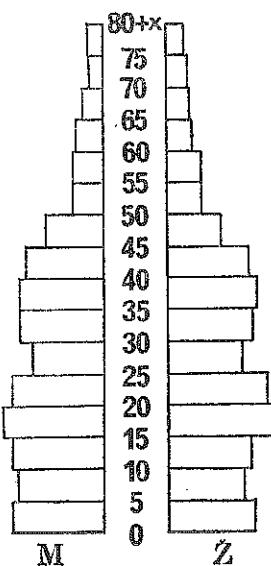
У табели 18 приказана је старосна структура становништва у Топлици по великим старосним групама, и то за 1921, 1953. и 1971. годину. Одмах се уочава да је процес старења код топличког становништва веома одмакао у 1971. години, па можемо закључити да становништво Топлице припада регресивном типу, јер су стопе наталитета веома ниске, а стопе морталитета у порасту; природни прираштај је минималан. Удео младих до 19 година дosta је низак. Топличко становништво је нешто изнад нивоа биолошке просте репродукције. Наведене године су узете за анализу старосне структуре зато што су за развој становништва у Топлици дosta карактеристичне. Година 1921. даје стање становништва непосредно после првог светског рата, тако да је чуло становништва од 20. до 59. године старости веома велико, јер је страдало у рату, а посебно мушки становништво. Удео становништва од 20 до 59 година старости знатно је већи у 1953. години него у 1921. Разлога има више, а важнији међу њима су везани за карактер народноослободилачког рата у односу на први светски рат, где је становништво било неорганизовано и голоруко, те је стога било лак плен бугарских окупатора. У овој старосној групи јавља се вишак женског становништва, што је последица, али не искључиво, већег страдања мушкарца у рату. Године 1971. било је 51% становништва од 20. до 59. године старости, 1953 — 47%, а 1921 — 37%. Ови подаци јасно указују на интензитет старења становништва Топлице. Најважнији аргумент степена процеса старења становништва је учешће младих, до 19. година старости, у односу на укупно становништво. Према наведеним пописним годинама, ситуација је била следећа: 1921. године 53,37%, 1953. године 47,00% и 1971. године 34,13%. Уз ове податке можемо додати и учешће становника у односу на укупно преко 60. године старости: 1921. године 9,57%, 1953. године 6,33% и 1971. године 14,37%.

Табела 18

*Становништво у Топлицама по великим старосним групама
1921, 1953. и 1971. године*

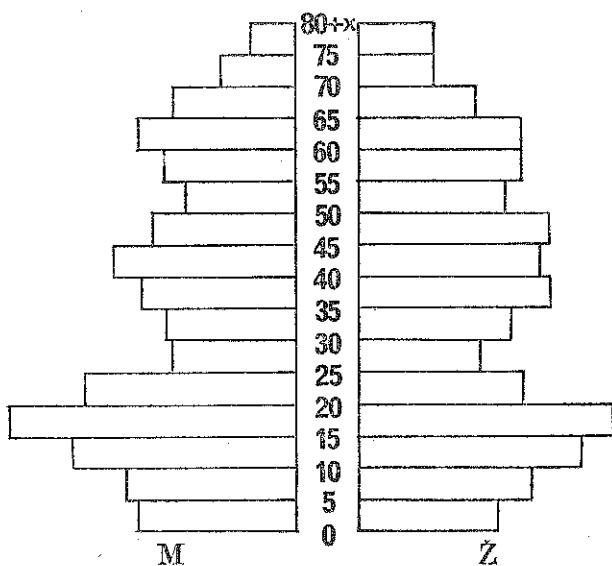
	Година 1921.					
	Укупно	%	М.	%	Ж.	%
Свега становника	72 807		34 676	47,62	38 134	52,38
Од 0 до 19 год.	38 862	53,37	19 748	56,34	19 114	50,12
Од 20 до 39 год.	17 216	23,64	7 059	20,35	10 157	26,63
Од 40 до 59 год.	9 777	13,42	4 214	12,15	5 563	14,58
Преко 60 год.	6 952	9,57	3 655	11,16	3 297	8,67
Индекс старења	0,20					
Година 1953.						
Свега становника	126 994		60 775	40,77	66 239	59,23
Од 0 до 19 год.	59 561	47,00	29 896	47,54	29 665	44,78
Од 20 до 39 год.	35 673	28,09	16 443	27,05	19 230	20,03
Од 40 до 59 год.	23 496	18,58	11 184	18,40	12 312	18,58
Преко 60 год.	8 164	6,33	3 231	7,01	4 933	7,61
Индекс старења	0,18					
Година 1971.						
Свега становника	108 318		52 320	48,30	55 998	51,70
Од 0 до 19 год.	36 969	34,13	18 958	36,23	18 010	32,16
Од 20 до 39 год.	30 272	28,00	14 731	28,15	15 541	27,75
Од 40 до 59 год.	24 453	23,50	11 239	21,48	14 214	25,38
Преко 60 год.	15 624	14,37	7 391	14,14	8 233	14,71
Индекс старења	0,44					

Овакво учешће младих 1921. године последица је високог наталитета, смањеног морталитета и са тим високе стопе природног прираштаја. Значи да је уочи и у току оба светска рата био смањен број склопљених бракова, супружници су били раздвојени, владала је општа економска и психофизичка несигурност, те су предузимане мере да не дође на свет дете чија је будућност била сасвим неизвесна. После завршетка ратова настала је обратана ситуација, па је дошло до наглог успона стопе природног прираштаја, а с тим и високог учешћа младих у односу на укупно становништво. Година 1971. пружа сасвим другачију слику у односу на две претходне. Знатно је смањена стопа природног прираштаја, затим су биле веома интензивне емиграције становништва до 35. година старости, што је све скупа деловало на знатно смањење учешћа младих у односу на укупно становништво. Постоје у том погледу разлике код градског и сеоског становништва, јер је учешће младих код градског нешто веће. Степен и интензитет процеса старења становништва Топлице можемо сагледати из учешћа становништва преко 60 година старости у односу на укупно. Оно је 1971. године износило 14,37%, а у свету се креће од 4 до 17% (49, 133). Индекс старења је 1921. године износио 0,20; 1953. године 0,13% а 1971. године 0,44. У 1971. години јављају се велике разлике у индексу старења између сеоског и градског становништва, јер за сеоско износи 0,50 а за

**STAROSNA PIRAMIDA GRADSKOG STANOVNIŠTVA TOPLICE
PREMA POPISU 1971.GOD.**

1000 stan.

**STAROSNA PIRAMIDA SEOSKOG STANOVNIŠTVA TOPLICE
PREMA POPISU 1971.GOD.**

1000 stan.

11. Старосне пирамиде сеоског и градског становништва Топлице за 1971.

градско 0,20. Ово је последица емиграција младих са села у градове ради школовања и запослења, услед чега се погоршава ста-росна структура становништва села.

Раније је истакнуто да је учешће младих код градског ста-новништва у Топлици нешто веће него код сеоског. Међутим, постоје разлике у том погледу међу сеоским насељима, што је последица стопе природног прираштаја, емиграција, као и самог положаја насеља у односу на град или неку важну саобраћај-ницу. На основу учешћа младих у односу на укупно становништво, сеоска насеља у Топлици можемо поделити у две групе: прву групу, са учешћем младих изнад просека за Топлицу (34,12%) и другу, у којој је учешће младих испод тог просека. Пре него што приступимо анализи узрока наведене поделе у просторној дистрибуцији тих насеља, навешћемо, ради илустра-ције, нека из прве групе: Бабица 45,75%; Добри До 40,52%; Ђа-ке 38,07%; Мачја Стена 51,20%; Штава 46,82%; Механе 38,85%; Растелица 40,03%; Вукојевац 50,51%; Матарова 37,53%; Данко-виће 35,57%; Доње Микуљане 36,58%; Марковиће 44,79%; Гргу-ре 34,43%; Балчак 36%; Власово 34,95%; Јовина Ливада 35,71%; Раје 35,71%; Бериље 41,19%; Ново Село 36,66%; Доња Стр-жава 35,57%; Ђурђевац 39,35%, и из друге: Игриште 32,92%; Мач-коваш 33,49%; Сибница 33,16%; Придворица 31,14%; Суви До 29,68%; Међухана 23,03%; Суваја 25,14%; Пребреза 30,14%; Стубал 27,95%; Врбовац 26,11%; Бели Камен 31,44%; Буколо-рам 24,39%; Драги Део 28,82%; Јабучево 28,84%; Нова Божур-на 32,27% итд.

Ако погледамо просторну дистрибуцију ових насеља на карти, видимо да је највеће учешће младих, у односу на укупно становништво, у удаљеним селима, саобраћајно неповезаним и економски неразвијеним, као и код приградских сеоских насе-ља која су порасла популационо-механичким путем — досељавањем. Веома удаљена сеоска насеља имају високо учешће мла-дих због високог наталитета и нешто слабијих емиграција. Сла-бији интензитет емиграција је последица комплекса друштвено-економских фактора. Високо учешће младих у приградским се-оским насељима је последица досељавања сеоског становништва у фертилном периоду. Обично се ради о младим брачним паровима са двоје или више деце. То су управо радничка насе-ља, израсла у последњих десетак година. У овим насељима скро-ро да нема домаћинства без младих брачних парова и деце. Како су се доселили не тако давно са села, а претежно су неквали-фиковани, задржали су схватање са села „да деце никада није много“, а о планирању породице не воде рачуна. Из ових раз-лога је високо учешће младих до 19 година старости у односу на укупно становништво међу забаченим и приградским сеос-ким насељима Топлице.

Процес старења становништва Топлице приказан је ста-росним пирамидама за 1921, 1953. и 1971. годину. Због очиглед-них разлика које се јављају између сеоског и градског станов-ништва, дате су посебне старосне пирамиде за 1971. годину. Оно

што је заједничко за све наведене старосне пирамиде јесте да је процес старења становништва после 1953. године веома интензиван и забрињавајући. Из старосних пирамида се запажа да су у току ратова 1914 — 1918. и 1941 — 1945. године генерације доста малобројне у односу на претходне или на оне после завршетка ратова. Старосне кохорте које су учествовале у ратовима су такође крье због ратних губитака, посебно код мушког становништва. Села Топлице, тако рећи, постепено „умиру“, јер је у великом броју села изражена биолошка депопулација, а највећи број их је на нивоу обезбеђења просте биолошке репродукције становништва. Учешће старих је појачано знатним емиграцијама младих са села. Чак су емиграције јаке и из оних села у којима постоје природни услови за развој интензивне пољопривреде.

в) Демографски и социолошки проблеми старачких домаћинстава

Веома тужну слику пружају многа сеоска насеља у Топлици: затворене и оронуле куће, запуштене и непокошене ливаде, необрађени виногради и воћњаци, коров захвата све веће површине некада плодне оранице, многе школе су затворене због недостатка деце, ретко се може на пољу срести млад човек, и слично. Какви се демографски процеси одвијају у Топлици запажа се по томе што се број становника од 1961. до 1971. године смањио за 10%.

На терену Топлице регистроване су све затворене куће (домаћинства која у току године не станује више од 6 месеци у својој кући) и старачка домаћинства (домаћинства у којима старост сваког члана износи више од 60 година). Резултати ове анкете по општинама изгледају овако:

Општина	Број старачких домаћинстава	Број напуштених домаћинстава
Прокупље	1 291	343
Куршумлија	656	284
Блаце	466	160
Света:	2 413	787

Запажа се да је велики број старачких домаћинстава у равничарском делу Топлице, баш тамо где постоје природни услови за развој пољопривреде. Типични примери за то су Белољин, Велика Плана, Сварче, Прекадин, Горња Драгуша, Бресничић, Мала Плана и друга. Знатан је број старачких домаћинстава у насељима општине Прокупље и поред тога што је она у економском погледу знатно развијенија него Куршумлија и Блаце. Према броју старачких домаћинстава, уколико се не предузму неке

мере за „спасавање“ села и пољопривреде Топлице, треба очекивати да ће број напуштених домаћинстава за следећих пет година бити удвоstrучен, јер је морталитет у већини сеоских насеља доста висок због биолошког процеса старења. Наследници су се одселили у градове и мало ко од одсељеника показује интересовање да се врати, јер је међу њима често присутна она изрека: „Хвали село, а живи у граду“.

На крају, може се закључити да је процес старења становништва у Топлицама доста интензиван и да становништво припада ретgresивном типу. Из године у годину све је мање становника до 19 година старости у односу на укупно становништво. Због интензивних емиграција, све је мање становника у фертилном периоду, посебно на селу, па су стога разлике у погледу старости становништва у селу и граду јако изражене. Последица ових фактора је појава биолошке депопулације у великом броју насеља, док је механичка депопулација (50, 115) захватила око 95% сеоских насеља у Топлицама. Овакав интензитет старења становништва Топлице има велике последице у друштвено-економском животу села и града. Док села постају све неактивнија у привредном погледу, градови не могу да омогуће стан или посао свима који се досељавају са села, те то ствара велике проблеме друштвено-политичким организацијама и заједницама Прокупља, Куршумлије и Блаца. Може се рећи да ће и даље процес старења становништва у Топлицама бити интензиван. Последице таквих токова све ће се више осећати у друштвено-економском животу града и села или, боље речено, целе Топлице.

i) Национална структура становништва

У одељку *Етничке промене* у Топлицама дате су хронолошким редом смене становништва различитих етничких припадности све до 1878. године, тј. до ослобођења Топлице од Турака. Од тада до данас Топлицу у огромној већини (95%) насељава становништво српске националности. Како је Топлица после 1878. године организовано насељавана становништвом из Црне Горе, то после Срба, по укупном броју и процентуално, долазе припадници црногорске националности. Интересантно је напоменути да се број Црногораца у апсолутном и процентуалном износу од 1948. до 1971. године стално повећава.

Процент припадника српске националности опада од 1953. до 1971. године. Тако је 1953. од 126 994 становника било 124 503 (98,02%) Срба а 1971. године од 108 318 било их је 102 722 (94,83%). Ово је последица опредељивања досељеног становништва из Црне Горе које се изјашњава као Црногорци (раније као Срби), изјашњавања Рома као Роми у смислу народности (раније као Срби) и развоја индустрије посебно у Прокупљу, где се запошљавају радници из различитих делова Југославије и различите националне припадности. У Топлицама је 1953. године живело 98,02% Срба, 1,50% Црногораца и 0,48% осталих.

У табели 19 дата је национална структура становништва за целу Топлицу, а затим по општинама, и у оквиру тога је издвојено градско и сеоско становништво. Оваква подела је извршена због тога што се уочавају извесне разлике у националној структури по општинама, и то као последица различитог регионалног порекла становништва и степена индустријализације општинских средишта.

Општина Блаце насељена је 99,14% становништвом српске националности. Да се подсетимо: њено становништво углавном води порекло са Копаоника, из Расине, Жупе и других крајева Србије. Други разлог је у томе што је Блаце мала варошица, индустријски неразвијена, те није било досељавања из других република ради посла. Сама варош Блаце претежно је насељена српским становништвом (97,75%), док Срби у сеоским насељима чине 99,39% у односу на укупно становништво. Последе Срба, на територији општине Блаце по укупном броју долазе Роми (65, или 0,33%), затим Црногорци (20, или 0,10%) и други. Као што видимо, општина Блаце насељена је скоро 100% припадницима српске националности.

Табела 19

Национална структура становништва Топлице, према попису 1971. године

	Топлица	Општина Прокупље		Град Прокупље		Сеоска насеља								
		Срба	Црногорца	Рома	Муслимана	Југословена	Румуна	Македонаца	Хрвата	Албанаца	Словенаца	Бугара	Руса	Осталих
Срба	102 272	94,88	54 085	94,36	17 849	88,94	36 236	97,38						
Црногорца	3 072	2,83	1 258	2,19	919	4,57	339	0,91						
Рома	996	0,92	804	1,40	538	2,67	266	0,71						
Муслимана	312	0,28	297	0,51	295	1,41	2	0,01						
Југословена	231	0,21	163	0,28	111	0,55	52	0,15						
Румуна	133	0,12	131	0,22	2	0,01	129	0,34						
Македонаца	162	0,15	117	0,20	107	0,53	10	0,02						
Хрвата	142	0,13	103	0,18	88	0,43	15	0,04						
Албанаца	46	0,04	39	0,07	38	0,13	1	0,00						
Словенаца	28	0,02	26	0,04	19	0,09	7	0,02						
Бугара	42	0,03	23	0,04	16	0,07	7	0,02						
Руса	14	0,01	11	0,01	11	0,05	—	—						
Осталих	418	0,38	258	0,50	111	0,55	147	0,40						

	Општина Куршумлија	Град Куршумлија		Сеоска насеља										
		Срба	Црногорца	Рома	Муслимана	Југословена	Румуна	Македонаца	Хрвата	Албанаца	Словенаца	Бугара	Руса	Осталих
Срба	29 480	93,10	6 880	95,80	22 600	92,76								
Црногорца	1 794	5,66	139	1,93	1 555	6,35								
Рома	127	0,40	43	0,60	84	0,34								
Муслимана	11	0,03	10	0,13	1	0,00								
Југословена	52	0,16	28	0,39	24	0,09								
Румуна	2	0,01	1	0,01	1	0,01								
Македонаца	33	0,10	21	0,29	12	0,05								
Хрвата	31	0,09	26	0,36	5	0,01								
Албанаца	7	0,02	3	0,04	4	0,01								
Словенаца	2	0,01	2	0,02	—	—								
Бугара	16	0,05	8	0,11	8	0,02								
Руса	2	0,01	2	0,02	—	—								
Осталих	115	0,36	22	0,30	93	0,37								

	Општина Блаце	Град Блаце	Сеоска насеља
Срба	19 157 99,13	3 296 97,75	15 861 99,39
Црногорца	20 0,10	11 0,32	9 0,06
Рома	65 0,33	26 0,77	39 0,25
Муслимана	4 0,01	3 0,09	1 0,00
Југословена	16 0,08	16 0,47	— —
Румуна	— —	— —	— —
Македонаца	12 0,06	9 0,26	3 0,02
Хрвата	8 0,04	5 0,14	3 0,02
Албанаца	— —	— —	— —
Словенаца	— —	— —	— —
Бугара	3 0,01	1 0,03	2 0,01
Руса	1 0,01	1 0,03	— —
Осталих	45 0,23	5 0,14	40 0,25

После општине Блаце, по учешћу српског становништва у односу на укупно, долази општина Прокупље. Од укупног броја становника, Срба је 54 085 (94,36%), Црногорца 1 258 (2,19%), Рома 804 (1,4%), Муслимана 297 (0,51%), Југословена 163 (0,28%), Румуна 131 (0,22%) и других. Из података који су дати у табели 19 запажају се битне разлике у националној структури сеоског и градског становништва. Од укупног броја сеоског становништва, Срба је 97,38%, а од градског — 88,94%. Разлике су изражене због тога што је Прокупље град у коме живи 20 хиљада становника, са развијеном индустријом и јаким гравитационим утицајима. Оно је привукло радну снагу — становништво из других делова Југославије, ван Србије, које је различите националне структуре. У Прокупљу, после Срба, највише има Црногорца (4,57%), затим Рома (2,67%), Муслимана (1,41%) и других. Роми углавном насељавају „Черкез-малу“ и „Царину“. Такође је важно напоменути да у сеоским насељима живи знатан број Румуна, посебно у селу Бериљу, код Прокупља.

Општина Куршумлија је последња по учешћу Срба у односу на укупно становништво. Од 31 672 становника, Срба је 29 480 (93,10%), Црногорца 1794 (5,56%), Рома 127 (0,40%) итд. Сеоско и градско становништво доста се разликује у националном погледу. У граду Куршумлији живи 95,80% припадника српске националности, 1,93% црногорске, 0,65% Рома и других. Од укупног сеоског становништва 92,76% су Срби, 6,35% Црногорци, док 0,89% припада осталим националностима. Из табеле 19 уочавамо да у општини Куршумлија живи нешто више Црногорца него у општини Прокупље. Ово је последица разлике у регионалном насељавању Црногорца у Топлицама после 1878. године.

Ако имамо у виду целу Топлицу, примећујемо да је од 108 318 (1971) становника 94,88% Срба, 2,83% Црногорца, а 2,33% су припадници осталих националности. Ако упоредимо ове податке са подацима из 1953. године, видећемо да је те године у Топлицама смањено учешће припадника српске националности, а повећано учешће припадника црногорске националности. Број Црногорца у

Топлици 1948. године износио је 327 (0,27%), 1953. године 1 906 (1,50%) и 1971. године 3 072 (2,83%). Ово не треба схватити као последицу уселењавања нових досељеника црногорске националности, већ као последицу различитог изјашњавања о националној припадности у време пописа становништва.

д) Конфесионална структура становништва

И поред тога што данас подела становништва Топлице по религијској основи скоро да и није присутна, укратко ћу се осврнути на ово питање у време после 1878. године. То чиним да бих навео још један доказ да је у Топлицама 1878. године извршена скоро потпуну смештају становништва, тј. уместо становништва исламске вере насељили су је православни.

После пада Топлице под турску власт почело је њено насељавање становништвом исламске религије, да би у XVII, XVIII и XIX веку то новодосељено становништво чинило огромну већину. У граду Прокупљу, у време владавине Турака, главну реч у трговини водили су Дубровчани. Они су ширили и проповедали католичанство. Тако је Југ-Богданова црква у Прокупљу назvana „Латинском црквом“, јер су у њој Дубровчани вршили своје верске обреде. Она је подигнута у XIII и XIV веку. Тако се у историјским списима помиње да је 1638. године у Прокупљу било 120 католичких кућа (1, 60).

После ослобођења Топлице од Турака, њу је напустило становништво које припада исламској религији. Међутим, било је и оних који су остали јер им није претила опасност од освете због великог угледа који су имали код покорене српске сиротиње. Тако је у Прокупљу, у време пописа 1878. године, било 28 исламских кућа и једна јеврејска. Према попису 1895. године, више од 99% становништва Топлице припадало је православној религији. Поменуте године у Топлицама је било 1 615 припадника исламске вере, од чега 15 Турака и 1 600 Рома. Од тога је у градовима живело свега 153 становника, а остало у селима Топлице. Како су ови пописи вршени непосредно после ослобођења, то је доказ да је грађанима који су били поштени, без обзира на религијску припадност, био обезбеђен живот у Топлицама.

У каснијим пописима становништва, на пример 1921. и 1931. године, учешће православног становништва износило је више од 95% у односу на укупно. Тако је 1921. године православних било 99,50%, народа исламске религије 0,48% и католика 0,02% у односу на укупно становништво Топлице.

Године 1931. стање се нешто мења, јер се повећава учешће становника осталих религија. Православни чине 91,10%, католици 0,13%, мусимани 0,77% и припадници осталих религија 7% у односу на укупно становништво.

Подела становништва по религијској основи нема неког посебног значаја, нити се осећа међу становништвом Топлице. Религија је, са јачањем и ширењем просвете, науке и културе, из-

губила битку у Топлици. Њени утицаји на младе су занемарљиви, па се чак то може рећи и за старије становништво. Због тога овој структури становништва није потребно придавати већу пажњу и вршити неке детаљније анализе, јер се њени утицаји не запажају у животу и раду Топличана.

б) Писменост и образовна структура становништва

Због дosta високог учешћа неписменог становништва, у односу на укупно становништво Топлице преко 10 година старости у 1971. години, овом проблему се мора посветити посебна пажња. И поред низа мера које су предузимане за последњих 20 година на описмењавању становништва Топлице, нису постигнути неки високи резултати, јер је процент неписмених 1961. године износио 27,48%, а 1971. године 27,07% (југословенски просек 15,20%). У Топлици је смањење процента неписмених од 1961. до 1971. године незнатно или, тачније, износи свега 0,41%. За овакво стање треба тражити разлоге у објективним и субјективним факторима у Топлици и ван ње. Разлози су најчешће у вези са конфигурацијом терена, у великој дисперзији и саобраћајној изолованости сеоских насеља, удаљености школе од куће ученика и више од 10 km, недовољном улагању финансијских средстава у подизање школа и других васпитно-образовних установа. Са оволиким учешћем неписменог становништва не могу бити задовољни ни друштвено-политичке заједнице ни организације. Оваква ситуација у знатној мери утиче на укупан друштвено-економски и културни живот Топлице. У решавању ових проблема треба да се ангажују сви друштвени фактори у Топлици, јер су последице наведеног стања веома присутне у животу и раду топличког становништва, посебно сеоског.

Да би се овај проблем свестраније сагледао, најпре треба анализирати податке из претходних пописа, па из пописа 1961. и 1971. године. Потребно је извршити анализу укупног становништва Топлице, затим сеоског и градског, а онда — према полу и старости. Из практичних разлога дати су упоредни подаци по општинама, и то посебно за градско, а посебно за сеоско становништво. Такође ће бити обрађена образовна структура становништва по истим критеријумима, са освртом на узроке таквог стања.

Први резултати о писмености становништва Топлице добијени су после њеног ослобођења од Турака 1878. године. Број неписмених износио је и више од 90% за сеоско, а за варошко становништво између 70 и 80%. Тако је процент неписмености за град Прокупље за 1884. износио 72,07%, за 1890. годину 72,04%, за 1895. годину 66% и за 1900. годину 62,09% (15, 32). Разлике у погледу писмености по полу биле су веома велике, јер је од укупног броја неписмених жене отпадало 70 до 80%, што је и данас случај. Постојале су и регионалне разлике. Процент неписмених 1931. године у Косаницама износио је 67,70%, а на терену

данашњих општина Прокупље и Блаце 61,70%. Већ до 1948. године у погледу подизања нивоа писмености становништва унеколико се напредовало, и то захваљујући необично живој активности нових друштвено-политичких заједница и организација које су настала у револуцији и њихових ставова које су имале о овим питањима. Колико је на решавању ових проблема рађено после рата види се по постигнутим резултатима, јер је процент неписмених за веома кратко време смањен на 31% у 1953. години, што је за скоро 30% мање у односу на 1948. годину (58%). Ово је резултат веома савесног и самопреторног рада учитеља, посебно у сеоским срединама. Описмењавањем одраслих, они су много учинили на елиминисању неписмености у Топлици. Учитељи и школе просто су се такмичили ко ће постићи боље резултате. Овакве акције су све ређе у последњих 15 година, што се види и из процента неписмених.

Табела 20

*Неписмено становништво Топлице по старости и полу,
према пописима 1961. и 1971. године*

	Година 1961.					
	Укупно	%	Градско	%	Сеоско	%
Свега неписмених	26 154	27,48	2 167	14,11	23 987	30,07
М.	4 454	17,00	320	14,76	4 134	17,23
Ж.	21 700	83,00	1 847	85,24	19 853	82,77
Године старости						
Од 10 до 19 година	888	3,39	83	3,83	805	3,35
Од 20 до 34 године	5 530	21,14	537	24,78	4 993	20,81
Од 35 до 64 године	15 756	60,26	1 149	53,03	14 607	60,91
Више од 65 година и непознато	3 980	15,21	398	18,36	3 582	14,93
Становника старијих од 10 година	95 143		15 348		79 795	
	Година 1971.					
Свега писмених	25 139	27,07	3 177	12,52	21 962	32,44
М.	4 990	19,84	454	14,29	4 536	20,65
Ж.	20 149	80,16	2 723	85,71	17 426	79,35
Године старости						
Од 10 до 19 година	410	1,63	106	3,35	304	1,73
Од 20 до 34 године	1 551	6,17	255	8,02	1 296	5,91
Од 35 до 64 године	16 463	65,50	2 037	64,12	14 426	65,77
Више од 65 година и непознато	6 715	26,70	779	24,51	5 936	26,59
Становника старијих од 10 година	92 860		25 276		67 584	

У табели 20 дати су подаци о неписменом становништву за 1961. и 1971. годину. Становништво је подељено на градско и сеоско, затим према полу и старости. Ако упоредимо податке из два поменута пописа, запазићемо следеће: процент неписменог становништва у односу на укупно минимално је изменјен у корист писменог; процент неписменог женског становништва за

Табела 21
Немислено становништво Топлице (градско и сеоско) по старости и полу, према попису 1971. године

	Свера %	10 — 14	15 — 19	20 — 34	35 — 49	50 — 64	65 и више	година	Непознато							
Топлица	25 139	27,07	220	0,87	190	0,75	1 551	6,16	7 747	30,81	8 716	34,67	6 527	26,00	188	0,74
M.	4 990	87	1,74	68	1,36	292	5,85	782	15,67	1 788	35,83	1 900	38,09	73	1,46	
	19,84	39,54	35,79	18,82				10,09	20,51			29,11			28,83	
ЖК.	20 149	133	0,66	122	0,60	1 259	6,24	6 965	34,56	6 928	34,91	4 627	22,46	115	0,57	
	80,16	60,46	64,21	81,18				89,91	79,49			70,89			71,17	
Градско	3 177	12,52	63	2,00	43	1,35	225	8,02	1 197	37,68	840	26,44	731	23,00	48	1,51
M.	454	32	7,04	12	2,64	49	10,79	84	18,50		114	25,09	139	30,66	24	5,28
	14,29	50,79	27,90	19,21				7,01			13,57		19,01		50,00	
ЖК.	2 723	31	1,13	31	1,13	206	7,55	1 113	40,92	726	26,66	592	21,73	24	0,88	
	85,71	49,21	72,10	80,79				92,99	86,43			80,99			50,00	
Сеоско	21 962	32,44	157	0,71	147	0,66	1 296	5,91	6 550	29,87	7 876	35,90	5 796	23,32	140	0,63
M.	87,37	71,31	77,37				83,63	84,55			90,37		88,80		74,47	
	55	1,21	56	1,23	243	5,35	638	15,38	1 674	36,90	1 761	38,86	49	1,07		
	20,65	35,03	38,09	18,75				10,65			21,25		30,38		35,00	
ЖК.	17 426	102	0,62	91	0,52	1 053	6,44	5 852	33,59	6 202	35,16	4 035	23,15	91	0,52	
	79,35	64,97	61,91	81,25				83,35	78,75			69,62			65,00	

2 — 3% је смањен, а за толико повећан код мушких; осетно је смањење неписменог становништва до 35 година старости, што је добро; процент неписмености код градског становништва се смањио, како код укупног тако и по годинама старости, док према полу нема неких битнијих измена; процент неписмених код укупног становништва на селу повећао се за 2,39% у односу на 1961. годину. Сви ови закључци резултат су позитивних процеса који се одвијају у Топлици, али који су нешто спорији од очекиваних. На овај закључак наводе резултати који су добијени у два последња пописа.

Посебно се запажа подatak да се процент неписмених није знатније смањио у 1971. години у односу на 1961. На ово је деловало више фактора заједно па се не може рећи да је у наведеном периоду било запостављено просвећивање народа. Топлица је емиграционо подручје. Исељеници су млади, писмени и школовани људи. Повећава се удео старијег неписменог становништва у односу на укупно, а смањује се удео младог. У овим разлозима треба тражити узроке високог учешћа неписмености у Топлици. Опасно би било да се повећава процент неписмености становништва до 35 година старости, од 1961. до 1971. године. То би био забрињавајући показатељ. Овде је симптоматично да од укупног броја неписменог становништва на жене отпада више од 80% у оба последња пописа, што нам указује да положај жене у Топлици није најповољнији. Исте тенденције су и код неписмених по старости. Тако је 1971. године 60% неписмених жена од 10 — 14 година старости. У већим старосним групама тај процент се повећава како код укупног тако и код градског и сеоског становништва (табела 21).

Табела 22

Неписмено становништво градских насеља у Топлици према пописима 1948, 1961. и 1971. године

Град	1948.		1961.		1971.	
	свега	%	свега	%	свега	%
Прокупље	1 619	22,90	1 338	12,48	1 845	11,07
Куршумлија	231	12,11	365	13,95	776	10,38
Блаце	916	28,18	466	23,00	556	19,51
Свега:	2 766	21,06	2 169	16,54	3 176	13,65

Заједничко за све градове је да се апсолутни број неписмених повећао у 1971. години у односу на 1961. годину. Знатно је смањен број неписмених у граду Прокупљу од 1948. до 1961. године. У Блацу је приближно иста ситуација. У Куршумлији је од 1948. до 1961. године забележен пораст неписмености због уселењавања неписменог сеоског становништва. Такође је упадљиво минимално смањење процента неписмености од 1961. до 1971. године. Ови подаци нам говоре да се мора и даље радити на описмењавању градског становништва.

Да би органи за просвету, друштвено-политичке заједнице и организације практично сагледали овај проблем и предузели конкретне мере за његово решавање, дао сам упоредне податке за 1961. и 1971. годину по општинама. Интересантно је напоменути да се јављају извесне разлике у погледу учешћа неписмених по општинама, без обзира на то што је Топлица у много чему јединствено подручје. Највеће учешће (табела 23) неписмених је у општини Блаце, и то се у 1971. у односу на 1961. годину, апсолутни број и процент неписмених повећао (за 3,62%). Према конфигурацији терена, дистрибуцији и величини сеоских насеља, као и према њиховој економској моћи, очекивало би се да највеће учешће неписмених има општина Куршумлија.

Табела 23

Неписмено становништво Топлице (по општинама), по старости и полу 1961. и 1971. године

Општина	Света	М.	Ж.	Године старости				Више од 65
				10 — 19	20 — 34	35 — 64		
Прокупље	12 892	2 085	10 807	347	2 729	7 810	2 006	
%	26,52	16,17	83,83	2,68	21,16	60,61	15,55	
1961. Куршумлија	7 783	1 426	6 357	418	1 736	4 535	1 094	
%	27,35	18,32	81,68	5,37	22,28	58,27	14,08	
Блаце	5 479	943	4 536	123	1 065	3 411	880	
%	30,25	17,21	82,79	2,24	19,43	62,25	16,08	
Топлица	26 154	4 454	21 700	888	5 530	15 756	3 980	
%	27,48	17,00	83,00	3,39	21,14	60,26	15,21	
Прокупље	11 889	2 154	9 735	205	660	7 645	3 379	
%	24,23	18,11	81,89	1,72	5,55	64,29	28,44	
1971. Куршумлија	7 471	1 654	5 821	150	573	4 937	1 815	
%	27,89	22,12	77,88	2,00	7,66	66,04	24,30	
Блаце	5 775	1 182	4 593	55	318	3 881	1 521	
%	33,97	20,46	79,54	0,97	5,50	67,50	26,03	
Топлица	25 139	4 990	20 149	410	1 551	16 463	6 715	
%	27,07	19,84	80,16	1,63	6,17	65,50	26,70	

Процент неписмених жена у 1961. и 1971. години био је најмањи у општини Куршумлија, у односу на општине Прокупље и Блаце. У свим општинама су позитивне тенденције у погледу опадања учешћа неписмених по старосним групама, тј. процент неписмених код старијих група се повећава, а код млађих смањује. У овом погледу нема битнијих разлика међу општинама.

При обради података о образовној структури становништва Топлице јављају се извесни проблеми при упоредној анализи

статистичких података, јер се квалификациона структура становништва по школској спреми не може поредити у свим послератним пописима те ћемо се задржати на упоредној обради података који су добијени пописима из 1961. и 1971. године. Када је то могуће позивају се на резултате пописа из 1948. године, како би се увидео континуитет образовног процеса.

Табела 24

Становништво Топлице по школској спреми (градско и сеоско), према пописима 1961. и 1971. године

	Укупно	Градско	Сеоско
Година 1961.			
Свега становника преко 10 година старости	95 143 %	15 348 %	79 795 %
Без школске спреме	45 244 47,58	4 033 26,22	41 211 51,67
Са четири разреда основне школе	40 227 42,28	6 544 42,63	33 683 42,21
Са основном школом	4 576 5,00	1 781 11,66	2 975 3,72
Са школом за КВ и ВКВ раднике	2 158 2,26	1 438 9,37	720 0,90
Са средњом стручном школом	1 408 1,48	726 4,73	682 0,85
Са гимназијом	695 0,73	372 2,43	323 0,40
Са вишом школом	283 0,29	189 1,23	94 0,12
Са факултетом	273 0,28	217 1,42	56 0,07
Непознатих школских квалификација	99 0,10	48 0,31	51 0,06
Година 1971.			
Свега становника преко 10 година старости	92 860	25 276	76 584
Без школске спреме	35 116 37,84	5 116 20,24	30 000 44,43
Са четири разреда основне школе	36 053 38,82	8 934 35,84	27 119 40,12
Са основном школом	11 199 12,06	4 400 17,33	6 799 10,06
Са школом за КВ и ВКВ раднике	4 395 4,73	2 966 11,73	1 429 2,11
Са средњом стручном школом	3 171 3,41	1 972 8,28	1 199 1,77
Са гимназијом	1 198 1,29	703 2,34	495 0,72
Са вишом школом	890 0,95	621 2,06	269 0,39
Са факултетом	567 0,61	491 1,94	76 0,11
Непознатих школских квалификација	271 0,29	73 0,24	198 0,29

Из табеле 24 закључујемо следеће: да се удео становништва без школске спреме од 1961. до 1971. године смањио са 47,58% на 37,84% (за 1948. годину износио је 72,12%); смањио се и удео становништва са завршеном основном школом; повећало се учешће становништва са школом за КВ и ВКВ раднике, гимназијом,

средњом стручном школом, затим вишом школом и факултетом. Из ових података видимо да је учињен велики напредак у погледу подизања образовног нивоа Топличана, али на овом плану треба још више радити, јер је учешће становништва без основне школске спреме и са основном школом износило 1961. године 89,86%, а 1971. године 76,69%. Незнатно је учешће становништва са вишом школом и факултетом у оба последња пописа. Ситуација је оваква када се посматра укупно становништво Топлице. Из практичних разлога дата је образовна структура становништва посебно за градско, а посебно за сеоско становништво. Из познатих разлога повољнију образовну структуру има градско становништво, код кога су забележена повећања учешћа школованог становништва од 1961. до 1971. године. Тако се учешће становништва у градским насељима без икакве школске спреме смањило са 26,22% у 1961. години на 20,24% у 1971. години. Смањење је забележено и код становништва са четири разреда основне школе. Код свих осталих образовних нивоа становништва запажа се повећање учешћа школованих од 1961. до 1971. године. И поред великих напора који се чине на образовању одраслог становништва Топлице у градовима, 56% је без основне школе. Ово је последица уселењавања сеоског нешколованог становништва у градове и његовог укључивања у привредне делатности. Исте тенденције су испољене и код сеоског становништва у погледу подизања образовног нивоа између два последња пописа.

У табели 25 дата је образовна структура становништва Топлице за 1971. годину. Оно је подељено на градско и сеоско, а и према полу. Као и у досадашњим пописним годинама, огромна већина женског становништва је без икакве школске спреме. Ово се испољило и у попису из 1971. године. Тако, од укупног становништва без икакве школске спреме, на жене отпада 73,11%, а код градског становништва тај процент износи 86,38%. Са четири разреда основне школе односи су нешто изједначени, а посебно за градско становништво. Из групе становништва са школом за КВ и ВКВ раднике жене чине у граду 24,68%, а у селу 13,72%. Мало учешће жена у овој групи углавном је условљено структуром топличке индустрије. Жене са поменутим квалификацијама запослене су углавном у текстилној индустрији и трговини. Доста је високо учешће жена са гимназијом и средњом стручном школом, а знатно ниже са вишом школом и факултетом. Женско становништво са средњим, вишним и високим образовањем запослено је у просвети, здравству и административним службама привредних и ванпривредних радних организација. Разлике у образовној структури по полу за становништво са средњим, вишним и високим образовањем скоро су изједначене, изузев код факултетске школске спреме, где жене у граду чине 22,61%, а у селу 13,16% у односу на становништво старије од 10 година. Из ових података се види да се положај жене у Топлицама знатно изменио али да ипак на овоме треба још да се ради.

Табела 25

Статистичко Топлиште (градско и сеоско) по школовској стапници и полу, према попису 1971. године.

Свега	Без школе			Четири разреда основне школе			Основна школа			Школа за KB и KBK			Средња школа			Виши школи			Факултет			Непознато			
	свега	%	свега	%	свега	%	свега	%	свега	%	свега	%	свега	%	свега	%	свега	%	свега	%	свега	%	свега	%	
Топлишта свега	92 060	35 116	37,83	36 053	38,83	11 199	12,06	4 935	4,80	4 369	4,70	890	0,95	567	0,61	212	0,22								
M.	44 449	9 404	21,23	21 671	48,81	6 171	13,90	3 467	7,81	2 498	5,62	612	1,37	784	446	1,00	180	0,26							
%	43,83	26,89	60,60	55,10	79,40	57,17	68,76	78,95	57,17	68,76	57,17	57,05	57,05	57,05	57,05	57,05	57,05	57,05	57,05	57,05	57,05	57,05	57,05	57,05	
ЖК.	48 411	25 712	53,16	14 382	29,70	5 023	10,38	928	1,91	1 871	3,83	278	0,57	121	0,27	91	0,18								
	52,17	73,11	39,90	44,90	20,80	42,63	31,24	42,63	31,24	42,63	31,24	42,63	31,24	42,63	31,24	42,63	31,24	42,63	31,24	42,63	31,24	42,63	31,24	42,63	
Градско свега	25 276	5 116	20,24	8 934	35,74	4 400	17,33	2 966	11,73	2 675	10,62	621	2,06	491	1,94	73	0,24								
M.	12 131	1 097	11,90	4 359	35,75	2 115	17,43	2 234	18,41	1 473	12,13	434	3,75	380	3,31	39	0,32								
%	46,99	13,62	48,79	48,07	75,32	55,06	75,32	55,06	75,32	55,06	75,32	55,06	75,32	55,06	75,32	55,06	75,32	55,06	75,32	55,06	75,32	55,06	75,32	55,06	
ЖК.	13 145	4 019	31,08	4 575	34,80	2 285	17,38	732	5,57	1 202	8,66	187	1,42	111	0,84	34	0,25								
	52,00	86,38	51,21	51,21	51,33	24,68	44,94	44,94	44,94	44,94	44,94	44,94	44,94	44,94	44,94	44,94	44,94	44,94	44,94	44,94	44,94	44,94	44,94	44,94	
Сеоско свега	67 534	38 000	44,16	27 119	40,16	6 799	10,07	1 429	2,27	1 694	2,63	269	0,40	176	0,11	198	0,20								
M.	32 313	8 397	25,78	17 312	53,66	4 056	12,57	3 253	3,82	1 025	3,17	173	0,55	66	0,20	141	0,25								
%	44,77	27,69	62,83	59,65	86,28	62,16	86,28	62,16	86,28	62,16	86,28	62,16	86,28	62,16	86,28	62,16	86,28	62,16	86,28	62,16	86,28	62,16	86,28	62,16	
ЖК.	35 266	21 693	61,55	9 807	27,81	2 743	7,77	196	0,55	669	1,39	91	0,25	33,83	13,16	10	0,02	57	0,16						
	52,21	72,31	36,17	40,25	13,72	34,84	34,84	34,84	34,84	34,84	34,84	34,84	34,84	34,84	34,84	34,84	34,84	34,84	34,84	34,84	34,84	34,84	34,84	34,84	

Табела 26

**Становништво Топлице по општинама према школској спреми
1961. и 1971. године**

	Општина Прокупље	Општина Куршумлија	Општина Блаце
Година 1961.			
Свега становништва преко 10 година старости	48 610 %/	28 455 %/	18 078 %/
Без школске спреме	21 184 43,61	14 682 51,61	9 378 51,91
Четири разреда основне школе	21 328 43,87	11 613 40,81	7 286 40,30
Са основном школом	2 883 5,93	1 094 3,84	779 4,30
Са школом за КВ и ВКВ раднике	1 500 3,08	442 1,55	216 1,19
Гимназијом	503 1,03	89 0,31	103 0,56
Средњом стручном	772 1,58	394 1,39	242 1,33
Са вишом школом	175 0,36	68 0,23	40 0,22
Са факултетом	199 0,41	53 0,19	21 0,12
Непознатих школских квалификација	66 0,13	20 0,07	13 0,07
Година 1971.			
Свега становништва преко 10 година старости	49 060 %/	26 800 %/	16 941 %/
Без школске спреме	17 115 34,88	10 759 40,23	7 242 42,75
Четири разреда основне школе	19 064 38,85	10 602 39,52	6 387 37,70
Са основном школом	6 086 12,40	3 205 11,96	1 908 11,21
Са школом за КВ и ВКЕ раднике	3 044 6,20	810 3,02	541 3,19
Гимназијом	630 1,28	319 1,19	249 1,47
Средњом стручном	1 985 4,04	759 2,83	427 2,58
Са вишом школом	602 1,22	166 0,62	122 0,72
Са факултетом	400 0,86	124 0,42	43 0,25
Непознатих школских квалификација	134 0,27	56 0,21	22 0,13

Ради предузимања конкретних мера за решавање ових проблема, дао сам упоредне податке по општинама за 1961. и 1971. годину (табела 26). Тако је учешће становништва без икакве школске спреме 1961. године, по општинама, изгледало овако: Прокупље — 43,61%, Куршумлија — 51,61% и Блаце — 51,91%, а у 1971. години: Прокупље — 34,88%, Куршумлија — 40,23% и Блаце — 42,75%. Из података закључујемо да у наведеном периоду ни у једној општини није дошло до неких битнијих промена. Учешће сеоског становништва у односу на укупно без икакве школске спреме по општинама изгледа овако: Прокупље — 82,55%, Куршумлија — 87,19% и Блаце — 89,66%. Ови подаци се односе на 1971. годину. У свим групама становништва по школској спреми градско има знатно повољнију квалификациону структуру. Градови су друштвено-економски, школски, здравствени центри, док се у сеоским насељима, од институција које запошљавају изразито школовано становништво, налазе школе, здравствене установе, поште, месне канцеларије и још неке установе. Како је

број запослених у њима веома мали, то битније не утиче на квалификациону структуру сеоског становништва Топлице. Највеће учешће становништва са вишом и високим образовањем 1961. године имала је општина Прокупље (0,77%), затим Куршумлија (0,42%) и Блаце (0,34%). Знатније повећање учешћа становништва са вишом и високим образовањем забележено је приликом пописа 1971. године, и оно по општинама изгледа овако: Прокупље 2,08%, Куршумлија 1,04% и Блаце 0,97%. Повећање је највише изражено у општини Прокупље захваљујући томе што се у граду Прокупљу налазе четири средње школе, три основне школе и медицински центар, где су запослени кадрови са вишом и високим образовањем.

Да се не би стекла погрешна представа о раду на подизању образовног нивоа становништва Топлице, наводимо индексе повећања или смањења броја лица одређених школских квалификација између 1961. и 1971. године. Између два последња пописа становништва смањио се број лица у Топлици без икакве школске спреме за 29%, са четири разреда основне школе за 12%, а повећао се процент са основном школом за 135%, школом за КВ и ВКВ раднике 103%, гимназијом 356%, средњом стручном школом 125%, вишом школом 214% и са факултетом 107%. Од 1948. до 1971. године повећао се број становника са вишом школом и факултетом за 3 278%.

После ове анализе становништва Топлице по писмености и школској спреми, запажа се да на елиминисању неписмености нису постигнути значајнији резултати. Из овога треба извући закључак да се и даље мора радити на описмењавању одраслих. Индекси пораста броја становника у појединим квалификационим групама од 1961. до 1971. године казују да су на подизању образовног нивоа становништва постигнути добри резултати, што је и непосредно утицало на позитивне преобрађаје живота и рада становништва у Топлици. Баш на основу ових резултата, који су постигнути на побољшању квалификационе структуре становништва, Топлица постепено излази из оквира неразвијених крајева.

е) Становништво Топлице према активности

После ослобођења Топлице од Турака извршени су детаљни пописи њеног становништва. Један од тих пописа је и онај из 1895. године, при коме је становништво разврстано у 108 делатности. Активно становништво подељено је на предузимаче, помоћнике и слуге, а све остало било је издржавано. За анализу су узети резултати пописа за топлички округ који је нешто већи по пространству од простора који обрађујем, али кад се ради о подручју са скоро сличним друштвено-економским карактеристикама, неће се погрешити у оцени законитости друштвено-економских појава. Тако је 1895. године у топличком округу општа стопа активности износила 15,68%. Од укупног активног станов-

ништва, на мушкице је отпадало 97,61%, а на жене 2,39%. Значи да је издржаваног становништва било 84,3% у односу на укупно. Од укупног активног становништва: предузимача је било 19 494 (92,60%), помоћника 863 (4,10%) и слугу 707 (3,30%). Интересантно је напоменути да је међу предузимачима било 408 жена (2,10%), а међу слугама 93 (13,15%). Жена помоћника није било. Општа стопа активности код варошког становништва износила је 34,56%, а код сеоског 14,65%. Такође је активност же-на варошког становништва била изнад активности сеоског (варошко 4,23%, сеоско 2,15%). Ово произлази из чињенице што су вароши Топлице биле занатска средишта, у којима је била концентрисана занатска делатност. Године 1895. у топличком округу је живело 133 717 становника. Од тога је било активних 20 964 (15,68%), а издржаваних 112 753 (84,32%).

Табела 27

Становништво Топлице према активности, 1953., 1961. и 1971. године

	Свега	Активно		Издржавано %		Лица са личним примањима %
1953.	126 994	60 666	47,61	64 265	50,60	2 063
м.	60 775	35 973	59,30			
ж.	66 239	24 693	40,70			
1961.	119 070	57 040	47,92	59 869	50,27	2 161
м.	56 094	32 040	56,00			
ж.	63 076	25 000	44,00			
1971.	108 318	55 788	51,50	48 956	45,21	3 574
м.	52 320	32 137	59,04			
ж.	55 998	23 651	40,96			

Општа стопа активности становништва Топлице (табела 27) од 1953. до 1961. године је у слабом порасту, да би до 1971. порасла за 4%. Она је у све три наведене године изнад светског просека, који износи 42,50% (49, 137). Општа стопа активности је висока из више разлога, али пре свега због великог учешћа пољопривредног становништва у односу на укупно (1961. године 72%, а 1971. године 63%). Генерација, доста бројна после рата, сада старости око 25 година, већ је укључена у делатности, па се и из тих разлога повећала општа стопа активности у 1971. години, као и због знатно смањене стопе природног прираштаја, што је утицало на смањење апсолутног и релативног броја издржаваних лица.

Повећан је и апсолутни и релативни број лица са личним примањима. На ово је утицао велики број и пензионера рада и пензионера из рата, јер је Топлица познат устанички крај, чији се народ непоколебљиво борио против непријатеља. У обичним разговорима често се за Прокупље каже да је „град пензионера“.

Табела 28

**Становништво Топлице (по општинама и градовима) по активности,
према попису 1971. године**

	Активно		Мушки %	Женски %
	Свега	%		
Општина Прокупље	29 239	51,01	16 688	57,08
Град Прокупље	7 009	34,86	4 766	67,99
Сеоско становништво	22 230	60,00	11 922	53,63
Општина Куршумлија	15 035	47,47	9 251	61,53
Град Куршумлија	2 206	30,70	1 681	76,20
Сеоско становништво	12 829	52,38	7 570	59,00
Општина Блаце	11 514	59,56	6 198	53,83
Град Блаце	1 537	55,42	952	61,93
Сеоско становништво	9 977	60,25	5 246	52,57
Топлица	55 788	51,50	32 137	59,04
Градско	10 752	35,76	7 399	68,81
Сеоско	45 036	57,65	24 738	54,93

	Становништво са личним примањима		Издржавано становништво Свега %	Свега становника
	Свега	%		
Општина Прокупље	2 291	3,82	25 785	45,17
Град Прокупље	1 650	8,20	11 445	56,94
Сеоско становништво	641	1,72	14 340	38,28
Општина Куршумлија	916	2,89	15 721	49,64
Град Куршумлија	438	6,09	4 541	63,21
Сеоско становништво	478	1,95	11 180	45,67
Општина Блаце	367	1,89	7 450	38,55
Град Блаце	122	4,03	1 114	40,55
Сеоско становништво	245	1,48	6 336	38,27
Топлица	3 574	3,29	48 956	45,21
Градско	2 210	7,35	17 100	56,89
Сеоско	1 364	1,74	31 856	40,61

У табели 28 приказано је становништво Топлице по активности, према резултатима пописа 1971. године. Оно је подељено по општинама, затим на градско и сеоско. Највећу општину стопу активности има становништво општине Блаце (59,56%), затим Куршумлије (57,47%), па Прокупља (51,01%). Блаце је и као општина и као град по активности на првом месту, јер се у општини 75% становништва бави пољопривредом, а у граду Блацу 24%. Прокупље и Куршумлија су развијенија градска средишта, са већим бројем ученика, те то утиче да општине Прокупље и Куршумлија имају више издржаваног становништва.

Највећу активност жене су постигле у општини Блаце (46,17%), затим у Прокупљу (42,92%) и Куршумлији (38,47). На висину учешћа жена међу активним лицима у Блацу утицајала је полна структура запослених у „Блачанки“, а у Прокупљу у „Топличанки“.

Према учешћу лица са личним примањима, општина Прокупље је на првом месту (3,82%), а затим Куршумлија (2,82%) и Блаце (1,82%). Од градских средишта Прокупље има 8,20% лица са личним примањима, затим Куршумлија 6,09%, па Блаце 4,03%. Прокупље је на првом месту зато што је оно друштвено-економски центар Топлице, па и средиште пензионера, и то и оних са територије општина Куршумлије и Блаце.

Табела 29

Становништво Топлице по контингентима (школообавезном, активном и ван делатности) за 1921, 1953. и 1971. годину

Година	Свега	Школообавезни 0 — 14	Активни 15 — 65		Ван делатности Вишле од 65 год.	
М у ш к и						
1921.	34 676	15 634	45,09	16 350	47,15	2 692 7,76
1953.	60 775	21 497	35,38	37 257	61,33	2 001 3,29
1971.	52 320	12 825	24,51	34 989	66,87	4 506 8,62
Сеоско	37 389	8 628	23,07	24 963	66,76	3 809 10,17
Градско	14 931	4 197	28,38	10 035	67,21	697 4,41
Ж е н с к и						
			0 — 14	15 — 60	Вишле од 60 година	
1921.	38 131	14 967	39,25	19 867	52,11	3 297 8,64
1953.	66 239	20 908	31,59	40 471	61,09	4 850 7,32
1971.	55 998	12 301	21,97	35 464	63,33	8 233 14,70
Сеоско	40 267	8 409	20,88	24 981	62,03	6 875 17,09
Градско	15 731	3 892	24,74	10 483	66,64	1 358 8,62

Из табеле 29 видимо да се процент школообавезне деце знатно смањио од 1921. до 1971. године, и то са 45,09% на 24,51%. До овога је дошло због емиграција становништва Топлице у фертилном периоду (посебно са села), као и услед великог смањења стопе наталитета и код градског и код сеоског становништва. Овај закључак се односи како на мушко тако и на женско становништво. Процент школообавезне деце у 1971. години и код мушких и код женских становништва нешто је већи у граду него у селу због емиграција младог сеоског становништва у градове, а што је, у крајњем случају, одлучујуће за стопу наталитета. Процент активног становништва повећао се од 1921. до 1971. године и код мушких и код женских становништва због тога што се смањио процент школообавезног. У погледу активности мушких и женских становништва нема знатнијих разлика између села и града. Повећано је учешће становништва преко 65 за мушко и преко 60 за женско од 1953. до 1971. године у односу на

укупно становништво, чemu треба тражити разлоге у стандарду, старењу становништва и продужењу средњег трајања живота.

Као што се видело из досадашњег излагања, општа стопа активности топличког становништва је висока, али у следећем периоду не треба очекивати њен пораст због деловања процеса старења и ниске стопе природног прираштаја, која једва обезбеђује прсту репродукцију становништва.

ж) Становништво Топлице по групама и врстама делатности

Према попису из 1895. године, становништво топличког округа било је разврстано у 108 врста делатности. Од пољопривреде се издржавало, било да је активно или не, 90% становништва. Остало становништво издржавало се од других делатности. Управо се радило о доста неразвијеном, али бројном занатству.

Осим у пољопривреди, од свих врста занимања највише је било запослених у следећим делатностима — занатима: ковача 219, терзија 121, надничара 306, столара 97, плетиља и преља 94, механиција 65, домаћих слугу 60, православних свештеника 53, обућара 50, зидара 59, колара 56, овчара и козара 69, учитеља 54, шпекуланата 55, државних чиновника 50, пограничних стражара 63, циглара 49, лончара 38, поткивача 35, кројача 25, рабација 30, официра 26, жандара 34, путара 28, пандура 21, пољака 32, државних слугу 37, болничара 4, подофицира 21, адвоката 3, лекара 5, хирурга 1 итд. Сви запослени у поменутим занимањима били су према положају у занимању предузимачи, а уопште се становништво делило на предузимаче, помоћнике, слуге и издржавано. У поменутој пописној години било је 16 пензионера и 4 инвалида. Ови нам подаци казују да је Топлица после ослобођења од Турака, у привредном погледу била неразвијена. Најважнија привредна активност била је пољопривреда, док је занатство било бројно, али технички неразвијено. Оваква привредна карактеристика Топлице из 1895. године говори и о томе да се резултати пописа не могу упоређивати са послератним, јер се ситуација неколико пута изменила у позитивном смислу, па упоредне анализе немају ни практичне ни теоријске основе. Привреда Топлице се није знатније променила ни до другог светског рата. Значи да се у том погледу није догодило ништа што би интензивирало развој привреде и променило структуре становништва.

Активно становништво Топлице из пописа 1953, 1961. и 1971. године подељено је у групе делатности: примарне, секундарне, терцијарне и ван делатности. Затим је активно становништво подељено на градско и сеоско. Оваква упоредна анализа активног становништва Топлице од 1953. до 1971. године може нам указати на друштвено-економске промене у Топлици за последњих 20 година.

Табела 30

Активно становништво Топлице по групама делатности,
према пописима 1953., 1961. и 1971. године

	Активно	Примарне	Секундарне	Терцијарне	Ван делатности
1953.	Топлица %/ 60 666 47,61	51 609 85,11	2 483 4,06	3 652 6,02	2 922 4,01
	Градско %/ 4 892 32,90	1 101 22,52	1 184 24,20	2 104 43,00	503 10,28
	Сеоско %/ 55 774 49,74	50 508 90,56	1 299 2,33	1 548 2,78	2 419 4,33
1961.	Топлица %/ 57 040 47,92	45 602 79,96	5 107 8,95	4 186 7,33	2 145 3,76
	Градско %/ 6 479 32,89	937 14,48	2 635 40,66	2 523 38,94	384 5,92
	Сеоско %/ 50 561 50,89	44 665 88,35	2 472 4,89	1 663 3,28	1 761 3,48
1971.	Топлица %/ 54 150 51,50	38 930 71,89	9 110 16,83	4 853 8,96	1 257 2,32
	Градско %/ 10 542 34,45	812 7,71	5 712 54,18	3 367 31,94	651 6,17
	Сеоско %/ 43 608 56,10	38 118 87,36	3 398 7,84	1 486 3,41	606 1,39

Из табеле 30 закључујемо да је процес урбанизације доста спор јер је 1971. године 71,89% активног становништва било запослено у примарним делатностима. Незнатно је његово смањење од 1953. до 1971. године, свега 13,22%. Интензивно је било запошљавање у секундарним делатностима, јер је индекс повећања броја запослених од 1953. до 1961. године 200,5, а од 1961. до 1971. године 178,3. Из ових индекса видимо да је у овом времену знатна пажња посвећена подизању индустрије. Запосленост у терцијарним делатностима од 1953. до 1971. године постепено је расла. Индекс запослености од 1953. до 1961. износио је 114,3, а од 1961. до 1971. године 115,9. Учешће активних лица у примарним делатностима у градовима Топлице смањено је са 22,52% из 1953. године на 7,71% у 1971. години. Како су градска насеља у Топлици индустријска средишта, то је индекс пораста запослености у секундарним делатностима од 1953. до 1961. износио 205,6, а од 1961. до 1971. године 216,8. Ово казује да је био интензиван развој индустрије за последњих 20 година у Прокупљу, Куршумлији и Блацу.

Запосленост у терцијарним делатностима градског становништва такође је повећавана за последњих 20 година. Тако је индекс повећања запослености од 1953. до 1961. износио 115,1 а од 1961. до 1971. године 133,4. Из наведених индекса се види да се терцијарне делатности нису развијале укорак са секундарним и тај се недостатак осећа на сваком кораку.

Запосленост сеоског становништва у секундарним делатностима од 1953. до 1961. године била је доста интензивна, јер је

индекс пораста запослености 190,3, а од 1961. до 1971. године 137,4.

У терцијарним делатностима није било повећања запослености од 1961. до 1971. године код сеоског становништва, јер је индекс 90,0. Ово је последица веће повезаности сеоских насеља са градским, затим смањења броја сеоског становништва у апсолутном износу, престанка функционисања сеоских општина и затварања великог броја сеоских основних школа због малог броја ученика.

Као што видимо, процес социоекономских промена захватају је Топлицу. Знатно је престројавање активних лица из приврарних у секундарне делатности. Сада, после подизања индустрије, треба очекивати развој терцијарних делатности, јер је њихов комплекснији развитак неопходан, како у селу тако и граду, на овом степену развоја производних капацитета у градовима Топлице. Оваква кретања су позитивна и она указују на процесе урбанизације Топлице, где ипак треба напоменути да од свих активних лица у 1971. години на запослене у градским насељима отпада 19,47%, што је свакако мало и указује на пољопривредни карактер овог краја.

Табела 31

*Активно становништво Топлице по врстама делатности
из 1953., 1961. и 1971. године*

	Топлица		Градско		Сеоско	
Година 1953.						
Свега активног становништва	60 666	%	4 892	%	55 774	%
Пољопривреда и рибарство	51 364	84,70	1 074	21,70	50 290	90,31
Индустрија и рударство	477	0,78	278	5,68	199	0,35
Шумарство	245	0,40	27	0,55	218	0,39
Грађевинарство	384	0,63	98	2,00	286	0,51
Саобраћај	261	0,43	92	1,88	169	0,30
Трговина и угоститељство	879	1,45	580	11,85	299	0,53
Занатство	1 622	2,67	808	16,50	814	1,45
Управа	2 339	3,85	1 280	26,16	1 059	1,90
Остале делатности	173	0,28	152	3,10	21	0,03
Ван делатности	2 922	4,81	503	10,48	2 419	4,33
Година 1961.						
Свега активног становништва	57 040		6 479		50 561	
Пољопривреда и рибарство	45 430	79,69	890	13,73	44 540	88,13
Индустрија и рударство	2 603	4,56	1 521	23,47	1 082	2,14
Шумарство	172	0,30	47	0,72	125	0,24
Грађевинарство	1 081	1,89	368	5,67	713	1,41
Саобраћај	477	0,83	158	2,26	319	0,63
Трговина и угоститељство	753	1,32	494	7,62	259	0,51
Занатство	1 423	2,49	746	11,51	677	1,33
Стамбена и комунална делатност	214	0,37	132	2,03	82	0,16
Просвета, здравство, култура	1 389	2,43	736	11,36	653	1,28
Управа	924	1,62	645	9,96	279	0,55
Остале делатности	429	0,75	358	5,52	71	0,14
Ван делатности	2 145	3,75	384	6,15	1 761	3,48

Година 1971.

Свега активног становништва	54 150	10 542	43 608	
Пољопривреда и рибарство	38 605	71,49	780	7,20
Индустрија и рударство	5 644	10,46	4 155	39,47
Шумарство	225	0,41	52	0,49
Грађевинарство	2 103	3,88	749	7,10
Саобраћај	464	0,85	242	2,29
Трговина и угоститељство	1 206	2,23	881	8,35
Занатство	1 363	2,51	808	7,66
Стамбена и комунална делатност	208	0,38	129	1,22
Просвета, култура, здравство	1 839	3,39	1 177	11,16
Управа	1 049	1,93	874	8,29
Остале делатности	84	0,15	64	0,60
Ван делатности	1 257	2,32	651	6,17
			555	1,28
			606	1,37

У табели 31 приказано је активно становништво Топлице по врстама делатности, према резултатима пописа из 1953, 1961. и 1971. године. Подаци из 1961. и 1971. године могу се упоређивати, док су приликом пописа 1953. године у управу сврстане и следеће делатности: стамбена и комунална, просвета, наука, култура и здравство.

Процент учешћа активних лица повећава се од 1953. до 1971. године у следећим делатностима: индустрији, рударству, грађевинарству и саобраћају у односу на укупно становништво, а смањује само у пољопривреди. Највећи индекс запослености од 1961. до 1971. године био је у индустрији и рударству 216,0 и грађевинарству 194,5. У овом периоду дошло је до подизања нових индустријских капацитета и до знатније експанзије грађевинарства које је иницирано новоподигнутом индустријом. Од укупног броја запослених у индустрији и рударству 1971. године 73,61% ради у градским насељима, у саобраћају 52,15%, стамбеној и комуналној делатности 62,01%, просвети, здравству, науци и култури 64%, управи 83,31% и осталим делатностима 76,19%, а у сеоским: пољопривреди 98,04%, шумарству 76,89% и грађевинарству 64,39%. Из података закључујемо да градови у Топлици представљају јако полифункционално средиште и да је њихова улога доминантна у друштвено-економском животу Топлице.

Учешће активних лица по групама делатности међу топличким општинама се разликује, што зависи од степена њихове индустријализације. У општини Прокупље је највеће учешће активних лица у односу на укупно становништво од 1953. до 1971. године у секундарним и терцијарним делатностима, док општина Блаце има највеће учешће у примарним делатностима. Учешће активних лица у односу на укупно у примарним делатностима смањује се код свих општина, како код укупног тако и код градског и сеоског становништва. Учешће активних лица у терцијарним делатностима повећава се по општинама, док се у градским насељима, Прокупљу и Куршумлији, смањује (због развоја индустрије), а у Блацу до 1961. расте, а затим, са

интензивнијим порастом у индустрији, до 1971. године, опада. Код сеоског становништва по општинама нема битнијих промена.

Код општина Прокупље, Куршумлија и Блаце учешће активних лица се повећава од 1953. до 1971. године за укупно, градско и сеоско становништво само у индустрији и рударству. Запажа се да је у послератном развитку Топлице велика пажња посвећена индустрији. Највећи индекс пораста запослености у индустрији и рударству од 1953. до 1971. године био је у општини Блаце 1765,1, затим Куршумлији 1156,0 и Прокупљу 1114,1. Редослед индустријских снага ових општина је обратан, а до овога је дошло (до високог индекса запослености) због тога што ове општине у 1953. години нису имале скоро никакве индустрије; тако је у Блацу у поменутој врсти делатности радило 43, Куршумлији 116 и Прокупљу 318 радника.

Процентуално учешће запослених у другим делатностима знатно је варијало у овом периоду како у оквиру једне општине тако и међу општинама. Позитивна је тенденција да се процент запослених у пољопривреди и рибарству у односу на укупно активно становништво смањује по општинама, како за укупно тако и за градско и сеоско становништво. У грађевинарству је индекс пораста од 1953. до 1971. године у општини Блаце износио 755,3, у Прокупљу 552,2 и Куршумлији 503,2. Из ових индекса запослености у грађевинарству видимо да се ова делатност у топличким општинама интензивно развијала, посебно у Прокупљу. Високо повећање броја запослених од 1961. до 1971. године било је у просвети, култури и здравству у све три општине, а индекси пораста запослености у овим делатностима износили су: у Прокупљу 140,0, Куршумлији 129,0 и Блацу 107,0. Највећи индекс пораста запослености је у Прокупљу, јер у овом граду раде три основне школе и четири средње, као и Медицински центар, где је велики број запослених.

У карти 5 дата је структура активног становништва према групама делатности, запослености и привременом раду у иностранству по насељима. Како су градска насеља носиоци производних и терцијарних делатности, то је учешће запослених у секундарним и терцијарним делатностима у сеоским насељима која се налазе у непосредној близини града и саобраћајница, у знатном броју. Такође је знатно учешће становништва у терцијарним делатностима у централним сеоским насељима: Житном Потоку 14,82%, Крушевици 10,54%, Жучу 15,86%, Куршумлијској Бањи 17,64%, Лукову 12,54% и Рачи 14,15%, у односу на укупно активно становништво.

Просторна дистрибуција насеља са великим учешћем активних лица у примарним делатностима везана је за брдско-планински део Топлице, као и за села која се налазе у подножју Јастрепца. На територији општине Прокупље више од 90% активних лица у 37 (34%) насеља ради у примарним делатностима, Куршумлији 29 (32%) и Блацу 13 (32%). Значи да у Топлици у 79 (31%) насеља више од 90% активног становништва ради у примарним делатностима.

Топлица се не убраја у она подручја Југославије из којих се у великом броју одлази на привремени рад у иностранство, али ипак има насеља из којих око 10% активног становништва привремено ради у иностранству. Тим насељима припадају: Доња Коњуша (9,27%), Јабучево (12,96%), Кончић (8,65%), Миљковица (9,54%), Пестиш (8,14%), Старо Село (12,06%), Циголь (12,14%), Баћоглава (8,58%), Богујевац (9,19%), Крчмаре (8,36%), Мачја Стена (9,45%), Трмка (9,34%), Трпеза (11,52%), Горња Јошаница (12,91%), Качапор (8,04), Претрешња (9,38%) и друга. Као што видимо са карте, највећи број насеља налази се у равничарском делу Топлице, мада овде неке законитости нема. Одлазак у иностранство, осим економским разлозима, условљен је и везама оних који први оду, њиховим успехом у заради и слично.

Просторна дистрибуција насеља где више од 5% активних лица није запослено везана је за брдско-планински део Топлице. Овој групи припадају следећа насеља: Балчак (9,40%), Бели Камен (5,26%), Бучинце (5,55%), Видовача (6,25%), Горња Коњуша (6,42%), Прокупље (7,07%), Ранкова Река (6,96%), Стари Ђуревац (5,88%), Старо Село (6,88%), Горње Точане (8,68%), Зебица (9,80%), Куршумлија (5,34%), Тмава (5,46%) и друга.

Из досадашњег излагања и карте 5 можемо да закључимо да се насеља у којима је велико учешће активних лица у примарним делатностима углавном налазе у брдско-планинском делу Топлице, са јачим учешћем у секундарним и терцијарним делатностима у непосредној близини градова и саобраћајница, затим у терцијарним делатностима у централним сеоским насељима; насеље чије становништво у већем броју ради у иностранству, нема неке законитости у локацији, као и насеља са већим бројем незапослених лица у брдско-планинском делу Топлице.

Као што видимо, знатне промене у структурама становништва настале су у Топлици у послератној њеној изградњи. Био је непрестано присутан процес престројавања активног становништва из примарних у секундарне и терцијарне делатности, како међу градским тако и међу сеоским становништвом. Све су тенденције у том погледу биле позитивне и оне су у знатној мери утицале на процесе урбанизације у Топлици, која је због тих промена у великој мери изменила свој пејзаж, како сеоски тако и градски. Позитивне тенденције у променама структуре становништва Топлице и даље ће бити веома присутне и утицати на даље побољшање друштвено-економских односа у њој.

3) Пољопривредно становништво

Како Топлица припада неразвијеним подручјима Србије, а претежно је, према рељефу, брдско-планинска, већину њених становника чини пољопривредно становништво. Према учешћу пољопривредног становништва у односу на укупно у Топлици, може се видети какав је интензитет индустријализације и урбанизације у њој. Да би се установили ови процеси, као и квантитативни

тативна и квалитативна својства пољопривредног становништва, дате су његове структуре по активности, затим активно према полу и величини земљишног поседа. У годинама 1961. и 1971. наведена својства становништва Топлице дата су посебно за укупно, градско и сеоско. Због регионалних разлика које се јављају у наведеним својствима, пољопривредно становништво Топлице подељено је по општинама, затим на градско и сеоско. Резултати су дати по општинама, како због практичних разлога тако и због извесних разлика које се јављају међу општинама, и то у физичко-географском и друштвено-економском погледу, јер баш та својства имају велики утицај на структуре становништва.

Према подацима из табела 30 и 33 видимо како је текао процес престројавања пољопривредног становништва у ванпољопривредно. Пре другог светског рата 90% становништва Топлице живело је од прихода из пољопривреде. Процес индустријализације и урбанизације у Топлици почeo је интензивније да се развија после другог светског рата, када су створени друштвени услови за њега. Године 1953. било је 80% пољопривредног становништва, а 1971. 63% у односу на укупно. Као што видимо из података, овај процес није био интензиван, чemu је допринела слаба материјална база за развој ванпољопривредних делатности у градовима, које би га убрзали. Учешће пољопривредног становништва се смањило за приближно 18% између 1953. и 1971. године. Такође се процент градског пољопривредног становништва смањио за 6%. Учешће пољопривредног становништва на селу од 1961. до 1971. године смањило се за 5%, што је последица све веће запослености сеоског становништва у ванпољопривредним делатностима. Ово се посебно односи на приградска сеоска насеља, као и на она која имају повољне локације у односу на саобраћајнице које повезују села са градским центрима.

Табела 32

Пољопривредно становништво Топлице по активности и величини земљишног поседа 1961. и 1971. године

	Пољопр. станов.	Активно			Издржавањо	
		Свега	М.	Ж.		
1961.	Топлица	85 705	45 458	22 221	23 237	40 247
	%	72,00	53,04	46,90	53,10	46,96
	Градско	2 096	895	578	317	1 201
	%	11,00	42,70	64,58	35,42	57,30
1971.	Сеоско	83 609	44 563	21 643	22 920	39 046
	%	84,00	53,30	48,56	51,44	46,70
	Топлица	61 195	39 748	20 056	19 692	23 447
	%	63,00	62,89	50,45	49,55	37,11
1971.	Градско	1 658	775	505	270	883
	%	5,00	46,74	65,16	34,84	53,26
	Сеоско	61 537	38 973	19 422	19 422	22 564
	%	79,00	63,33	50,16	49,84	36,67

Пољопривредно становништво по величини поседа

	До 1 ha	1 — 3 ha	3 — 5 ha	5 — 10 ha	Више од 10 ha	Непознато
1961.	Топлица	4 547	20 356	23 010	27 062	10 730
	%	6,28	23,75	26,86	31,57	11,54
	Градско	758	692	332	270	38
1971.	%	34,46	33,01	15,84	12,88	1,81
	Сеоско	3 789	19 664	22 678	26 792	10 692
	%	4,52	23,51	27,12	32,04	12,81
1971.	Топлица	4 312	16 272	16 560	17 225	8 097
	%	6,82	25,74	26,20	27,25	12,84
	Градско	776	398	272	168	32
	%	46,82	24,00	16,40	10,13	1,93
	Сеоско	3 536	15 874	16 288	17 057	865
	%	5,60	25,79	26,47	27,88	13,10
						717
						1,16

Општа стопа активности пољопривредног становништва повећана је од 1961. до 1971. године за 10%. Она је повећана код сеоског и градског пољопривредног становништва. Удео мушких код укупног активног становништва 1961. године био је за приближно 4% мањи него женског, док је 1971. скоро дошло до изједначења. Међу активним градским пољопривредним становништвом веће је учешће мушких, и то 1961. године 64,58%, а 1971. године 65,16%, и то због тога што је већина запослених у пољопривредним задругама мушких пола. Остало активно пољопривредно становништво чине виноградари и воћари који живе у граду, а приходе обезбеђују са пољопривредног поседа са села. Код сеоског становништва нема битнијих разлика у погледу полне структуре активног пољопривредног становништва. Смањен је и удео издржаваног становништва у 1971. у односу на 1961. годину.

Код укупног пољопривредног становништва Топлице, разврстаног по величини земљишног поседа, од 1961. до 1971. године нема неких већих промена. Тамо где се и јављају оне су незнатне и крећу се у правцу укрупњавања земљишних поседа, што је последица куповине земље од одсељеника, посебно у брдско-планинском делу Топлице. Код пољопривредног градског становништва високо је учешће становништва без поседа и са плацом (17,14%). Ово учешће је повећано од 1961. до 1971. године. Куповање плаца у близини града у последње време у Топлици је веома актуелно, и то код становника града и села. Код сеоског пољопривредног становништва нема неких битнијих промена у наведеном периоду.

Из наведених података (табеле 32 и 33) види се да је највеће учешће пољопривредног становништва у односу на укупно 1961. и 1971. године имала општина Блаце, па затим Куршумлија и Прокупље. Исти је случај и са градским и сеоским становништвом. Ово је последица и одраз природних услова за развој пољопривреде, као и степена развоја индустрије и других ванпољопривредних делатности у општинама. Општа стопа актив-

Табела 33
Поселствиједно становништво Топлине по општинама (градско и село), по активности и величини земљишног поседа 1971. године

Величина поседа									
	Свега	%	Свега	%	Aктивно	М.	Ж.	Записано	Без земљишта
Прокупље (општина) %	29 963	52,00	19 497	9 555	9 942	10 466	1 206	1 600	10 075
Прокупље (град) %	577	3,00	213	65,08	49,00	51,00	34,92	4,02	5,34
Сеоско становништво %	29 386	76,00	19 284	36,91	86,39	13,61	364	303	33,62
Куршумлија (општ.) %	18 728	59,00	10 809	5 817	4 992	7 919	438	327	2 165
Куршумлија (град) %	276	4,00	93	57,71	53,81	46,19	42,29	2,33	1,79
Сеоско становништво %	18 452	75,00	10 716	33,70	75,26	24,74	183	202	4,4
Блаце (општина) %	14 504	75,00	9 442	4 684	4 758	5 062	314	427	4 032
Блаце (град) %	805	24,00	65,10	49,51	50,39	34,90	2,16	2,94	28,79
Сеоско становништво %	13 699	86,00	8 973	58,26	53,52	46,48	41,74	17,14	33,75
									39,66
									3,07
									0,63
									2
									5
									0,24
									0,24
									90
									441
									3,21
									0,85

ности пољопривредног становништва највећа је у општини Блаце, затим у Прокупљу и Куршумлији, како у 1961. тако и у 1971. години. У све три општине стопа активности се повећала од 1961. до 1971. године због исељавања младог становништва, смањења стопе природног прираштаја, те се због тога смањио и број издржаваног становништва. У вези са полном структуром активног становништва, највеће учешће мушких 1961. и 1971. године имала је општина Куршумлија, затим Блаце па Прокупље, и то код укупног и сеоског становништва, док су код градског 1971. године на првом месту општинска средишта: Прокупље, Куршумлија па Блаце.

У погледу дистрибуције становништва према величини земљишног поседа, међу општинама се јављају разлике, које су условљене конфигурацијом терена, плодношћу земљишта, као и привредном развијеношћу општинских средишта. Тако је 1961. године највише становништва у општини Прокупље живело на поседу од 1,01 до 3 ha (30,64%), у Куршумлији од 5 до 10 ha (37,52%) и Блацу од 5,01 до 10 ha (33,55%). Године 1971. највећи број становника у општини Прокупље живео је на поседима од 1,01 до 3 ha (33,62%), Куршумлији од 5 до 10 ha (34,25%) и Блацу од 3 до 5 ha (33,75%). Најкрупнији поседи су у општини Куршумлија јер је у њој брдско-планинско земљиште, дosta стерилно и непогодно за обраду, па је потребно имати веће поседе да би се обезбедила егзистенција становништва. У општини Куршумлија, на поседу већем од 10 ha живело је 1971. године 6 056 (32,28%) пољопривредног становништва, у Прокупљу 1 605 (5,35%) и Блацу 444 (3,07%). У Прокупљу и Куршумлији више од 50% градског пољопривредног становништва нема земљишног поседа, а у Блацу више од 60% становништва поседује земљишни посед од 1 до 5 ha.

Може се закључити да ће се процес смањења удела пољопривредног становништва у односу на укупно наставити, али нешто споријим интензитетом, јер се у Топлицама, макар за сада, не планира подизање веће фабрике или неког сличног објекта који би могао да прими нову радну снагу са села. Може се закључити да ће се и даље укрупуњавати пољопривредни поседи на селу, а уситњавати у приградским насељима због високе цене земљишта које се продаје у виду плацева. Како ће градови и даље популационо расти, овај процес ће бити још интензивнији, посебно тамо где се јавља оскудица у грађевинском земљишту (Прокупље и Куршумлија).

становништва највећа је у општини Блаце, Куршумлији, како у 1961. тако и у 1971. године стопа активности се повећала од 1961. године сељавања младог становништва, смањења штата, те се због тога смањио и број издржавајућих. У вези са полном структуром активног учешће мушких 1961. и 1971. године имала је 45%, затим Блаце па Прокупље, и то код становништва, док су код градског 1971. године била већа инска средишта: Прокупље, Куршумлија

буције становништва према величини земљиштима се јављају разлике, које су ијом терена, плодношћу земљишта, као и ћу општинских средишта. Тако је 1961. године у општини Прокупље живело највише становника (30,64%), у Куршумлији од 5 до 10 ha (33,55%) и Блацу (30,11%). Године 1971. највећи посед у општини Прокупље живео је на поседима од 10 ha (34,25%) и Блацу (34,25%). Најкрупнији поседи су у општини Куршумлија од 5 до 10 ha (5,35%) и Блацу (5,35%). Године 1971. године 6 056 становника становништва, у Прокупљу 1 605 становника становништва, у Куршумлији више од 50% становништва нема земљишног поседа, а становништва поседује земљишни посед

ти да ће се процес смањења удела пољопривреде у односу на укупно наставити, али и тиметом, јер се у Топлицама, макар за сада, веће фабрике или неког сличног објекта нову радну снагу са села. Може се закључује да ће се укрупњавати пољопривредни поседи на приградским насељима због високе цене земље у виду плацева. Како ће градови и села, овај процес ће бити још интензивнији, вља оскудица у грађевинском земљишту (ија).

ПРОГНОЗЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ ДАЉЕГ ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВОЈА

У досадашњим излагањима детаљно су обраћене основне карактеристике становништва Топлице: порекло, миграције, бројчано кретање, природно кретање и структуре. Детаљно познавање кретања и структура становништва Топлице јесу основа за оцену њеног даљег демографског развоја. Колико ће 1981. године бити становника у Топлици зависи од природних, социо-економских и психолошких фактора. Ови фактори не делују на популационо кретање појединачно, већ увек у комплексу. Значи да природни са социо-економским факторима делују синхронизовано и повезани су узрочно-последичним везама. У одељку о миграцијама упознали смо механичко кретање становништва и закључили да је Топлица баш због емиграција младог становништва постала депопулационо подручје. Исељавање младог становништва пореметило је старосну структуру становништва, посебно сеоског. Велики број сеоског становништва налази се ван фертилног периода, што видимо из смањење стопе наталитета. Због деловања биолошких фактора (ограничености живота човека) повећава се стопа морталитета, а смањује стопа природног прираштаја. Др Д. Брезник каже да „комплексан утицај биолошких, социо-економских и психолошких фактора, садашња старосно-полна и друге структуре становништва, које на себи носе печат историјског, економског и друштвеног развоја и које се постепено мењају, као и будући друштвено-економски и културни развитак, основни су елементи од којих зависи кретање становништва у будућности“ (51, 116). Овај комплекс фактора указује да је ризично давати дугорочне прогнозе развоја становништва, јер се ови фактори, посебно под утицајем динамичног друштвено-економског развитка, мењају и, посредно или непосредно, делују на пораст или пад броја становника или поједињих њихових група.

При изради прогноза будућег кретања становништва примењују се математички и аналитички методи. Овом приликом математички метод је одабран због тога што се према досадашњим анализама становништва Топлице може очекивати „да ће будућност личити на прошлост“ и што се применом овог метода могу добити приближно тачне пројекције. У израчунавању броја становника за 1981. годину применењен је метод линеарне интерполяције, или екстраполације помоћу аритметичке прогресије.

Овај метод се примењује кад се располаже подацима из два последња пописа становништва. Ми овом приликом располажемо комплетним подацима о становништву из три последња пописа, те би се могла употребити парабола другог степена или неки други метод, али се опредељујемо за аритметички метод кад су познати подаци из два последња пописа (1961. и 1971. године).

Овај метод је примењен због тога што су се друштвено-економске и демографске прилике у Топлици доста разликовале до 1958 — 1960. године и касније. Први период се карактерише високим наталитетом (у односу на други) и друштвено-економском неразвијеношћу читавог подручја, а други — опадањем стопе наталитета и повећањем стопе морталитета, емиграцијама становништва ван Топлице и миграцијама село-град, као и подизањем индустрије у топличким градовима. Како је још и данас стопа природног прираштаја позитивна, а број становника мањи за 10 хиљада од 1961. до 1971. године, закључујемо да је Топлицу захватила депопулација услед великих емиграција становништва. Овде је потребно нагласити да су села у Топлици постала старавачка, тј. без младог становништва, те нема више масовних емиграција из овог краја. Слабијег интензитета су емиграције у последњих 5 — 7 година због подизања индустрије у Прокупљу, Куршумлији и Блацу, па је дошло до запошљавања сеоског становништва, као и због тога што су малобројне генерације које улазе у радни контингент (рођене после 1956).

Тако ће Топлица, према прогнозама, у 1981. години имати 97 566 становника (1971. године 108 318) и домаћинстава 31 215 (1971. године 28 281). Прогнозе нам показују да ће сеоског становништва бити 56 012 (1971. године 77 724), а домаћинстава 18 593 (1971. године 19 188). Број градског становништва износиће 41 554 (1971. године 30 594), а домаћинстава 12 657 (1971. године 9 093). Као што видимо из наведених података, у периоду од 1971. до 1981. године смањиће се број становника Топлице за приближно 10 хиљада. Број сеоског становништва у наведеном периоду смањиће се за приближно 20 хиљада. Такође ће бити смањен број сеоских домаћинстава. Број градског становништва и домаћинстава биће у порасту, те ће процес урбанизације Топлице и даље бити интензиван. Укупан број домаћинстава у Топлици ће такође бити у порасту захваљујући порасту градског становништва.

Неписменог становништва ће бити 1981. године 24 124 (1971. године 25 139), од тога у градским насељима 4 187 (1971. године 3 177) и селима 19 937 (1971. године 21 962). Према овим прогнозама, минимално смањење броја неписменог становништва биће код укупног и сеоског, а знатно повећање код градског. Међутим, на основу познавања друштвено-економских и демографских карактеристика становништва Топлице, као и рада на описмењавању одраслих, број неписмених међу градским становништвом неће се повећавати него смањивати. У периоду од 1961. до 1971. године у градове се уселењало неписмено становништво са села и запошљавало у индустрији. Сада су на реду запошљавања у

терцијарним делатностима, где углавном нема места неписменим, те ће њихов прилив са села бити незнатан.

Број активних лица 1981. године износиће 54 536 (1971. године 55 788), од тога мушких 32 224 (1971. године 32 137) и женских 22 302 (1971. године 23 651). Број активних лица запослених у примарним делатностима ће 1981. године износити 32 258 (1971. године 38 930), у секундарним 13 113 (1971. године 9 110), терцијарним 5 520 (1971. године 4 186) и ван делатности ће бити активних лица 375 (1971. године 1 257). У наведеном периоду наступиће знатно смањење пољопривредног становништва — са 63 195 у 1971. години на 40 685 у 1981. години.

На основу плана развоја привреде Топлице мишљења сам да ће у наредном периоду запосленост у секундарним делатностима бити мања, а већа у терцијарним због тога што се не планира подизање неког већег индустријског објекта, а терцијарне делатности знатно заостају у односу на потребе становништва, те је нужан њихов интензиван развитак.

Резултати ових прогноза биће приближно тачни уколико се у периоду до 1981. године не догоде неке крупније економске промене које би знатније утицале на кретање и структуре становништва.

ПРОЦЕСИ УРБАНИЗАЦИЈЕ И КАРАКТЕРИСТИКЕ ГРАДСКИХ НАСЕЉА

а) Неки проблеми урбанизације градских насеља

Прокупље

Прокупље се налази у долини реке Топлице, леве притоке Јужне Мораве. Има повољан географски положај, јер је саобраћајни, економски, културни, здравствени и политички центар Топлице. Његов географски положај се мењао током историјске прошлости, што је зависило од улоге коју је Топлица имала у појединим историјским епохама. У римско доба Прокупље (Намтреум) налазило се на путу Љеш — Ниш (Lissus — Naissus) и такав положај му је омогућио да постане једно од најзначајнијих трговачких, занатских и војних насеља у овом делу данашње Србије. Нешто запостављенију улогу Прокупље је имало у средњовековној Србији, у доба турске владавине, па чак све до 1925. године. Тада је железничком пругом повезано са Моравско-вардарском долином, преко Дољевца. Железничка пруга Прокупље — Куршумлија — Приштина завршена је 1948. године. Прокупље је удаљено од Ниша 40 km, а од Приштине 104 km. Асфалтним путем повезано је са Нишом, преко Мерошине и Житараће, са Приштином, преко Куршумлије, и са Крушевцем, преко Блаца. Тако је саобраћајницама повезано са свим већим насељима у Топлици.

Бројчано кретање становништва и домаћинстава

Бројчани пораст становништва и домаћинстава у Прокупљу био је дosta спор до 1945. године због тога што је Прокупље до тада било мала варош, која није пружала повољније услове за живот него што су били они на селу. Овоме су дosta допринели ратови који су вођени у протеклом периоду, а посебно први и други светски рат, који су негативно деловали на популациони пораст Прокупља.

Табела 34

**Бројчано кретање становништва и домаћинства у Прокупљу
(са индексима пораста)**

Година	Број становника	Индекс	Број домаћинства	Индекс	Средњи број чланова у домаћинству
1948.	8 739		2 593		3,37
1953.	10 050	115,0	2 707	104,4	3,71
1961.	13 679	136,1	3 869	142,9	3,54
1971.	20 049	146,6	5 955	153,9	3,37

После завршетка народноослободилачког рата, град је интензивно почeo да се развија, пре свега захваљујући повољном економско-географском положају и улози коју је имао у подизању и вођењу устанка у Топлици и њеној послератној изградњи. Прокупље је популационо расло углавном усељавањем сеоског становништва, што је условљено развојем индустрије.

Индекс пораста становништва и домаћинства у Прокупљу од 1948. до 1971. године говори нам да је овај процес био доста интензиван. Прокупље је популационо расло и поред пада стопе природног прираштаја, која је у 1971. години износила свега 6,82%, што нам говори да је пораст становништва у Прокупљу био механички. Овакав интензитет пораста становништва у Прокупљу, нарочито после 1958. године имиграционим путем, створио је доста проблема и хаотичности у урбанизацији града у време кад је тек почeo да се развија и формира као урбанизовано насеље.

Постанак насеља и његова функционална подела

Први поузданни подаци о насељу потичу из римског доба. Прокупље се тада називало Намтиеум. Насеље је формирало у време успостављања римске власти у овим крајевима, вероватно у I веку наше ере. Римљани су поред главних саобраћајница подизали кастеле (утврђења), а једно од њих је Хисар, код Прокупља, који је у прошлости дограђиван. После поделе Римског Царства, Топлица је припадала Византији и Прокупље се тада називало Komblos (I, 48). Постоје мишљења да се по доласку Словена Прокупље звало Копријан. Први пут се под данашњим именом помиње 1395. године. Турци су га називали Урћуб (Urciup).

Насеље је подигнуто на Хисару, који представља ртну епигенију реке Топлице. Хисар је најпре био опасан зидинама ради одбране од непријатеља, а касније град излази из зидина и шире се према данашњем језгру. Прокупље се дели на махале, које су у прошлости имале различите функције. Старе махале у Про-

купљу су: Табак махала, подручје од варошке цркве ка гробљу испод Хисара (табак на турском значи кожа). У овом делу града, покрај реке Топлице, разапињане су и сушене коже, па је по томе махала добила име. Черкез махала налази се у источном делу града са десне стране, на улазу из Мерошине у Прокупље. Царина је део града око Дома синдиката и западних падина Боровњака. Названа је тако по томе што су Турци у том подручју вршили преглед робе (улаз у град са запада) и наплаћивали царину за улазак и пролазак кроз град. Хинћар махала је подручје од центра града према Боровњаку. У њој су становали Турци властодрци, хинћари. Овај назив је сасвим ишчезао у народу (23, 34 — 35).

У западном делу града, на периферији, на месту данашње Табак-махале и Царине, живели су Срби. Центар града насељавали су Турци и Албанци, док су у источном делу, на периферији, живели Черкези и Роми (27, 11).

Данашње Прокупље се шири скоро у свим правцима. Ничала су сасвим нова насеља: Боровњак, Ново Насеље, Болнички Поток, Драгања, Стражавски Поток и Гарић (он се помиње као насеље након ослобођења Топлице, али је у новије време постао интегрални део града). Сва наведена насеља су, у ствари, зоне становља; у њима се налази мало услужних објеката.

У центру града лоцирани су трговачки и угоститељски објекти, зграда органа управе и друштвено-политичких организација, школе и сви други објекти од општег значаја, те је то и пословни центар града.

Индустрија Прокупља је лоцирана низводно од града, што је у почетку била добра локација. Са просторним ширењем града и формирањем насеља Гарић, она се напла између Гарића, Медицинског центра и главног градског организма. На том комплексу су смештене скоро све фабрике у Прокупљу и железничка станица. Између поменутих фабрика и центра града, у плану је изградња спортског центра. Према урбанистичкој ситуацији, боља локација се не може наћи, јер су сви простори за то повољни, већ попуњени.

После доношења урбанистичког плана Прокупља дошло је, узводно од града, до изградње Комбината обојених метала, на месту где је била веома повољна локација за изградњу спортског центра, за којим ће се сваким даном све више јављати потреба. Локација ове фабрике је неправилна из више разлога: смештена је узводно те отпадне воде загађују Топлицу и одузимају јој купалишно-рекреативну функцију, ветрови у току године најчешће дувају из тога правца, а у непосредној близини се налази Хисар, омиљено шеталиште Прокупчана. Најбоља локација индустријских капацитета била би код брда Губе, али пошто то припада прошлости, треба учинити све што се може да се даље у том смислу не греши, јер такве грешке касније имају веома негативне последице.

Генерални урбанистички план Прокупља и стамбена изградња

Због закашњења у доношењу генералног урбанистичког плана града и великог прилива сеоског становништва, начињен је већи број грешака у лоцирању индустријских капацитета, стамбених и других грађевинских објеката у Прокупљу. Пре доношења генералног урбанистичког плана Прокупља град се развијао стихијски мада је било известних стручних урбанистичких захвата у изградњи поједињих делова града. Пројекат за уређење Хисара донесен је 1950. године, али се од њега врло мало реализовало. Град се шири према Хисару угрожавајући његов амбијент и одузимајући му основну функцију — рекреативну. За уређење Боровњака такође је донесен план, који није реализован. Затим је донесен један пројекат за изградњу базена за купање на реци Растворници, али није дошло до његове реализације. Сви ови покушаји урбанизације града углавном су остајали само на папиру због недостатка материјалних средстава.

Генерални урбанистички план Прокупља донесен је 1964. године. До његове детаљне разраде није дошло него се то ради по поједињим комплексима. У генерални урбанистички план уклопљено је старо језgro града и индустријска предузећа. Насеље Стражавски Поток одређено је за планску изградњу приватних стамбених објеката. Грађевинари који раде у друштвеном сектору, због економичности и тврде подлоге, оријентисали су се на изградњу високих грађевинских стамбених објеката, мада су њихове локације често неоправдане. Они нарушавају неке делове града — центар — и не уклапају се најбоље у целину. Каква је била динамика изградње стамбених објеката, приватног и друштвеног власништва, можемо видети из података који су добијени пописом из 1971. године.

Табела 35

Станови у Прокупљу по времену изградње, врсти и власништву 1971. године

	УКУЛНО	До 1918.	1919—1945.	1946—1960.	1961—1971.	Непознато
Свега	5 436	503 9,26	805 14,75	1 293 23,78	2 625 48,29	210 3,92
Посебне собе	230	29	45	44	92	20
Гарсонере	23	2	2	1	18	—
Једнособни	1 931	234	322	426	846	103
Двособни	2 617	177	306	646	1 420	68
Трособни	495	51	104	145	180	18
Четврособни	140	10	26	31	69	1

истички план Прокупља и стамбена изградња

њења у доношењу генералног урбанистичког
ликовог прилива сеоског становништва, начињен
шака у лоцирању индустријских капацитета,
их грађевинских објеката у Прокупљу. Пре до-
лог урбанистичког плана Прокупља град се ра-
мада је било извесних стручних урбанистичких
њи поједињих делова града. Пројекат за уре-
јесен је 1950. године, али се од њега врло мало
д се шири према Хисару угрожавајући његов
мајући му основну функцију — рекреативну.
вњака такође је донесен план, који није реали-
донесен један пројекат за изградњу базена за
Растовници, али није дошло до његове реализаци-
ушаји урбанизације града углавном су остајали
бог недостатка материјалних средстава.

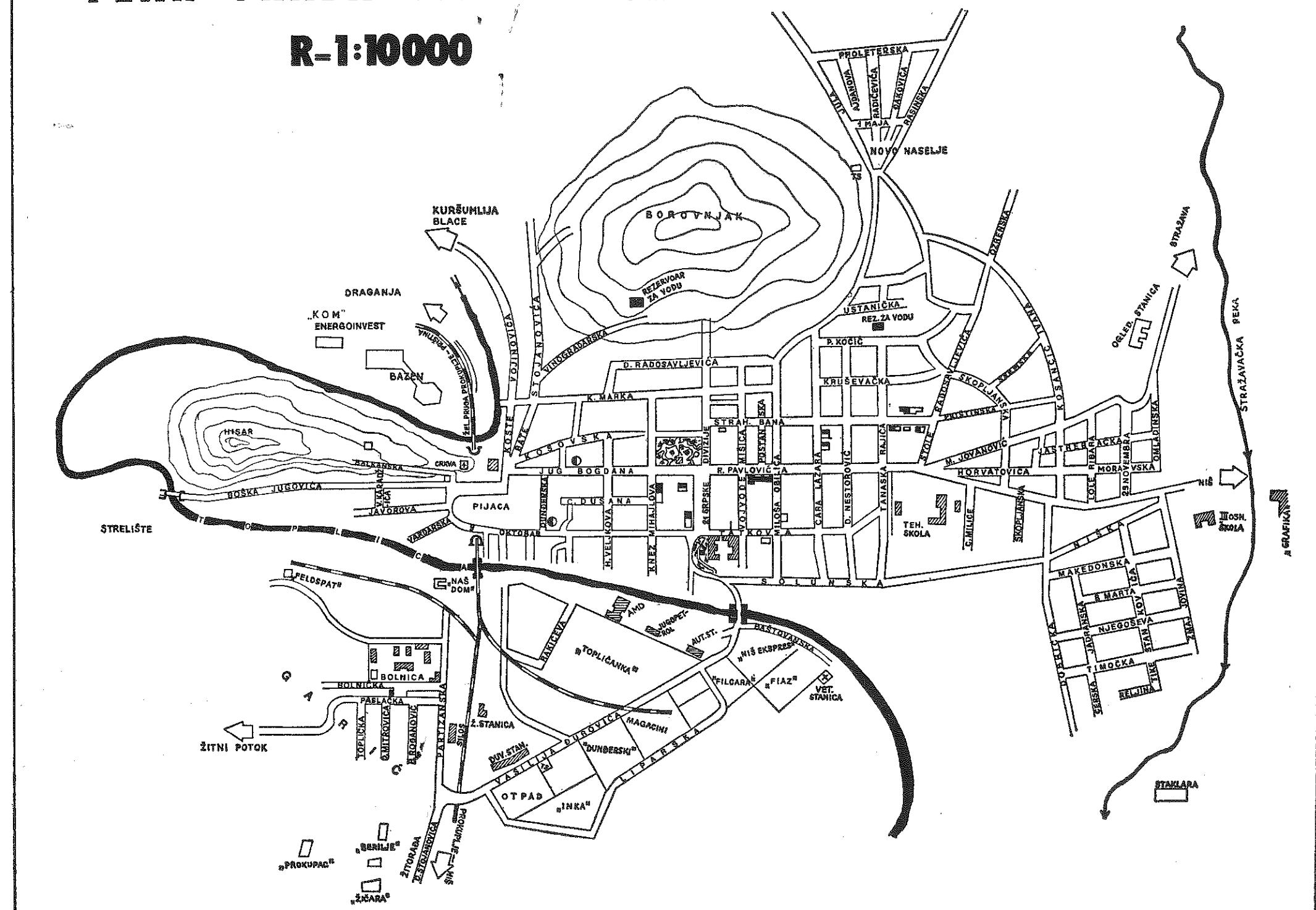
урбанистички план Прокупља донесен је 1964. године. У детаљне разраде није дошло него се то ради у комплексима. У генерални урбанистички план улазије језгро града и индустријска предузећа. Након издавања овог плана, потојећи највећи део рада, Поток одређено је за планску изградњу приватног објекта. Грађевинари који раде у друштвеном и приватном сектору, оријентисали су се на овај објекат. Грађевински стамбени објекти, мада су често неоправдане. Они нарушавају неке делове града и не уклапају се најбоље у целину. Каква је изградња стамбених објеката, приватног и друштвеног сектора, можемо видети из података који су добијени у 1971. године.

и по времену изградње, врсти и власништву 1971. године

УКУПНО	До 1918.	1919—1945.	1946—1960.	1961—1971.	Непознано
5 436	503 9,26	805 14,75	1 293 23,78	2 625 48,29	210 3,92
230	29	45	44	92	20
23	2	2	1	18	—
1 931	234	322	426	846	103
2 617	177	306	646	1 420	68
495	51	104	145	180	18
140	10	26	31	69	1

PLAN GRADA PROKUPLJA

R=1:10000

13. План улица града Прокупља, R=1 : 10000

	Укупно	До 1918.	1919—1945.	1946—1960.	1961—1971.	Непознато
Друштвени станови.						
Свега	951 17,50	13 1,25	57 6,09	339 35,69	522 54,76	20 2,21
Посебне собе	6	—	3	—	—	3
Гарсоњере	14	1	—	1	12	—
Једнособни	305	8	29	91	168	9
Двособни	594	3	19	228	337	7
Трособни	32	1	6	19	5	1
Приватни станови						
Свега	4 485 82,50	490 10,94	745 16,59	954 21,25	2 103 46,85	193 4,37
Посебне собе	224	29	42	44	92	17
Гарсоњере	9	1	2	—	6	—
Једнособни	1 626	226	293	335	678	94
Двособни	2 023	174	287	418	1 083	61
Трособни	463	50	95	126	175	17
Четврособни	140	10	26	31	69	4

У табели 35 изнети су подаци о становима Прокупља по врстама, времену изградње и власништву. Од укупног броја становица 82,50% су у приватном, а 17,50% у друштвеном власништву. Интерсантан је податак да од свих становица који се налзе у друштвеном власништву нема већег стана од троособног, што нам говори да није било расипања друштвених средстава, него се водило рачуна да се што више породица стамбено обезбеди. Највећи број становица изграђен је после 1960. године, око 49%. У највећем периоду у друштвеном власништву направљено је око 55%, а у власништву приватника 51% свих становица.

Спонтана градња и мере за њено санирање

Као што је раније напоменуто, ово је период изградње и модернизације прокупачке индустрије, великих имиграција сеоског становништва у Прокупље и процватне спонтане градње. Ово је период када је спонтана градња толико била интензивна и стихијна да се одговорне институције нису могле успешно борити против ње. Спонтана насеља су углавном подизана на периферији града да би се касније функционално и просторијо везала за њега (15, 86). Усељеници подижу куће на оној страни града одакле се у њега улази из села, те та насеља представљају делове њихових села. Спонтана насеља у Прокупљу су Драгања, Болнички Поток, Ново Насеље, Боровињак, Гарић и још неки делови града. Спонтана градња је до те мере била и остала интензивна

да је озбиљно нарушила урбанизацију града. Одговорне службе органа управе често су доведене у безнадежну ситуацију, јер се објекти подижу веома брзо тако да немају времена да у право време интервенишу. У првих седам месеци 1971. године поручено је око 40 бесправно подигнутих објеката.

Ради истраживања социо-економских карактеристика запосленог становништва Прокупља, извршено је анкетирање 2 725 радника, од којих 529 (21,24%) станује у друштвеном стану, 1 488 (64,66%) у сопственом и код приватног станодавца 658 (24,16%). У граду је у време анкетирања (1971) градило кућу 219 радника, а од тога 124 или 56,62% са и 95 или 43,38% без грађевинске дозволе (15, 85).

Табела 36

Анкетирана домаћинства спонтаних насеља Прокупља по критеријуму дозволе градње (1975)

	Свега	Са дозволом свега %		Без дозволе свега %		Непотребна свега %	
		свега	%	свега	%	свега	%
Ново Насеље	130	66	50,78	57	43,84	7	5,38
Гарич	128	20	15,62	97	75,79	11	8,59
Прокупље	258	86	33,33	154	59,67	18	7,00

Резултати анкетирања су показали да је у Прокупљу дивља градња била и остала веома интензивна. Велики је процент (чак и 60%) подигнутих стамбених објеката без грађевинске дозволе. Посебно је Гарич (око 250 кућа) изграђен ван урбанистичке контроле. Исти је случај са осталим новоизграђеним насељима. Прокупље је после 1958. године толико примило досељеника да се није могла спречити спонтана градња, те је тако нарушена његова урбанизација.

Носилац спонтане градње углавном је имигрантско становништво, које на тај начин решава своје стамбене проблеме. Куће граде у етапама, а и чланови породица се на исти начин досељавају: најпре запослени и ученици, а затим остали делови породице. Спонтана градња је унела доста хаотичности у хоризонталном и вертикалном порасту града, као и у распореду стамбених објеката у простору.

Ради сузбијања спонтане градње, на иницијативу Општинске конференције ССРН Прокупља, склоњен је договор између радних организација (Предузећа за стамбену и комуналну привреду, Комуналне установе, Предузећа за дистрибуцију електричне енергије, ПТТ предузећа, Привредне банке и СО Прокупље) да енергично и заједнички раде на њеном сузбијању. Договор садржи следеће санационе мере: да се свако мора придржавати генералног урбанистичког плана, да се морају стварати слободни простори за индивидуалну стамбену изградњу, да се у најкраћем року за сва дивље подигнута насеља израде

урбанистички планови, да се сваком бесправно подигнутом објекту не да прикључак за воду, електричну енергију, канализацију и телефон и да се при пројектовању објекта морају поштовати уговорне обавезе према СО Прокупље. Привредна банка из Београда, филијала у Прокупљу, обавезала се да неће давати кредите за стамбену изградњу без потребних докумената од СО Прокупље да је одређена локација и план грађевинског објекта. Органи СО Прокупље обавезали су се да ће бити енергични и доследни у обезбеђењу услова за реализацију одлука овог уговора (52, 2 — 3).

Овакав синхронизовани вид борбе од најзначајнијих друштвених и привредних фактора у Покупљу против спонтане градње у почетку је дао неке резултате, али су се касније показале и његове слабости, јер друштво није толико богато да може решавати стамбене проблеме на модеран, скуп и доста спор начин. Прокупље се у току последње деценије нагло развило у индустриском погледу, тако да се спонтана градња јавља као последица тога. Негативне стране овог уговора су следеће: неелектрифицирана домаћинства у граду, неосветљене и неасфалтиране улице, копање бунара ради тражења воде за пиће, прављење пољских клозета, и слично.

Табела 37

*Анкетирани домаћинства у Прокупљу, Куршумлиji и Блацу
по нерешености комуналних потреба (1975)*

Свега	Домаћин- ства	Без водовода	Без канализације	Без асфалтира- них улица	Неосвет- љено улица	Без га- ни- тарних уредаја
Ново Насеље %	130	56 43,08	130 100,00	130 100,00	130 100,00	123 94,58
Гарич %	128	104 81,25	128 100,00	128 100,00	124 97,74	125 97,66
Прокупље %	258	160 62,40	258 100,00	258 100,00	254 98,45	248 96,13
Куршумлија %	98	14 14,29	34 34,70	84 86,72	46 46,94	52 53,06
Блаце	39	9 23,07	16 41,02	34 87,18	15 38,47	22 56,41
Свега:	395	183 46,33	308 77,98	376 95,19	315 79,75	322 81,52

Претходну констатацију аргументовано потврђују резултати анкете у вези са критеријумом нерешености комуналних

потреба, која је спроведена у Прокупљу (Ново Насеље и Гарић) 1975. године. Тако у Гарићу, од анкетираних 128 домаћинстава, 104 (81,25%) немају водовод, канализацију и асфалтиране улице 100%, осветљене улице 124 (97,74%), санитарне уређаје 125 (97,66%). Ново Насеље је у повољнијем положају што се тиче водовода, јер од 130 анкетираних домаћинстава 56,08% немају водовод. Из збирних података видимо да од 258 анкетираних домаћинстава у Прокупљу нема водовод 62%, канализацију 100%, асфалтиране улице 100%, осветљене улице 98% и санитарне уређаје 96%. Према попису из 1971. године, 45% станова у Прокупљу имало је електрично осветљење и водовод, само осветљење 53%, купатило 33%, под од земље 17%, а било је 67% станова саграђено од тврдог материјала.

Као што видимо, резултати анкете и пописа из 1971. године су поражавајући. На решавању ових комуналних проблема грађана доста се ради. Ужурбано се ради на изградњи новог водовода. Насеље Гарић је самоиницијативно (самодоприносом) дозвело воду из Добротићке реке. Данашњи њихови комунални проблеми су такве врсте да опомињу на узбуну.

Имајући у виду наведене проблеме и велико одступање од реализације Генералног урбанистичког плана, СО Прокупље је 1970. године донела одлуку да приступи његовој ревизији. Он је доста застарео и нарушен да је чак потребно урадити нови, како би се постојеће стање што безболније уклопило у њега и добило што функционалнију улогу. У којој је мери урбанизација Прокупља оштећена види се из стручне оцене архитекте Милорада Јевтића, чији један део цитирајам:

„Пошто је, као и већина наших градова, било осуђено на таворење у првој половини двадесетог века, Прокупље је тек педесетих година прекорачило праг модерног доба. Скромне економске могућности нису дозволиле неке значајније урбанистичко-архитектонске захвате, али град је ипак добио неколико нових објеката, и своју паланачку слику оставио прошлости. Ипак, његов убрзани раст у последњих двадесетак година пратили су и догађаји који му нису били нарочито наклоњени. На равном платоу, на десној обали реке, око кога је већи део града амфитеатрално постављен, тамо где су некада били парк и спортски центар, насељила се индустрија. Уместо слободних јавних, стамбених и рекреативних објеката, уместо новог Прокупља (у малом случају Новом Београду), град је добио своју најнечистију зону које тешко да ће се икада моћи ослободити. Касније се узводно од града, у подножју Хисара, појавио Комбинат обојених метала и однео једину преосталу зону за логичко смештање спортско-рекреативног центра. ПАРАВАН: Поред свега овога, два скорија догађаја дала су нове поводе за расправу о развоју града. Велики наслеђени трг условљавао је урбанистима оквире који су они, уз мало интервенције, углавном морали да се држе. Стари, ислужени објекти постепено су замењивани новим. Тако је трг у умереном стамбеном солитеру добио своју вертикалну доми-

нанту, а у новом хотелу своје највредније архитектонско остварење. Остало је само јужна страна да даде завршни акцент овој просторној композицији. Према раније усвојеном плану арх. Р. Томића, требало је да претежно затворени карактер трга на овој страни добије одушак и отвори свој простор према парковској падини, која би га везала са будућим кејом поред Топлице. Два управно постављена узана блока, са проходним и транспарентним везним делом, омогућила би ово неопходно отварање трга и пружила обиље нових могућности за маштовитог урбанисту. И, када је један од ова два блока био већ изведен, дошло је до чудне одлуке да се одустане од усвојеног решења, наводно због траженог повећања густине насељености, и да се уместо другог блока сагради робна кућа са стамбеним солитером. На месту на коме је трг требало да изађе из своје херметичности и добије природну везу са околином, сада је направљен нови параван. Да несрећа буде већа, нови објекат, сам за себе, солидних архитектонских квалитета, стилски одудара од претходно изграђеног блока, па ће они остати да стално „ратују“ између себе. Слично се догодило и са другим новим солитером постављеним близу главне градске пијаце. Иако архитектонски сасвим прихватљив, он својом великом масом чини лошу услугу градској сразмери и његовој најкарактеристичнијој силуети.

ЧУДНА КОМБИНАЦИЈА: Један, рекло би се мали, детаљ у архитектонским новинама Прокупља такође привлачи пажњу. Савићева задужбина на врху Хисара, изграђена између два рата, временом је срасла с брегом и добила значај једног од особених градских знакова. Међутим, када је требало поставити телевизијски репетитор, појавила се идеја да би торањ на задужбини могао да му послужи као најгодније и најјевтиније постолје, па је уклоњен кров и добијен објекат хибридног изгледа: пола зграда, пола антена. Дугогодишњој небризи за остатке драгоценог средњовековног града на истом брегу дodata је на овај начин и једна савремена непромишљеност“ (53, 25).

Југословенски институт за урбанизам и становање из Београда урадио је радни пројекат о ревизији Генералног урбанистичког плана Прокупља из 1964. године. После детаљне аргументације, они закључују: „Извете чињенице указују да ревизија постојећег ГУП захтева да се оствари врло разноврстан и обиман истраживачки рад, и да ће се, с обзиром на обим и значај већ испољених поремећаја постојећег ГУП, вероватно радити пре о изради новог ГУП, у који ће бити уклопљени сви вредни елементи и решења из постојећег ГУП, него о модификацији решења постојећег ГУП“ (54, 19).

Као што видимо из резултата наведених анкета, стручног мишљења архитекте Милорада Јевтића и закључака Југословенског института за урбанизам и становање из Београда, треба што хитније приступити студиозној ревизији постојећег ГУП или изради новог, јер Прокупље ипак није град са превише деформисаном просторном структуром (55, 183) или, другачије речено, за његово оздрављење урбанисти имају лека.

Куршумлија

Куршумлија се налази на путу Прокупље — Приштина, на ушћу Бањске реке у Топлицу. Не може се рећи да има повољан географски положај, јер се не налази на важним магистралним путевима ни у близини привредно развијених региона. Како је географски положај променљива категорија, то се положај Куршумлије током историје мењао, што је зависило од места и улоге коју је имала у одређеној историјској епохи. У римско доба налазила се на путу Јеш—Ниш. У доба Стевана Немање овде је била једно време његова престоница и дворац. У доба турске владавине такође је преко ње ишао пут према Нишу из Санџака.

У новијој историји положај Куршумлије је знатно поправљен. Године 1948. изграђена је железничка пруга Прокупље — Куршумлија — Приштина, а 1974. године пуштена је у саобраћај деоница топличке магистрале Куршумлија — Рача — Мердаре, према Приштини. Тако је она железничким и асфалтним путем повезана са Нишом и Косовом. Такође је повезана саобраћајницама са већим сеоским насељима и бањама (Проломом, Луковом, Тмавом, Куршумлијском Бањом итд.).

Бројчано кретање становништва и домаћинстава

Бројчано кретање становништва и домаћинстава у Куршумлији било је веома споро све до 1961. године, када је настао прелом у њеном привредном и друштвеном животу. До поменуте године она је била мала варошица, са приближно 3 000 становника и 700 домаћинстава, или, боље речено, скоро да се ни по чему није разликовала од развијенијих сеоских насеља у Србији.

Табела 38

Бројчано кретање становништва у домаћинстава Куршумлије са индексима пораста

Година	Број становника	Индекс	Број домаћинстава	Индекс	Средњи број чланова у домаћинству
1948.	2 382		736		3,72
1953.	2 649	113,1	711	96,6	3,72
1961.	3 391	128,0	968	136,1	3,50
1971.	7 181	211,7	2 069	213,1	3,47

Из индекса пораста становништва и домаћинстава у Куршумлији од 1948. до 1971. године видимо какав је био интензитет кретања ових појава. У претходној табели запажамо да се број домаћинстава од 1948. до 1953. године смањио. Из табеле видимо да је индекс пораста домаћинстава нешто већи од индекса пораста становништва. Овој појави треба тражити објашњење у распа-

дању ширих породица и формирању нуклеарних. Индекс пораста становништва и домаћинства од 1961. до 1971. године веома је висок, јер се у ово време Куршумлија опростила од прошлости, подигла своју индустрију и формирала се као градско насеље. Овакав пораст становништва и домаћинства условиле су имиграције сеоског становништва, које су биле тако интензивне да више од 70% њеног становништва чине имигранти чије је настањивање у град имало одлучујућу улогу у урбанизацији.

Постанак насеља

Куршумлија је подигнута на ушћу Бањске реке у Топлицу у време владавине Римљана овим крајевима, вероватно у II веку наше ере. Развила се у близини војног утврђења, што је случај и са Прокупљем, на важном римском путу Јеш—Ниш. Да се Куршумлији поклањала пажња у доба владавине Византије овим крајевима, види се по темељима порушене цркве из VI века. Куршумлија се у доба владавине Римљана звала Fines, а најстарије словенско име јој је Топлица (2, 84). Између 1168 — 1172. године Стеван Немања је у Куршумлији подигао два манастира: Св. Богородицу, на ушћу Косанице у Топлицу, и Св. Николу, на ушћу Бањске реке у Топлицу. Кровови ових манастира били су саграђени од олова (турски олово значи куршум), па је по томе и место добило назив Куршумлија. Она се због сјајног крова ових манастира називала и Бела Црква, како пише у једном дубровачком документу (1, 18). Такође се у доба Стевана Немање једно време у Куршумлији налазила престоница прве српске државе, где је био саграђен и владарев дворац. Колико је насеље била Куршумлија у XVII веку оставио нам је податке турски путописац Евлија Челебија, који каже да је у њој било око 250 кућа, три цамије, десет дућана и једна велика, запуштена црква (4, 26). Таква је и остала до ослобођења од Турака 1878. године. Од ослобођења до 60-тих година XX века ништа се значајније није додатило што би битно утицало на њен популациони развитак и просторно ширење града.

Генерални урбанистички план, његова реализација и функционална подела града

Куршумлија се убраја у ред ретких градова који су добили урбанистички план још 1878. године. О том првом урбанистичком плану Куршумлије нема писаних остатака, али се, као успомена на њега, сачувало старо језгро града, које је са пуно укуса компоновано.

Генерални урбанистички план Куршумлије донесен је 1964. године. Он садржи све важније постојеће објекте и издваја градске зоне. По њему је било предвиђено подизање нових стамбених објеката у западном и југозападном делу града дижући се уз

брдо до испод „Борове коте“, као и на левој обали реке Топлице, у висини болнице (56, 3). Индустриска зона била је предвиђена у североисточном делу града, са обе стране реке Топлице при ушћу Косанице. Ово је била изванредна локација, с обзиром на то што је смештена низводно и на супротној страни од правца дувanja ветрова. Ова локација била је повољна и са становишта штедње земљишта, кога Куршумлија нема доволно, јер је укљештена између брежуљака и река. Урбанисти су предвидели да у центру града буду смештени објекти од општег значаја. Ово су биле идеје и жеље урбаниста, а вероватно и грађана Куршумлије. Где се стало са реализацијом урбанистичког плана? Да ли се уопште радило на његовој реализацији видећемо из стварне ситуације на терену.

У Куршумлији нема реда у просторној дистрибуцији грађевинских објеката. Изузетак чини доста очуван ужи центар града, где су лоцирани скоро сви објекти од општег значаја (трговачки, школски, угоститељски, управни и други). Град се после 1960. године интензивно ширио на све стране: дуж Топлице, Бањске реке, према Доњој и Горњој Микуљани, Баћоглави, Марковићу и другим селима. Нова насеља представљају стамбене зоне, а највећа међу њима су: Вељковићи (добило име по породици Вељковић). Налазе се десно на улазу од Прокупља у Куршумлију; Пантићи (добили име по породици Пантића) на североистоку; Лазовићи и Пендићи северно; Горња и Доња Микуљана на северозападу и Марковиће на југозападу од центра града, десно од пута Куршумлија — Куршумлијска Бања.

Индустријски капацитети и други крупни грађевински објекти подигнути су без икаквог нарочитог реда, тј. изван оне локације која им је одређена урбанистичким планом. Тако је направљен читав сплет неправилних комбинација различитих објеката по величини и функцији у простору. За оваква решења има мало објективних разлога. Реално речено, субјективни фактори и економичност у изградњи били су доминантни разлози у изградњи данашње физиономије Куршумлије. Тако је Шумско-индустријски комбинат „Копаоник“ лоциран узводно — на улазу Бањске реке, на левој страни пута Куршумлија — Куршумлијска Бања. Са супротне стране пута налази се стамбено насеље Марковићи. Отпадне воде из Комбината загађују Бањску реку и Топлицу и одузимају јој атрактивност и купалишну функцију. У овом делу града смештена је механизација грађевинског предузећа „Напредак“ и железничка станица. У градском организму лоцирани су следећи објекти: предузеће „Металац“, Аутобуска станица, Конфекција „7 јул“, Земљорадничка задруга и пијаца. На малом простору налазе се болница, ветеринарска станица и млин. Узводно, поред реке Топлице је сточна пијаца и кланица. Правилну локацију има стадион ФК „Косаница“ и објекти у центру града који имају општи значај.

Тако се замисао урбаниста није остварила. И у Куршумлији је настало један механички збир зграда за станововање, као и индустрије и објеката различитих по величини и намени.

PLAN GRADA KURŠUMLIJE

R= 1 : 15 000

LEGENDA :

1. ŠIK „Kopaonik“
2. Ind.preduzeće „Metalac“
3. Konfekcija „7 juli“
4. Železnička stanica
5. Autobuska stanica
6. Narodna bolnica
7. Garnizon JNA
8. Stadion FK „Kosanica“
9. Crkva Sv.Nikole
10. Crkva Sv.Trojice

Комунални проблеми града и перспективе даљег развоја

Као последица наглог развоја града, после 1960. године настали су крупни комунални проблеми. Сеоско становништво се досељавало напоредо са развојем индустрије. Стамбена изградња је знатно заостајала за потребама. Нова стамбена насеља ницала су без плана и стихијски. Објекти су се подизали за веома кратко време. Таква насеља су Вељковићи, Пантићи, Лазовићи, Марковиће, Баћоглава, Горња и Доња Микуљана. Општински органи нису били кадри да спрече спонтано подизање објекта. Били су толерантни из два разлога: прво, на овај се начин најбрже решавају стамбени проблеми, и друго, досељеници су углавном сиромашни људи, па су одговорни за ова питања показали пуно разумевање. Чак и у центру града има примера спонтане градње. Колико је интензивна индивидуална градња стамбених објекта види се из података да је од 1952 стана у Куршумлији у 1971. години друштвених било свега 251 (12,85%). Остали станови су у приватном власништву. Једнособни и двособни станови чине око 80% свих станова (табела 40), из чега видимо да је основна мотивација и друштва и појединачна била да се породице што пре стамбено обезбеде. Такође је 58% свих станова изграђено после 1960. године, што нас наводи на закључак да је у Куршумлији процес урбанизације био и јесте веома интензиван.

Из резултата анкете (табела 37), која је извршена у насељима Марковићу, Баћоглави и центру града, видимо да Куршумлија има доста нерешених комуналних проблема. Тако, од анкетираних 98 домаћинстава, водовод нема око 14%, канализацију 35%, асфалтиране улице 87%, осветљене улице 47% и санитарне уређаје 53%.

Резултати пописа из 1971. године пружају податке о решености неких комуналних проблема. Електричну струју и водовод имало је 41% станова, само струју 51%, купатило 24%, а од тврдог материјала било је изграђено 47% станова. Интересантно је напоменути да у 15% станова под био од земље.

Први водовод је изграђен 1936. године, а допуњен 1960. Сада се изводи његова реконструкција, а у току су радови на пројектима за изградњу новог водовода и канализације, која за сада није јединствена. Као што видимо, резултати пописа и анкете упозоравају нас да се решавању ових проблема мора посветити велика пажња, посебно сада кад је индустрија углавном подигнута.

С обзиром на изградњу „Топличке магистрале“ и повезивање Косова и Ниша преко Топлице, близину Куршумлијске, Луковске и Пролом-Бање, затим на достигнути степен развоја индустрије, Куршумлија има добре услове за даљи развој у популационом погледу, као и у квалитативним променама структуре становништва. Проширењем капацитета ових бања, она ће добити веома важну улогу у прихвату њихових пацијената, тако да треба очекивати да се активирају и туристички потенцијали у овом граду, који нису мали, било да се ради о културно-

историјским објектима или природним лепотама. Такође треба очекивати, поред даљег просторног ширења града, и ужурбано решавање комуналних, културних и других потреба становништва и просторно уређење и бољу организацију града у сваком погледу.

Блаце

Блаце се налази на путу Прокупље — Крушевац, у близини улаза у Јанкову клисуру. Нема повољан географски положај, јер се налази ван домета главних саобраћајница, а ни популационо ни просторно његова гравитациона зона није велика. У саобраћајном погледу оно је било доста изоловано од осталих региона због неразвијене путне мреже. Нешто запаженију улогу добило је асфалтирањем пута Крушевац — Прокупље, јер је тиме интензивиран саобраћај и промет путника. Макадамским и, деломично, асфалтираним путевима повезано је са већим сеоским насељима. Вероватно ће на његов развој позитивно утицати изградња „Топличке магистрале“, и поред тога што је од ње удаљено око 12 km.

Бројчано кретање становништва и домаћинстава у Блацу

Бројчани пораст становништва и домаћинстава у Блацу није био онако интензиван после рата као у Прокупљу и Куршумлији. Разлози су у томе што је Блаце мање градско насеље и што се налази ван важних саобраћајница. На територији општине Блаце живи мање од 20 хиљада становника. Блаце се у индустриском погледу није развило као Прокупље и Куршумлија. Оно има највеће учешће запосленог становништва у примарним делатностима, у односу на Прокупље и Куршумлију, и најмање учешће имиграната у односу на укупно становништво.

Табела 39

Бројчано кретање становништва и домаћинстава у Блацу, са индексима пораста

Година	Број становника	Индекс	Број домаћинстава	Индекс	Број чланова у домаћинству
1948.	1 824		383		4,76
1953.	2 181	119,5	494	130,0	4,41
1961.	2 564	117,5	692	140,0	3,70
1971.	3 364	131,2	1 069	153,0	3,14

Као што видимо из података који су дати у претходној табели, индекс пораста домаћинстава јачи је од индекса пораста становништва у истом периоду због тога што су настале квалитативне промене у друштвено-економском животу и структурима

становништва, које су убрзале процес распадања патријархалних породица. Овом закључку иде у прилог и податак о просечном броју чланова у домаћинству, који се интензивно смањивао.

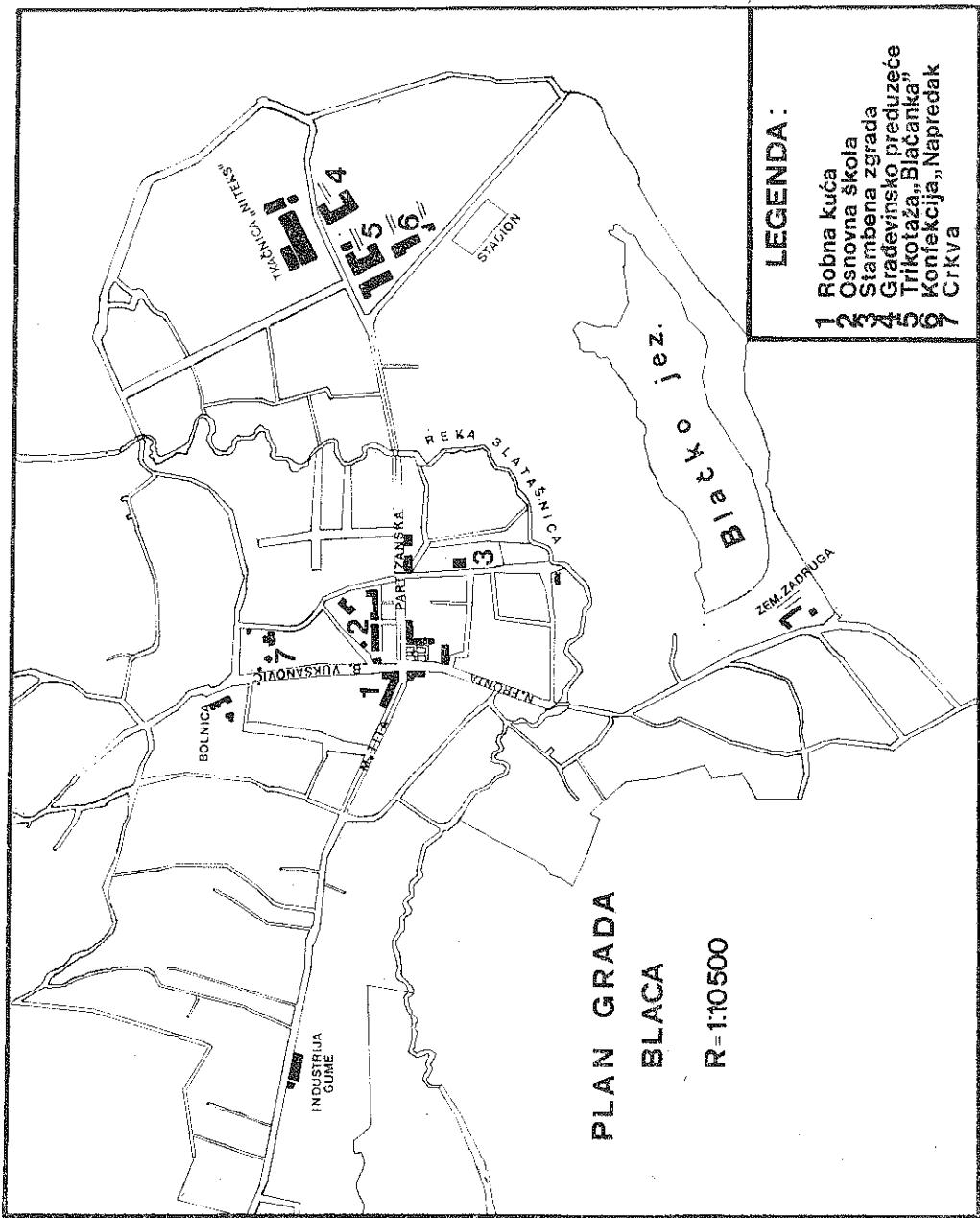
Постанак насеља и процеси урбанизације

У писменим документима нема података када је Блаце формирano као насеље и поред тога што се налазило на путевима који су повезивали Крушевачку жупу са Топлицом, преко Јанкове клисуре. Под данашњим именом први пут се помиње после ослобођења Топлице од Турака 1878. године. После одласка Албанаца, први досељеници били су Антићи, Ђурковићи и Поповићи. Језгро града формирano је око механе, коју је 1882. године подигао Влајко Којић из Крушевца. Затим је Иван Милосављевић, у близини механе, отворио бакалницу и занатску радњу, чиме су ударени темељи градској привреди (33, 96). Међутим, може се извести закључак да насеље није имало повољне могућности да се трансформише у град, него је до 60-тих година XX века представљало малу варошицу, чије се становништво бавило пољопривредом и занатством. За последњих 15 година Блаце је добило карактеристике и физиономију малог града и доминантну улогу у овом делу Топлице.

Процес урбанизације Блаце веома је спор у односу на Прокупље и Куршумлију. Оно нема јаку материјалну базу за интензиван развој. Има неколико мањих индустријских предузећа, која добро послују, али је у њима мал м број запослених, тако да нису у стању да још јаче иницирају урбанизацију и изградњу града. Блаце је 1965. године имало водоводну мрежу у дужини од 200 m, а канализациску 900 m. Обе су изграђене 1958. године и њима су се служиле само две зграде: дом здравља и зграда копача угља.

Блаце се дели на подручја која су добила имена по породицама које их насељавају: Ђурковићи, Спасићи, Филиповићи, Ивљани, Мијатовићи, Симићи (Брезићи), Матићи (Сјеничани), Икићи (Пештерци) и други. Ова имена су један од аргументата да се ради о малој вароши, у којој је доста елемената сеоског живота. Објекти од општег значаја смештени су у центру града, а индустријска предузећа — на улазу у Блаце из Прокупља. Локација је повољна, па Блаце има услове да не доживи судбину Прокупља и Куршумлије.

После 1960. године стамбена изградња је добила нешто више маха, јер је иницирана развојем индустрије. У то време изграђено је 48,60% од укупног броја станова. Највише је једнособних и двособних станова (око 78%). Интересантно је напоменути да Блаце има веће учешће четврособних у односу на укупан број станова него Прокупље и Куршумлија. Ово је један од начина обезбеђивања високог стручног кадра. Стамбена изградња се форсира у свим деловима града, јер за то има довољно простора. У центру је у току изградња робне куће, а убрзо ће почети радови на подизању првог хотела.

15. План улица града Блаце, R=1 : 10500

Табела 40

Станови у Прокупљу, Куршумлији и Блацу према врсти,
времену изградње и власништву

Врста стана	Прокупље	Куршумлија	Блаце	Свега
Свега станови	5 436	1 952	1 035	8 423
Посебне собе	230	133	57	420
%	4,23	6,81	5,50	4,98
Једнособни и гарсонере	1 953	752	351	3 056
%	35,92	38,54	33,94	36,28
Двособни	2 617	805	462	3 884
%	48,18	41,23	44,63	46,13
Трособни	496	209	126	831
%	9,10	10,71	12,17	9,86
Четворособни	140	53	39	232
%	2,57	2,71	3,76	2,75
Друштвени станови	951	251	93	1 295
%	17,50	12,85	9,00	15,37

Станови по времену изградње

Пре 1918.	503	197	45	745
%	9,26	10,00	4,34	8,84
1919 — 1945.	805	222	215	1 242
%	14,75	11,37	20,77	14,74
1946 — 1960.	1 293	322	270	1 885
%	23,78	16,49	26,00	22,38
После 1960.	2 625	1 138	502	4 265
%	48,29	58,41	48,60	50,64
Непознато	210	73	3	286
%	3,92	3,73	0,29	3,40
100%	100,00	100,00	100,00	100,00

Од укупног броја анкетираних домаћинстава (39) водовод нема 23,07%, канализацију 41,02%, асфалтиране улице 87,18%, осветљене улице 38,47% и санитарне уређаје 56,41% (табела 37). Према резултатима пописа из 1971. године, у Блацу је 13% станови имало електричну струју и водовод, само струју 83%, купатило 11%; станови од тврдог материјала било 54%, а станови са подом од земље 14%. Резултати анкете и пописа из 1971. године указују на тешке комуналне проблеме у Блацу. Ови проблеми ће се постепено решавати. Тако су у завршној фази радови на изградњи водовода.

Генерални урбанистички план Блаца донесен је 1972. године. Он је доста добар и уколико се буде поштовао, његовом реализацијом у даљој изградњи Блаца отклониће се неки проблеми који су се до данас испољавали у његовој изградњи. Изградња водовода ће допринети да Блаце учини велики заокрет не само у погледу правилне урбанизације и уређености већ и у погледу начина живота грађана. У току је и асфалтирање улица, јер се

до сада на томе веома мало радило. Потребно је напоменути да у Блацу нема спонтане градње као у Прокупљу и Куршумлији. У њему се сви грађевински објекти граде по плану. То ће до-принети да Блаце постане мали, али пријатан градић у Топлици у коме ће моћи да се одвија удобан, миран и пријатан живот.

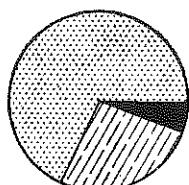
Нови тип сеоске куће у Прекадину

б) Неки проблеми урбанизације сеоских насеља

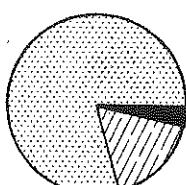
Од укупно 237 насеља у Топлици, 234 су сеоска и три градска. Како је Топлица према рељефу различита, то су се у њој развила два основна типа насеља: збијени и разбијени. Има и насеља која чине прелазне облике између основних типова. Сеоска насеља збијеног типа налазе се по дну Топличке котлине, а разбијена су у брдско-планинском делу, тј. на јужном и западном ободу котлине. Неколико насеља на подручју Житног Потока су збијеног типа (Житни Поток, Бублица, Злата).

Просечно на 8 km^2 налази се једно насеље. Постоје извесне разлике по општинама: у Куршумлији на 9 km^2 , а у Прокупљу и Блацу на 7 km^2 . Општина Куршумлија има мањи број насеља по km^2 због тога што је њена територија брдско-планинског карактера и ретко насељена. На топографској карти Топлице насеља се простоiju од ушћа неке речице у Топлицу према Јастребцу. Тако су уз Рельинску реку лоцирана следећа насеља: Доња Триава,

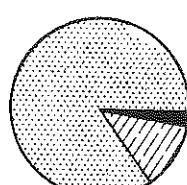
IMIGRANTI VEĆIH NASELJA T O P L I C E PO
TIJU NASELJA ODAKLE SU DOSELJENI 1971.GOD.

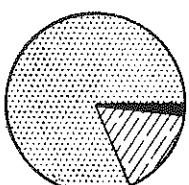
Prokuplje

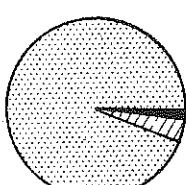
Karšumlija

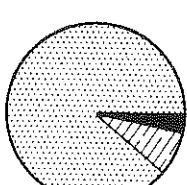
Blace

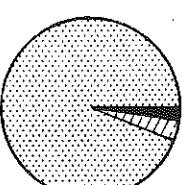
Žitni Potok

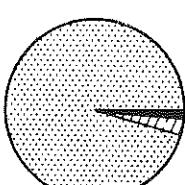
Kruševica

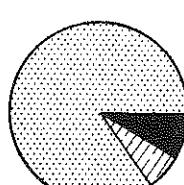
Barbatovac

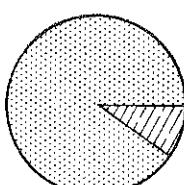
Gornja Draguša

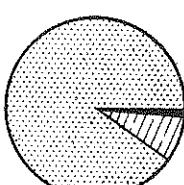
Lukovo

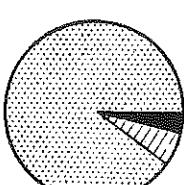
K. Banja

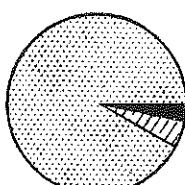
Dobri Do

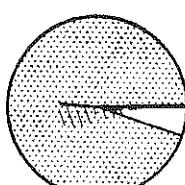
Žuc

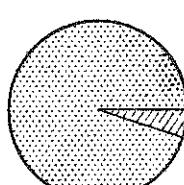
Rača

Donja Rečica

Velika Planina

Džigalj

seoskog

mešovitog

gradskog

Горња Трнава, Рељинац и Баботинац; уз Речичку реку: Булатовац, Пашинац, Доња и Горња Речица; уз Планску реку: Мала Плана, Ресинац, Меровац, Мршель и Велика Плана; уз Бресничку реку: Бресниччић, Кончић, Прекопуце и Здравиње; уз Јошаничку реку: Концел, Мађаре, Сварче, Горња и Доња Јошаница; уз Драгушку реку: Доња и Горња Коњуша, Белољин, Претежане, Алабана, Шиљомана и Претрешића. Села западно од Блаца не припадају насељима збијеног, већ разбијено или прелазног типа.

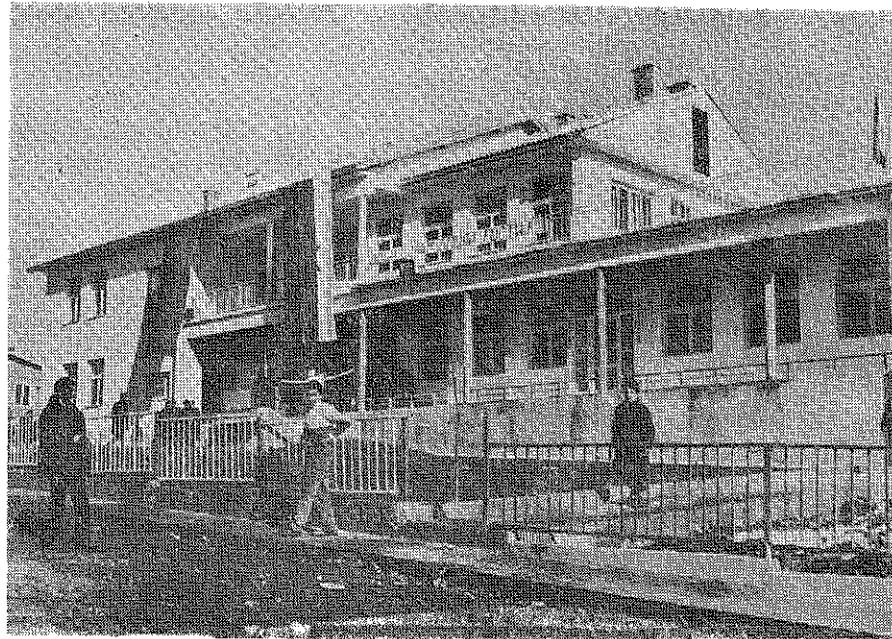
Велики број ових насеља налази се на контакту двеју морфолошких целина: дна топличке равнице и брдско-планинског обода. Таква локација им омогућава бављење ратарством, вођарством и сточарством. То су, према Јастрепцу: Џиголь, Рељинац, Горња Речица, Велика Плана, Бресница, Горња Јошаница и још нека. На јужном ободу дна Топличке котлине такву локацију имају села: Бела Вода, Чуковац, Губетин, Горња и Доња Топоница, Шишмановац и Вича. Сеоска насеља збијеног типа, по броју становника и домаћинстава, знатно су већа од села разбијеног типа.

Од свих села збијеног типа која се налазе по дну Топличке котлине најбољи план има село Лазаревац, код Блаца. Оно је у облику правоугаоника, улице се секу под правим углом. Према казивању Ђојка Ђорђевића, Лазаревац је добио урбанистички план сасвим случајно. Приликом трасирања пута Белољин — Блаце — Јанкова клисура, један инжењер, пореклом Рус, боравио је у Лазаревцу. Лазаревчани су га веома лепо дочекали и угостили. У знак захвалности он им је направио план села. Чак су и земљишне парцеле облика правилних геометријских слика. Велика Плана је takoђе доста правилно урбанизована.

Села разбијеног типа се налазе у брдско-планинском делу Топлице, скоро без икаквог реда. Истина, и она су према рељефу правилно постављена, али се ту ради о појединачним кућама или групама кућа, а не о читавом насељу. Локација кућа је на контакту ораница, пашњака или шума. Ово им омогућава бављење ратарством и сточарством. Велики број села лоциран је у речним долинама или покрај саобраћајница, као што су села од Тулара до Мердара или од Куршумлије до Лукова. У односу на сеоска насеља збијеног типа ова су знатно мања и њихова економска моћ је скоро незната. У њима је насељено инокосно становништво, које тешко обезбеђује средства за живот. Њихова дисперзија је веома велика, тако да има примера да су једна од других удаљена и више од 10 km. Има их тако малих да се ту ради само о групи домаћинстава. Велика је саобраћајна изолованост ових насеља, што још више отежава живот становништву. Позитивно је што су становници ових села показали необичну агилност у изградњи водовода и прављењу путева.

Значи, села збијеног и разбијеног типа разликују се по локацији, рељефу сеоског атара, спољној физиономији села, величини, броју становника и домаћинстава, економској моћи и другом. Заједничко је за оба типа села што им број становника опада из године у годину, што су интензивне емиграције и што

је све више старачких и напуштених домаћинстава, запуштенih ливада, винограда, воћњака и њива. Нешто би дугорочније требало учинити на унапређењу пољопривреде, како би се становништво везало за село и спасло Топлицу од нечујног „умирања“.

Дом здравља у Житном Потоку

Сва сеоска насеља, без обзира на то да ли се налазе у равничарској или брдској Топлици, немају исте функције у региону своје локације. Нека села, захваљујући свом географском положају, по величини и функцији коју имају у датом простору, издигла су се изнад осталих. Према критеријумима Игора Бришера, централним насељима првога реда (57, 237) припадају: Житни Поток, Рача, Циголј, Барбатовац, Луково, Добри До, Крушевица, Велика Плана, Жуч, Куршумлијска Бања, Доња Речица и Горња Драгуша. У свим овим насељима налазе се следеће установе од општег значаја за живот и рад становништва: основна школа, здравствена установа, пошта, месна канцеларија и продавница мешовите робе. У овим насељима развијене су терцијарне делатности, пре свега због становништва сеоских насеља која гравитирају одређеном сеоском локалном центру.

Најизразитије сеоско централно насеље у испитиваном подручју је Житни Поток. Удаљено је од Прокупља 27 km, а од Бојника 17 km. Нема повољан географски положај, јер се не налази на важним саобраћајницама. Чак је цело подручје Житног Потока у саобраћајном погледу дosta изоловано, затим слабо насељено и привредно неразвијено. Житни Поток је друмским

саобраћајем повезан са Прокупљем и Лесковцем. У таквом по-друштву, доста удаљеном од градских центара, доминантну улогу добило је село Житни Поток, и то захваљујући свом централном положају у односу на остала насеља његове утицајне сфере (Бублица, Злата, Мачина, Кожинци, Гласовик, Бели Камен, Јовина Ливада, Јабучево, Мрљак, Ђурђевац, Шевић, Старо Село, Ранкова Река, Статовац, Богујевац, Драги Део и Бреговина).

Осим наведених установа, које има свако централно насеље првог реда, Житни Поток има и следеће: Дом здравља „Житни Поток“, Пољопривредну задругу, Комунално-услужно предузеће, робну кућу, библиотеку, три угоститељска објекта и око 30 занатских радњи. Од свих установа највећу гравитациону сферу има Дом здравља. У њему се обављају скоро сви специјалистички прегледи, а располаже са приближно 30 болесничких постеља. Дом здравља има истурене амбуланте у Бублици, Злати и Ранковој Реци, а на Белом Камену стационар који је смештен у изванредном природном амбијенту.

Даље перспективе развоја насеља су добре. Сигурно је да у популационом погледу насеље неће расти, али се интензивно ради на његовом унутрашњем уређењу. Скоро до 1965. године село је било веома заостало и без објекта друштвеног стандарда. Одлучујућу улогу у његовом свестраном развитку имале су две личности: Миодраг Цветковић и Миливоје Илић. Они су били велики иницијатори и организатори свих акција на изградњи села. Године 1968. грађани су из својих средстава спровели воду са Белог Камена, удаљеног од Житног Потока око 9 km. У исто време се радило на изградњи дома здравља.

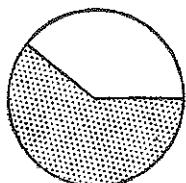
У Житном Потоку је у току изградња дома културе, а у плану је асфалтирање улица и плочника, реконструкција електричне мреже, изградња спомен-чесме палим борцима овога краја, затим зелене пијаце, канализације, базена за купање и сеоског парка (16, 130).

Развојем Житног Потока успориће се исељавање становништва и створиће се бољи услови за живот становништву околних села; посебно ће то доћи до изражaja кад буде асфалтиран пут Прокупље — Житни Поток — Бојник. Развитак Житног Потока подстакао је околна села да отпочну акцију на свом уређењу. Тако је у свим селима изграђен водовод. У овом крају је потребно да неко насеље буде централно у односу на остала, како би својом терцијарном делатношћу опслуживало околину. Захваљујући свом географском положају, ту улогу има Житни Поток и он се у том правцу и развија.

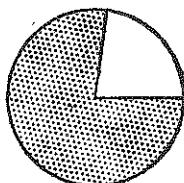
Рача се налази на путу Куршумлија — Рача — Подујево — Приштина. Осим асфалтног пута, Рача је повезана и железничком пругом, што значи да постоје повољне саобраћајне везе са суседним регионима. Њој гравитирају следећа сеоска насеља: Рударе, Равни Шорт, Орловач, Матарова, Мала Косаница, Мердаре, Детрмен, Кутлово, Купиново, Зебица, Механе и Дешишка.

Рача има услова да се развије у јачи локални центар него што је сада. Има повољан географски положај, велико гравита-

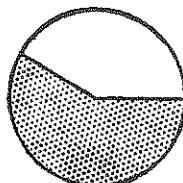
STANOVNIŠTVO VEĆIH NASELJA TOPLICE PO
MIGRATIONOM OBELEŽJU 1971 god.

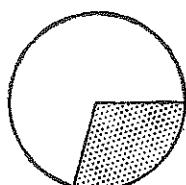
Prokuplje

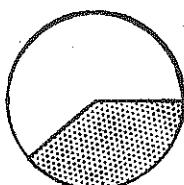
Kuršumlija

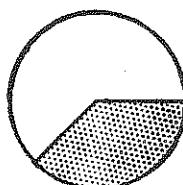
Blace

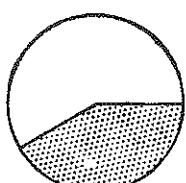
Žitni Potok

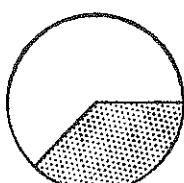
Kruševica

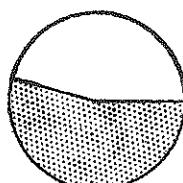
Barbatovac

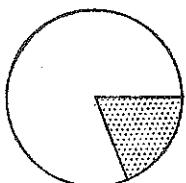
Gornja Draguša

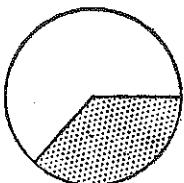
Lukovo

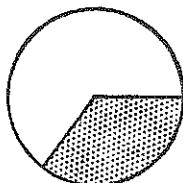
Kuršumlijska
Banja

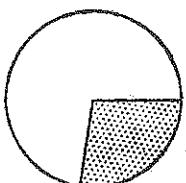
Dohri Do

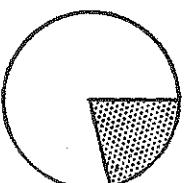
Žue

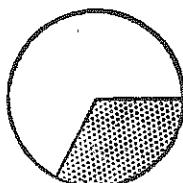
Rača

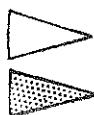
Donja Rečica

Velika Planina

Džigolj

od rođenja stanuju u istom mestu

imigranata

ционо подручје, природне лепоте и слично. Рачу је потребно изграђивати ради становништва околних села, јер је Куршумлија далеко, а Рача је скоро идеално средиште гравитационе зоне.

Цигољ се налази на 15. km пута Прокупље — Вукања, преко Јастрепца. Село је средиште више сеоских насеља: Микуловца, Клисурице, Новог Села, Петровца, Баботинца, Бајчине и Горњег Кординца. Нема повољан географски положај али, асфалтирањем поменутог пута, он ће се знатно поправити, и то како у међурегионалном, тако и у односу на сеоска насеља у непосредној околини. Изнад њега се диже шумовити Јастребац као посебна подобност за развој туризма.

Перспективе развоја насеља су повољне. Потребно је ради-ти на уређењу насеља, развијању његових терцијарних делат-ности, како би се ублажиле тешкоће становништву у селима у његовој околини.

Барбатовац је сеоско насеље које се налази на 9. km пута од Блаца до Куршумлије. Нема повољан географски положај. Није знатније удаљено од општинских центара, али је по страни од важних путева. Друмским саобраћајем је повезано са Бла-цем и Куршумлијом. Развило се као централно насеље зато што се формирало на путу Блаце — Куршумлија и што у својој не-посредној околини има више села која према њему гравитирају (Музаже, Дрешница, Вишесело, Гргуре, Кутловац, Кашевар и Чунгула). У његовој гравитационој зони налазе се и нека насе-ља општине Куршумлија (Коњува, Спанце и Тмава).

Перспектива развоја Барбатоваца је неизвесна, а у великој мери је везана за асфалтирање пута Блаце — Барбатовац — Куршумлија. Ако би се овај пут модернизовао, Барбатовац би знатно поправио свој географски положај и постао сеоско насеље са светлијим перспективама развоја.

Луково се налази западно од Куршумлије, на удаљености око 25 km. Насеље је било познато још у римско доба по лекови-тости својих извора. Луково је сасвим увучено у подручје Копа-оника. Њему гравитира више планинских села: Парада, Мрче, Штава, Сеоде, Калиманце, Требиње и Растелица. Больје речено, у овом делу Топлице није се формирало ни једно веће насеље које би доминирало над осталима.

Становништво Лукова бави се пољопривредом. Туристичка делатност је тек на помолу. У току је рад на урбанистичком про-јекту развоја Луковске бање. Становништво Лукова види своје перспективе у развоју туризма, јер за то постоје природне могућности. На овоме се доскора није ништа учинило. Сада се на томе ради, мада предстоји решавање крупног проблема: изград-ња пута Куршумлија — Луково. Како се Луковска бања налази у изванредном природном амбијенту, има повољне услове за развој бањско-лечилишног и рекреативног туризма. Значи, Луково има изванредне потенцијалне могућности за развој, а да ли ће их искористити остаје да нам покаже будућност. Према садаш-њим ангажовањима СО Куршумлија, Луково ће доживети свој препород.

На јужном ободу планинског дела Топлице налази се село Добри До. Нема саобраћајних веза ни са једним градским насељем или већим селом. Оно је потпуно изоловано од суседних крајева. Њему гравитирају следећа сеоска насеља: Иван Кула, Заграђе, Свињиште, Секирача, Три, Трпеза, Мачја Стена и Прекораћа. Граница његове утицајне зоне је доста релативна, јер су нека од ових насеља оријентисана и према Рачи.

За сада нема никаквих изгледа да се интензивира развитак овог насеља, јер су за то потребни људи, а њих је због исељавања све мање, како у Доброму Долу тако и у околним селима.

Недалеко од гравитационе зоне Житног Потока налази се село Крушевица, коме гравитирају следећа сеоска насеља: Арбанашка, Трнови Лаз, Товрљане, Широке Њиве, Власово, Ргаје, Обртинци, Буколорам и Пестиш. Читаво ово подручје је економски неразвијено и крајње сиромашно. Друмским саобраћајем повезано је са Прокупљем.

Крушевица нема перспективе за даљи развој. Број становника ће, како у њој тако и у осталим околним селима, стално опадати. Потребно је да се и даље ради на развитку и унапређењу услужних делатности.

Највеће сеоско насеље у Топлици је Велика Плана. Налази се на јужним падинама Јастрепца. Нема повољан географски положај, јер је по страни од важнијих саобраћајница. Гравитационо подручје овог насеља није велико (Бресница, Крњи Град, Мршљ и Здравиње).

Село има уређен и организован центар, као и повољне саобраћајне везе са Прокупљем. Перспективе за његов даљи развој су неповољне, како због мале гравитационе зоне тако и због близине Прокупља.

На 12. km од Куршумлије према Лукову налази се село Жуч. Нема повољан географски положај, јер је смештено у брдско-планинском делу Топлице и има слабе саобраћајне везе са Куршумлијом. Њему гравитирају следећа насеља: Селова, Сагоњево, Невада, Коњуве, Влахиња и Игриште. Село нема погодности за интензивнији развој.

Куршумлијска Бања се налази на 11. km пута Куршумлија — Подујево. Њен географски положај није баш најповољнији, јер се не налази на главном путу који повезује Топлицу са Косовом и Поморављем. Асфалтним путем повезана је са Куршумлијом, а пут према Косову је макадамски. Њој гравитирају следећа сеоска насеља: Врело, Дабиновац, Вукојевац, Тачевац, Трмка и Шатра. Насеље је постојало још у време владавине Римљана овим крајевима. Лековите воде коришћене су током старог и средњег века. У доба владавине Турака бања је била сасвим запуштена, тако да је 1870. године постојала само једна дрвена зграда (14, 144). Интензивна изградња Куршумлијске Бање почела је 1930. године.

У својој даљој перспективи Куршумлијска Бања има веома обиман програм. Реализација урбанистичког плана планира се у три фазе. У Куршумлијској Бањи ће се градити Медикоре-

креативни центар, који ће имати хотелски део, терапијско-медицинску и рекреативну површину. Структура терапијско-медицинског дела биће: балнеотераписко одељење са физикотерапијом, неуропсихијатријско одељење са терапијом рада, гинеколошко и амбулантно-дијагностичко одељење. Овај центар ће имати око 300 лежаја. Он ће се добро уклопити у постојећу урбанистичку ситуацију Куршумлијске Бање. Може се очекивати да ће Куршумлијска Бања доживети своју пуну афирмацију у следећој деценији.

На 11. km од Прокупља налази се село Доња Речица, у чијој се гравитационој сferи налазе следећа насеља: Рељинац, Југовац, Булатовац, Горња Речица и Белогош. Село је под јаким утицајем Прокупља.

Доња Речица нема неких перспектива да се развије као централно насеље. Неоспорно је, међутим, да ће се развијати његова урбанизација и да ће се боље организовати живот грађана.

Горња Драгуша се налази на Драгушкој реци, удаљена од Блаца 8 km, десно од пута Белољин — Блаце, према Јастрепцу. Њој гравитирају следећа насеља: Доња Драгуша, Сварче, Доња Јошаница, Криваја и Алабана.

Не треба очекивати интензиван просперитет села, али би се асфалтирањем пута до Блаца убрзао његов развој.

ЗАКЉУЧАК

Топлица је крај који се налази у долини реке Топлице, леве притоке Јужне Мораве. То је простор који је ограничен планинским масивима: Јастрепцом — са севера, Пожарима и Копаоником — са запада, Ђакама, Соколовицом, Арбанашком планином, Видојевицом и Пасјачом — са југа, док је према истоку, преко Добрича, широко отворена према долини Јужне Мораве. Њена граница према истоку приближно се поклапа са границом територије општине Прокупље.

Топлица има повољан географски положај и поред тога што се не налази на важним међународним путевима. Преко ње су у прошлости пролазили важни путеви: у време владавине Римљана пут Љеш — Ниш, а под турском управом Дубровник — Нови Пазар — Ниш. Данас Топлицу сече асфалтни пут Ниш — Прокупље — Приштина и железничка пруга.

Први становници Топлице били су Илири, односно илирско племе Дардани. Продирањем Келта на Балканско полуострво, Топлицу су населили Скордисци. У VI и VII веку она је насељена словенским племенима. У време владавине Турака у Топлицу су досељени: Турци, Албани (после 1690. године), Анадолци, Черкези (1770. године), Грци, Цинџари и други. После ослобођења од Турака 1878. године, из Топлице су се одселиле све етничке групе које нису биле српске националности.

Посебну пажњу привлачи просторна дистрибуција досељеног становништва после ослобођења од Турака. Тако су досељеници из Црне Горе, затим са Косова, из Титовог Ужица и Сјенице углавном населили јужни и југозападни део Топлице (први рејон). Досељеници са Копаоника, Расине и Жупе западни део (други рејон) и досељеници из долине Јужне Мораве, Власине, Црне Траве и граничног подручја према Бугарској, од Белојина до Добрича (трећи рејон). На овакав просторни распоред досељеника у другом и трећем региону био је одлучујући фактор близина и начин живота и рада емиграционог и миграционог подручја. Насељавање Црногораца у јужним и југозападном делу Топлице имало је чак и војнички карактер, јер су та подручја била на граници према Турској, а Црногорци су били навикнути на борбе са Турцима.

Савремена миграциона динамика становништва Топлице веома је карактеристична. Топлица је позната као емиграционо подручје. Године 1946. организовано је исељавање Топличана у Ратково, у Војводину. Исељеници су били углавном из брдско-планинског дела Топлице. Перманентна су исељавања Топличана током три последње деценије. Тако се после 1960. године иселило око 6 500 породица, а од тог броја отишло је у Београд око 4 000 (63%). Исељавање ће се наставити, али смањеним интензитетом. Карактеристична је једна имиграциона струја са Косова, која свакако не може парирати емиграцијама, па ће миграциони салдо и даље бити негативан.

Непрекидне су и миграције на релацији село — град, тако да од укупног броја становника, на имигранте отпада: у Прокупљу 61%, Куршумлији 73% и Блацу 59%. Оваква кретања становништва према градским насељима неће се појачавати јер су се села скоро „испразнила“. Дневне миграције радне снаге, ученика и студената на релацији село — град и Топлица — Ниш takoђе се неће појачавати.

У вези са бројчаним кретањем становништва и домаћинстава у Топлици може се закључити да ће се број становника и даље смањивати, а број домаћинстава повећавати. Број становништва и домаћинстава у селу биће у паду, а у граду — у порасту. Смањење броја сеоског становништва и домаћинстава условљено је емиграцијама и биолошком депопулацијом (стопа природног прираштја за Топлицу, 1974. године, износила је 3,73%).

Структуре становништва у Топлици у послератним променама изложене су сталним променама. Популарна структура била је знатно поремећена у току ратова и због емиграције мушкарца, али је процес њеног санирања у току. Због емиграција младог становништва, пре свега оног у фертилном периоду, стопа наталитета је ниска (13%), па је дошло и до поремећаја старосне структуре становништва. Индекс старења за 1921. годину износио је 0,20 за 1933. годину 0,13 и 1971. годину 0,44. Удео становништва преко 60 година старости износио је 1921. године 8,67%, 1953. године 7,61% и 1971. године 14,71%. Као што видимо, старосна структура становништва Топлице је крајње неповољна за њен будући демографски развој.

Писменост и образовна структура становништва у Топлицу нису баш најповољније. Посебан је проблем са неписменим становништвом, кога је 1961. било 27,48%, а 1971. године 27,07%. Ово је забрињавајући резултат, који опомиње да се мора више радити на овом пољу. Истина, у подизању образовног нивоа становништва доста се радило, тако да се од 1961. до 1971. године повећао број становника са основном школом за 135%, школом за КВ и ВКВ раднике 103%, гимназијом 356%, средњом стручном школом 125%, вишом школом 214% и факултетом 107%.

Општа стопа активности становништва у Топлици је после рата износила око 50%. Општа стопа активности код женског становништва разликује се по општинама (Прокупље 42,92%, Куршумлија 38,47% и Блаце 46,17%) због структуре запослених.

Око 72% активног становништва било је 1971. године запослено у примарним делатностима. Интензивно је било запошљавање у секундарним делатностима од 1953. до 1971. године, тако да је индекс повећања запослености у наведеном периоду износио 200,5, а од 1961. до 1971. године 178,3. Индекс пораста запослености у терцијарним делатностима од 1953. до 1971. године износио је 114,3, а од 1961. до 1971. године 115,9. Може се очекивати стагнација у запошљавању у секундарним делатностима, а повећање у терцијарним, јер оне нису благовремено пратиле индустриски развој Топлице. Године 1953. било је 80% пољопривредног становништва у Топлицама, а 1971. године 63%. Може се очекивати даље смањење пољопривредног становништва у Топлицама и покрупњавање земљишних поседа.

Због интензивних миграција село — град дошло је до многих деформација правилног развоја градова. Деформације се испољавају у спонтаној градњи стамбених објеката, недостатку водоводне и канализационе мреже, неасфалтираним улицама, и слично. Ради сузбијања ових појава, неопходно је да се за доношење адекватних решења ових проблема активирају сви фактори у граду.

Да би се становништво везало за село, неопходно је посветити већу пажњу изградњи саобраћајница и објеката друштвеног стандарда, посебно у централним насељима, јер се у пракси показало да су то веома важни фактори за санирање емиграција.

Dr Vujadin Rudić

POPULATION DE TOPLICA

— résumé —

Toplica est une région située entre la montagne de Jastrebac au nord, des montagnes de Kopaonik et de Požar à l'ouest, des montagnes de Djak, de Sokolovica, d'Arbanaška, de Vidojevica et de Pasjača au sud. La région a obtenu son nom après l'installation des Slaves dans ces parages et elle fut nommée d'après les sources chaudes qui se trouvent le long de la rivière de Toplica. Au commencement on ne donnait ce nom qu'à la rivière et à son bassin pour l'étendre plus tard sur toute la région.

A travers le passé historique Toplica occupait la position sur les routes importantes. Au temps de l'Empire Romain elle était traversée par le chemin conduisant de Lješ (Alessio en Albanie) à Niš et à l'époque de la domination turque le chemin Dubrovnik—Niš—Constantinople. A l'heure actuelle, la région de Toplica est traversée par la route asphaltée et la ligne ferroviaire qui la relient avec la province de Kosovo et le bassin de la Morava.

La tribu illyrienne, les Dardans, étaient les premiers habitants de Toplica. Les Celtes, en pénétrant dans la Péninsule Balkanique ont refoulé les Illyriens vers le sud. Ce sont les Scordisques, une tribu celte, qui habitent Toplica alors. Aux VIe et VIIe siècles les tribus slaves vinrent s'installer ici et les Slaves constituaient la majorité de la population de Toplica jusqu'aux migrations des Serbes qui eurent lieu en 1690 et en 1737. Après l'évacuation de la région par les Serbes, d'autres peuples, tels que les Albanais, les Circassiens, les Anatoliens, les Tzintzare, les Grecs et autres, comblent le vide qu'ont fait les migrations susmentionnées de la population serbe. En 1878, Toplica fut libérée des Turcs et la population provenant du Monténégro, des environs de Sjenica, de Kosovo, de la région de Kopaonik et des autres parties de notre pays vient peupler Toplica.

La dynamique de migrations de la population de Toplica est intensive. Ainsi, en 1971, dans le nombre total de la population de Toplica il y avait 38,67 p.100 des immigrants et dans les agglomérations urbaines ce chiffre s'élevait même à 74 p.100. De même, environ 30 p.100 du nombre total des personnes employées à Toplica avaient leur poste de travail en dehors de leurs résidences usuelles.

A l'heure actuelle les immigrations ne sont plus caractéristiques de Toplica comme elles l'étaient avant la deuxième guerre mondiale. Pour le moment est présent le courant d'immigration des immigrants de Kosovo, en premier lieu la population agricole et assez rarement des ouvriers industriels.

Après la deuxième guerre mondiale Toplica est devenue territoire d'émigration. La première émigration, organisée de la population eut lieu en 1946 à Ratkovo, de sorte qu'aujourd'hui environ 60 p.100 de la population de cette dernière localité sont formés par les anciens habitants de Toplica. Il y a également une émigration permanente des habitants de Toplica dans les régions économiquement plus développées. Les causes de leurs émigrations sont de caractère purement économique. Ainsi, d'après une enquête environ 6440 familles ont quitté Toplica pour s'installer à Belgrade (4049 ou 62,87 p.100), Niš (1126 ou 17,48 p.100) et à d'autres localités (1265 ou 19,65 p.100). Comme les résultats de cette enquête montrent, la majorité des habitants de Toplica émigrent à Belgrade et ensuite à Niš. Il est caractéristique que parmi les émigrants qui se rendent à Belgrade il y a le plus souvent des habitants de la périphérie méridionale du bassin et du territoire de la commune de Blace.

Les migrations intérieures de la population de Toplica sont également intensives. L'industrie nouvellement établie a donné lieu aux migrations sur la relation village-ville. Ainsi, en 1971 environ 60 p.100 de la population urbaine totale étaient constitués d'immigrants. Environ 72 p.100 des immigrants proviennent de la campagne. En vue d'une étude qui embrasserait les migrations village-ville sous tous leurs aspects on a enquêté 395 ménages dans les agglomérations urbaines de Toplica. Selon les réponses recueillies, environ 67 p.100 de ces immigrants sont venus dans les villes à la recherche d'un emploi, environ 14 p.100 pour permettre à leurs enfants de fréquenter les écoles et le reste pour différentes raisons.

Caractéristiques de Toplica sont les migrations journalières des ouvriers et des écoliers. Elles sont caractéristiques des agglomérations rurales, situées à proximité des centres urbains ou reliées avec ceux-ci par des lignes de communications. C'est le cas de toutes les localités rurales situées à proximité de la grande route de Toplica et de la ligne de chemin de fer. D'après les résultats de l'enquête faite dans les localités de Toplica (en 1974), le nombre des ouvriers migrants sur le territoire de la commune de Prokuplje se montait à 1206, soit 20 p.100, de Kuršumlija 524, soit 23 p.100, et de Blace 382, soit 22 p. 100 par rapport au nombre des personnes employées dans les centres des communes. Sur la relation Toplica—Niš environ 2000 ouvriers et étudiants voyagent chaque jour à leurs postes de travail.

Les conséquences de l'émigration de la population jeune de Toplica sont visibles dans chacun de ses villages (ménages abandonnés, champs, vergers et vignobles incultes, manque de la main-d'oeuvre, etc.). A cause de l'émigration de la population capable de reproduction, le taux d'accroissement nature se montait à Toplica en 1974 à 3,73%. La baisse constante du nombre des habitants est

due à l'émigration et à la réduction du taux de natilité. En 1971 221 localités de Toplica, soit 93,25 p.100 ont été pris par le dépeuplement. Comme l'émigration des hommes est plus intensive, en 1961 il y avait, dans 211 (89,04 p.100 du nombre total) localités, un excédent de la population féminine sur celle des hommes et en 1971 dans 178, soit 75,11 p.100 des localités. Les émigrations ont produit une répercussion défavorable sur la structure par âge de la population; ainsi, l'indice de vieillissement se montait à 0,20 en 1921, à 0,13 en 1953 et à 0,44 en 1971.

Les premières données sur l'alphabétisme de la population de Toplica datent de la période après l'année de la libération, 1878. En cette année-ci il y avait environ 90 p.100 des illétrés parmi la population rurale et entre 70 et 80 p.100 parmi la population urbaine. Le pourcentage de la population illétrée de Toplica aux années de recensement suivantes se montait à 64 p.100 en 1931, à 58 p. 100 en 1948, à 31 p. 100 en 1953, à 27,48 p. 100 en 1961 et à 27,07 p. 100 en 1971. Dans le nombre total de la population illétrée les femmes figuraient avec le chiffre de 83 p. 100 en 1961 et avec 80,16 p. 100 en 1971. On retrouve une situation analogue aussi dans la structure par éducation de la population de Toplica. Ainsi, en 1948 parmi la population au-dessus de l'âge de 10 ans il y avait 72 p. 100 sans aucune éducation scolaire, en 1961 47,58 p. 100 et en 1971 37,84 p. 100. Les résultats qu'ont obtenu dans ce domaine sont satisfaisants, mais ils ne sont pas encore bons, car la part de la population sans ou avec l'école primaire continue à être grande (90 p. 100 en 1961 et 77 p. 100 en 1971). Pour ne pas se former une conception erronée du travail au rehaussement du niveau d'éducation de la population de Toplica, nous citons les indices d'accroissement ou de réduction du nombre des personnes possédant des qualifications scolaires déterminées entre 1961 et 1971. Ainsi, dans la période susmentionnée le nombre des habitants de Toplica ne possédant aucune éducation scolaire a baissé de 29 p. 100 et de ceux avec quatre classes de l'école primaire de 12 p. 100, tandis que le nombre des personnes avec l'école primaire a augmenté de 135 p. 100, avec l'école pour les ouvriers qualifiés et pour les spécialistes de 103 p. 100, avec le lycée de 356 p. 100, avec l'école professionnelle secondaire de 125 p. 100, avec l'école supérieure de 214 p. 100 et avec la faculté de 107 p. 100. Dans l'intervalle de 1948 en 1971 le nombre des personnes possédant l'éducation supérieure (hautes écoles et universités) a augmenté de 3278 p. 100.

Le taux d'activité général a Toplica a montré, dans la période d'après-guerre, les variations suivantes: en 1953 et en 1961 48 p. 100 en 1971 51 p. 100. 71,89 p. 100 de la population active de Toplica ont été employés dans les activités primaires. L'emploi dans les activités secondaires était également intensif, car l'indice d'accroissement du nombre des employés dans l'intervalle de 1953 en 1961 se montait à 200, p. 100 et de 1961 en 1971 de 178,5 p. 100. L'emploi dans les activités tertiaires augmentait graduellement de 1953 jusqu'en 1971, de sorte que l'indice d'emploi de 1953 en 1961 se montait à 114,3 p. 100 et de 1961 en 1971 115,9 p. 100.

Selon les pronostics Toplica aura, en 1981 97.566 habitants (108.318 en 1971) et 31.215 ménages (28.281 en 1971). Selon les pronostics il y aura 56.012 habitants ruraux (77.724 en 1971) et 18.593 ménage (19.188 en 1971). Le nombre de la population urbaine se montera à 41.554 (30.594 en 1971) et 12.657 (ménages (9083 en 1971). Il faut s'attendre à une diminution du nombre des habitants d'environ 10.000 dans l'intervalle de 1971 à 1981. Le nombre de la population rurale diminuera d'environ 20.000, tandis que la population urbaine augmentera d'environ 11.000. Ces pronostics relatifs à la population et aux ménages seront réalisés à condition que l'évolution socio-économique de Toplica soit analogue à celle qui s'était produite entre 1961 et 1971.

A cause de l'immigration intensive dans les villes de Toplica (dans l'intervalle de 1961 en 1971 le nombre de la population urbaine a augmenté de 46 p. 100 à Prokuplje, de 111 p. 100 à Kuršumlija et de 31 p. 100 à Blace) de grands problèmes s'imposent aux villes. Ils se manifestent par la spontanéité de l'édification d'habitation, l'emploi et la scolarité des immigrants, leur adaptation aux nouvelles conditions de vie, etc. Ainsi, de 395 ménages enquêtés dans les villes de Toplica 183 ou 46,33 p. 100 n'ont pas de conduite d'eau, 308 ou 77,98 p. 100 n'ont pas de canalisation, 376 ou 95,10 p. 100 n'ont pas de rues asphaltées et 322 ou 81,52 p. 100 manquent d'installations sanitaires. Comme nous pouvons voir des données précédentes, la situation est inquiétante. Les organisations et communautés socio-politiques et les organisations de travail travaillent à la solution de ces problèmes, mais les principales difficultés qui s'y opposent sont de nature matérielle. Il y a aussi de fautes subjectives dans l'urbanisation des villes de Toplica allant de la mauvaise détermination de l'emplacement pour les usines jusqu'aux bâtiments d'habitation. Ainsi de 258 ménages enquêtés à Prokuplje 154 ou 59,67 p. 100 ont construit la maison familiale sans permis de bâti. Il en est de même avec Kuršumlija, tandis qu'à Blace il n'y a pas pour le moment de déformations plus sérieuses sous ce rapport.

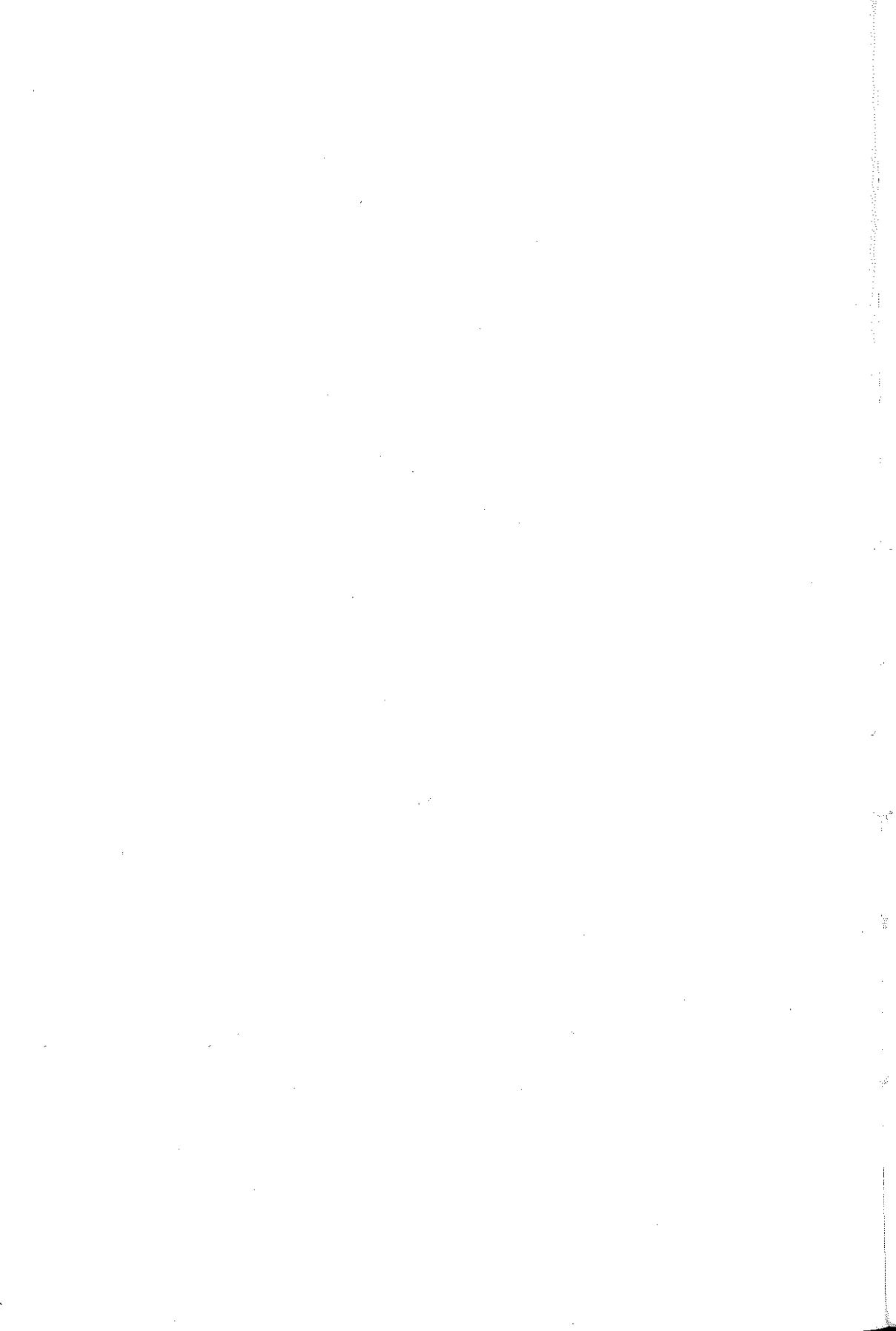
Il est caractéristique de certaines agglomérations rurales qui occupent une position favorable géographique par rapport à leurs environs qu'elles se modernisent graduellement. Sous ce rapport se distingue surtout Žitni Potok et Rača suit la même voie. Il serait indispensable de forcer l'édification et la modernisation de certaines localités rurales dans la Toplica montueuse à cause de leurs environs, car un grand nombre de villages est sans aucune liaison avec les centres urbains et les voies de communication. L'unique solution est, donc, de forcer le développement des agglomérations rurales centrales afin qu'elles desservissent, par leurs fonctions, les environs. Dans les agglomérations rurales de ce type il est indispensable de développer les activités tertiaires et les métiers. Ces localités devraient être centres de l'éducation, des services sanitaires, des métiers et du commerce des régions déterminées.

Л и т е р а т у р а

1. Б. Илић, *Споменица 1878 — 1908 — 1958*, Прокупље 1958.
2. М. Марковић, *Топлица у прошлости*, Ниш 1933.
3. С. Милојевић, *Геоморфолошка проматрања у долини Топлице*, Гласник СГД, св. 15, Београд 1929.
4. С. Маринковић, *Топлица наша крај*, Прокупље 1968.
5. Т. Ракићевић, *Топлица, „Земља и људи“*, св. 5, Београд 1955.
6. Т. Ракићевић, *Издани и извори у Топличкој котлини*, Зборник радова ГИ ПМФ, св. XVI, Београд 1969.
7. К. Ристић, *Мало Косово* (антропогеографска студија), Приштина 1971.
8. Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и старе Србије*, књига III, Београд 1911.
9. Ј. Цвијић, *Геоморфологија*, књига I, Београд 1924.
10. Т. Ракићевић, *О физичко-географским особинама слива Косанице*, Гласник СГД, св. 2, Београд 1955.
11. М. Костић, *Луковска Бања*, Гласник СГД, св. 1, Београд 1963.
12. Т. Ракићевић, *Главутци у сливу Косанице*, Гласник СГД, св. 2, Београд 1955.
13. М. Милосављевић, *Климатске особине Топличке котлине*, Зборник радова Пољoprивредног факултета, св. 1, Београд 1955.
14. М. Станојевић, *Топличка котлина и њен јужни обод, туристичко-географска проучавања* (магистарски рад), Београд 1974.
15. В. Рудић, *Становништво Прокупља* (магистарски рад), Београд 1972.
16. В. Рудић, *Социogeографске карактеристике Житног Потока*, Зборник радова ГИ ПМФ, св. XIX, Београд 1972.
17. Т. Ракићевић, *Блачко и Облачинско језеро*, Зборник радова ГИ ПМФ, св. XIV, Београд 1967.
18. Т. Ракићевић, *Режим реке Топлице*, Зборник радова ГИ ПМФ, св. 1, Београд 1954.
19. С. Лебедев и К. Микић, *Испитивање извора минералних вода у Луковској бањи*, Гласник САН, књига V, св. 1, Београд 1953.
20. М. Костић, *Куршумлијска Бања*, Гласник СГД, св. 1, Београд 1962.
21. Б. Божковић, *Приредне области у Средњој Топлици*, Гласник СГД, св. 2, Београд 1950.
22. В. Радовановић, *Општа антропогеографија*, Београд 1959.
23. С. Несторовић, *Под Хисаром*, Београд 1972.
24. S. Rahimi, *Vilajeti i Kosoves*, Priština 1959.
25. Т. С. Танасијевић, *Историјске знаменитости и прошлост града Прокупља са легатом цркве Прокупачке*, Прокупље 1961.
26. Р. Павловић, *Сеоба Срба и Арбанаса у ратовима 1876 и 1877. до 1878*, Гласник Етнографског института САН, књига IV—VI, Београд 1955/57.
27. Б. Тодоровић, *Из историје Прокупља, „ТОК“*, бр. 1, Прокупље 1973.
28. И. Радуловић, *Црногорци у Топлици*, Гласник цетињских музеја број 1, Цетиње 1968.
29. К. Ристић, *Милошићево село у средишњем Косову*, Зборник радова ГИ ПМФ, св. VIII, Београд 1961.
30. Насељавање Црногорца у Топлици, „Глас Црногорца“, бр. 50, децембра 1889, Цетиње.

31. К. Ристић, *Проблеми становништва Бањске реке*, Зборник радова ГИ ПМФ, св. XVIII, Београд 1971.
32. М. Лутовац, *Ибарски Колашин — антропогеографска истраживања*, САН, Српски етнографски зборник, књига LXVII, Београд 1954.
33. Д. Зечевић, *Блаце — антропогеографска истраживања*, Гласник Етнографског института САН, св. I, број 1—2, Београд 1952.
34. Т. Ракићевић, *Александрово*, Гласник СГД, св. 1, Београд 1956.
35. Јован Хаци Василев, *Арнаутски покрети у XIX веку, покрет Арнаута за време српско-турских ратова 1876. и 1877/78. године*, Ратник LIX, Београд 1905.
36. Ј. Џвиђић, *Балканско полуострво*, Београд 1969.
37. Државни архив — Цетиње, Министарство иностраних дела број 676 од 9. августа 1889.
38. М. Костић, *Исељавање Црногорца у Србију 1889*, Гласник Етнографског института САН, књига II и III, Београд 1953/54.
39. Државни архив Цетиње, Министарство иностраних дела, број 2823, Цетиње 1889 (писмо црногорске владе).
40. М. Васић, *Насељавање Горње Јабланице*, Лесковачки зборник II, Лесковац 1962.
41. К. Ристић, *Број и национална структура у Малом Косову по попису 1971. године*, Зборник радова ГИ ПМФ, св. VIII, Београд 1972.
42. К. Ристић, *Становништво неких горњолабских села*, Зборник радова ГИ ПМФ, св. XIV, Београд 1967.
43. А. Урошевић, *Косово — насеља и порекло становништва*, САНУ, књ. 39, Српски етнографски зборник, књ. LXXVIII, Београд 1965.
44. Б. Букровер, *Географски положај бачких насеља*, Матица српска, Нови Сад 1952.
45. „Политика“, среда, 25. април 1973 (Ћићко село Ратково).
46. „Политика“ од 15. децембра 1973.
47. *Годишњи извештај о раду Завода за запошљавање из Ниша за 1974. годину*.
48. Оријентални институт из Сарајева: *Област Бранковића, опширини катастарски попис из 1455. године*, Сарајево 1972.
49. Д. Брзник, *Демографски методи и модели*, Институт друштвених наука, Београд 1972.
50. Ј. Илић, *Основне динамичке и регионалне карактеристике раста становништва Србије после другог светског рата*, Зборник радова ГИ ПМФ, св. XX, Београд 1973.
51. Д. Брзник, *Кретање, структура и пројекције становништва*, Савезни биро за послове запошљавања, Београд 1968.
52. Потписници: Предузете за стамбену и комуналну привреду и друга, *Договор о заједничком деловању у даљој урбанизацији и сузијању бесправне градње на подручју града Прокупља*, Прокупље 1971.
53. Милорад Јевтић, *Неискоришћене шансе, „НИН“*, број 1263, од 23. III 1975, Београд.
54. Југословенски институт за урбанизам и становљање, ревизија Генералног урбанистичког плана Прокупља, Београд 1971.
55. Ј. Ђирић, *Утврђивање степена деформисаности структуре насеља географским поступком*, Југословенски симпозијум о урбанизму географији, *Geographica Slovenica*, Ljubljana 1971.
56. Генерални урбанистички план Куршумлије (идејни пројект), Куршумлија 1964.
57. И. Вришер, *Централна насеља у Југославији*, Зборник са VIII конгреса географа Југославије, Скопље 1968.
58. В. Ђурић, *Економско-географска класификација комуна СР Србије*, Зборник радова ГИ ПМФ, св. XIII, Београд 1966.
59. *Предлог друштвеног плана развоја општине Блаце за 1975. годину*.
60. *Попис људства у Краљевини Србији 1884*, св. XVI, Београд 1889.
61. *Попис становништва у Краљевини Србији од 31. децембра 1890.*, књига I, Београд 1893.
62. *Попис становништва у Краљевини Србији 1895*, књига XII, Београд 1898.
63. *Попис становништва у Краљевини Србији 1900*, књига XXXII, први део, Београд 1903.

64. Попис становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 1910, књига V, Београд 1911.
65. Попис становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1921, Сарајево 1924.
66. Претходни резултати пописа становништва 1931. у Краљевини Југославији, Београд 1931.
67. Коначни резултати пописа становништва 1948, књига III, становништво по занимању, Београд 1954.
68. Коначни резултати пописа становништва 1948, књига IV, становништво по школској спреми, Београд 1952.
69. Коначни резултати пописа становништва 1948, књига II, становништво по старости и полу, Београд 1951.
70. Коначни резултати пописа становништва 1948, књига IX, национално обележје, Београд 1954.
71. Попис становништва 1953, старост, писменост и народност, књига XI, Београд 1960.
72. Попис становништва 1953, књига XIV, основни подаци о становништву, резултати за насеља, Београд 1958.
73. Попис становништва 1953, књига XV, основни подаци о становништву, резултати за насеља, Београд 1960.
74. Попис становништва 1953, књига XI, старост, писменост и народност, Београд 1961.
75. Попис становништва 1953, књига XIII, Београд 1959.
76. Попис становништва 1961, књига X, становништво и домаћинства 1948, 1953, 1961, Београд 1965.
77. Попис становништва 1961, књига XV, пољопривредно становништво, Београд 1965.
78. Попис становништва 1961, књига XI, Београд 1965.
79. Попис становништва 1961, књига XIV, активност и делатност, Београд 1965.
80. Попис становништва 1961, књига XIII, школска спрема и писменост, Београд 1965.
81. Попис становништва 1971, књига IV, Београд 1974.
82. Попис становништва 1971, књига XII, Београд 1974.
83. Попис становништва 1971, књига VI, Београд 1974.
84. Попис становништва 1971, књига I, Београд 1974.
85. Документација органа СО Прокупље, Куршумлија и Блаце.
86. Документација радних организација са терена Топлице.
87. Статистички подаци узети из Републичког завода за статистику из одељења за демографију.
88. Лична истраживања на терену Топлице.

С А Д Р Ж А Ј

ПРЕДГОВОР	5
ИМЕ, ПРОСТРАНСТВО И ПОДЕЛА ТОПЛИЦЕ	7
ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ	11
ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	13
а) Геоморфолошке карактеристике	13
б) Климатске карактеристике	16
в) Хидролошке карактеристике	18
г) Флора и фауна	22
ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКЕ И СОЦИО-ЕКОНОМСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	24
а) Етничке промене	32
ПОРЕКЛО СТАНОВНИШТВА	35
ОСНОВНЕ МИГРАЦИОНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАНОВНИШТВА	57
а) Присилне и привремене емиграције становништва у ослободилачким ратовима 1876—1878. године	60
б) Насељавање Црногорца	64
в) Савремено усељавање	70
г) Савремене емиграције становништва	74
д) Организовано исељавање Топличана у Ратково 1946. године	79
ђ) Топличани на привременом раду у иностранству, са освртом на узроке и структуре исељених	81
е) Миграције село—град	83
ж) Дневне миграције радне снаге	95
з) Дневне миграције ученика	98
БРОЈЧАНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА И ДОМАЋИНСТАВА	103
а) Просторна дистрибуција становништва	110
ПРИРОДНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА	113
СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА	117
а) Структура становништва према полу	117
б) Старосна структура становништва	119
в) Демографски и социолошки проблеми старачких домаћинстава	125
г) Национална структура становништва	126
д) Конфесионална структура становништва	129
ђ) Писменост и образовна структура становништва	130
е) Становништво Топлице према активности	139
ж) Становништво Топлице по групама и врстама делатности	143
з) Польопривредно становништво	148
ПРОГНОЗЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ ДАЉЕГ ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВОЈА	153
ПРОЦЕСИ УРБАНИЗАЦИЈЕ И КАРАКТЕРИСТИКЕ ГРАДСКИХ НАСЕЉА	157
а) Неки проблеми урбанизације градских насеља	157
б) Неки проблеми урбанизације сеоских насеља	174
ЗАКЉУЧАК	183
РЕЗИМЕ	187
ЛИТЕРАТУРА	191

ИЗДАЈЕ: ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ЛЕКТОР И КОРЕКТОР
ЛЕПОСАВА ЖУНИЋ

ТИРАЖ: 1000 ПРИМЕРАКА

ШТАМПА: „СЛОБОДАН ЈОВИЋ“
БЕОГРАД, СТОЈАНА ПРОТИЋА 52